

ՄԻԻ

ՆՈՅԵՄԲԵՐ
ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ

ԹԻՒ 11-12

ՄԻՌ

ԱՄՆԱԳԻՐ
ԿՐՕՆԱԿԱՆ - ԳՐԱԿԱՆ - ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՊԱՇՏՈՆԱԹԵՐԹ ԵՐՈՒՍԱԿԷՄԻ ՀԱՅ ՊԱՏՐԻԱՐԽՈՒԹԵԱՆ

ԿԸ. ՏԱՐԻ — ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ

1994
1994

ՆՈՅԵՄԲԵՐ - ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ
November - December

ԹԻՆ 11 - 12
No. 11 -12

SION

VOL. 68

A MONTHLY OF RELIGION LITERATURE AND PHILOLOGY
OFFICIAL PUBLICATION OF THE ARMENIAN PATRIARCHATE, JERUSALEM

Proprietor : His Beatitude The Armenian Patriarch Of Jerusalem

St. James Press, Jerusalem

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ՏԵՂԱՊԱՀ ԱՄԵՆԱՊԱՏԻԻ Տ. ԹՈՐԳՈՄ
ԱՐԲԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆԻ ՔԱՐՈՋԸ
ՓՐԿԻԶԻ ՀՐԱՇԱՓԱՌ Ս. ԾՆՆԴԵԱՆ ՏՕՆԻ ԱՌԹԻԻ ՄԱՅՐ ՏԱՀԱՐՈՒՄ
6 Յունուարի 1995 թ.

*"Եւ անկեալ երկիրպաշանէին
նմա..." (Մտթ. Բ 11)*

Բեթղեհէմի Աստղը և մարգարէներու կողմէ կանխատեսուած "էմմանուէլին", Օծեալ Փրկիչին Ծնունդը, մսուրի մը խոնարհ շրջապատին մէջ, երկու հազար տարիներէ ի վեր քրիստոնեայ ժողովուրդները ծննկի կը բերեն, Աստուծոյ սիրոյն հանդէպ երկրպագութեան, և Անոր փրկութեան խոստումին անխաղախ լինելուն, ապահովութեան և վստահութեան զգացումներով:

Սակայն իր եղեմական դրախտի ճամբան կորսնցուցած անառակ մարդը, մարդկութիւնը, "օտար, ամայի ճամբէի վրայ" դեռ կը թափառի, Զարին սադրանցներէն խարուած: Եւ փոխանակ փրկութեան և երջանկութեան յոյսին և Աստղին իր աչքերը դարձնելու և իր քայլերը ուղղելու, կարծես Բաբելոնի մօտ աշտարակ մը կառուցելու է ձեռնարկեր: Աշխարհի ամէն կողմը, խոռվութիւն, եղբայրասպանութեան պոռթկումներ, կը չֆացեն յոյսը մարդուն՝ խաղաղ համակեցութեան և ազնուագոյն ձգտումներուն իրագործման:

Քրիստոսի Ծննդեան աւետիսը հայ ժողովրդին, մէկ կողմէ կը յիշեցնէ ցնծութեան և ուրախութեան մարդկային զգացումները, որոնք մեր սիրտը կը լեցնեն խաղաղութեան, "ի մարդիկ հանութեան", ազգերու եղբայրութեան, և համերաշխութեան յոյսերով, և միւս կողմէ մեր հոգիները կը խռովէ ի տես մեր շուրջը և աշխարհի մէջ տեղի ունեցող պատերազմներուն, մեր հայրենի հողերուն վրայ, և Արցախի մեր քաջամարտիկներուն և զաւակներուն կեանքին վերև կուտակուող սպառնալիքներուն, և ի տես անգործութեան, և տնտեսական ծանր կացութեանց մղձաւանջին, և մեր ընկերութեան կարգ մը խաւերուն մէջ շեշտուող բարոյական անկումներուն: Սակայն, մեր ժողովուրդին ապրելու, գոյատևելու, ստեղծագործելու շինարար հոգին, ինքզինքին թոյլ չէ տուած երբեք յուսահատութեան անդունդին մէջ խորտակուելու: Իր աչքը վեր բարձրացուցած, ան միշտ փնտռած և հետևած է Բեթղեհէմի Աստղին, և անվարան հաւատացած է աստուածային յայտնութեան և խոստումին, թէ՛ խոնարհ մսուրին մէջ ծնած "էմմանուէլը", օծեալ Փրկիչն է մարդկութեան:

Եւ մարդկային պատմութեան մէջ քիչ է թիւը ժողովուրդներու, որոնք հայ ժողովուրդին պէս կարենան վկայել թէ՛ յաղթահարած են ամէն տեսակի եղողութիւններ, և ապացոյցը տուած են դիմանալու և վերապրելու հոգեկան կորովին:

Եւ այս՝ կարելի եղաւ, որովհետեւ Աստուած մեզի հետ էր իր խոստումին

համաձայն: "Դր Միածին Որդին ուղարկեց, որպէս զի ով որ հաւատայ, չը կորսուի, այլ յաւիտեանական կեանք ընդունի": (Յովհ. 3:16)

Եւ ինչպէս մեր շարականագիր, հոգեբանական քննադատողը կը ձայնէ՝ "Աստուած մարդացաւ. ընդ օրինօք մտաւ", որպէս զի մեզմէ զինքն կարեւորագոյն ճանչնալ իր ամենաիրաւ իսկութեանը մէջ, այսինքն, իբրեւ անձ մը: Այս է խորունկ իմաստը Հայ Եկեղեցւոյ ցնծեցողութեան և յաղթական յայտարարութեան թէ՝ "Քրիստոս ծնաւ և յայտնեցաւ." " Այսօր տօն է Սուրբ Ծննդեան. աւետիս":

Բայց ինչպէ՞ս կրնանք ըմբռնել ասիկա:

Ազարակապանին պատմութիւնը գուցէ այս կէտը բացայայտելու համար պատմուած է: Կը տարուիմք կրկնել ազարակապանին պատմութիւնը:

«Կը պատմուի թէ ազարակապան մը կար: Բարի և բարեսէր մարդ մը: Սա անկարելի կը գտնէր հաւատալ Եկեղեցւոյ այն ուսուցման թէ՝ Յիսուս Քրիստոսի անձին մէջ Աստուած մարդացաւ:

«Եւ հետևաբար, Ծնունդի տօնին նախօրեակին, փոքորկոտ օր մը, ինք տուն մնաց, մինչ իր ընտանիքի անդամները Եկեղեցի գացին, տօնելու այդ իրողութիւնը:

«Յանկարծ, պատուհանին դուրսի կողմը տեսաւ թռչուններու խումբ մը, ձիւնամբրիկին մէջ կորսուած, շփոթած, իրենց թևերը թափահարելով պատուհանի ապակիին դէմ, և յուսահատօրէն ապաստանաբան փնտռելով:

«Ազարակապանը դուրս վազեց դէպի յարդանոց, բացաւ դուռները և լոյսը վառեց:

«Բայց թռչունները ներս չմտան:

«Հացի փշրանքներ ցանցէ ձիւնին վրայ դէպի յարդանոց:

«Բայց թռչունները չը հետևեցան:

«Ապա փորձեց զանոնք բաց դռնէն ներս հրապուրել, իր բազուկները շարժելով և ձայներ արձակելով:

«Բայց կրկին անօգուտ:

«Յուսահատ, ինքզինքին ըսաւ. – "Կ'երևի անոնք չեն ըմբռներ թէ ես ի՞նչ ըսել կ'ուզեմ":

«Ու մտածեց. – "Եթէ միայն կարենայի ես ի՞նքս թռչուն մը դառնալ, իրենց պէս, թերևս անոնք ինծի հետևէին դէպի լոյսը":

«Եւ այդ պահուն, ան Ծնունդի զանգակներուն ձայնը լսեց:

«Պահ մը մտիկ ըրաւ: Եւ ձիւնին մէջ ծունկի ինկաւ:

«Ու աչքերը դէպի երկինք բարձրացուցած՝ ան շշմջաց.

– “Հիմա՛ կը հասկնամ, թէ ինչո՞ւ համար, դո՛ւն՝ այդպէս ըրիր: Աստուած՝ մարդացա՛ր”:

Քրիստոսի Ծնունդին հրաշքը մեծագոյն նշանն է Անոր ներկայութեան մեր մէջ: Կան նաև բազում ուրիշ նշաններ:

Մեր անհատական և հաւաքական ուրախութեանց և դժբախտութեանց մէջ, Անոր անձին և Անոր հոգիին ներկայութիւնը կը յայտնուի՝ գլխի տեսնել գիտցող հոգիներու աչքերուն, իբրև պատմութեան շարայարութեան իմաստ տուող, և փառափառութեան մթնոլորտի մարմաները լուսաւորող նառագայթ:

Դարձեալ, Հայ ժողովուրդը վկան է այս նշմարտութեան:

Գալիք հազարաւոր, և ով գիտէ միլիոնաւոր տարիներու ընթացքին, միշտ պիտի գտնուին այդ-մարդիկ և կիներ, որոնք Յիսուսի խաչը իրենց սրտերուն մէջ կրելով, պիտի հետևին Անոր, և պիտի շարունակեն Անոր Ծննդեան յիշատակը տօնախմբել:

Հայ ժողովուրդը, ազգերու ընտանիքին մէջ, առաջինը եղաւ աշխարհին յայտարարելու թէ ինք ընդունած է և յանձն առած է կրել Յիսուսի խաչը: Եւ քան զարեւր հաւատարիմ մնացած է իր յայտարարութեան և իր խոստումին:

Այսօր ևս, մեր անկախ Հայաստանի և Արցախի հայրենի հողին վրայ, մեր հաւատքի զանգակները կը դողանջեն, հակառակ մեր տանջակոծ ժողովուրդին կրած զրկանքներուն, հակառակ մեզ շրջափակող չար ուժերու սպառնալիքներուն:

Եւ Լուսաւորչահաստատ Սուրբ Էջմիածինը, Քրիստոսած լուսոյ Սուրբ Խորանէն, Քրիստոսի պատգամը կը բաշխէ իր զաւակներուն, ի Հայաստան և ի սփիւռս աշխարհի, թէ՛ «հոգին է կենդանարար», և թէ՛ “վախեցէք միայն անոնցմէ՛, որոնք կարող են հոգին սպաննել”:

Հայ Քրիստոնեայի այս գիտակցութեամբ և վճռակամութեամբ է որ ամէն հայ կ'ապրի, աշխարհի ո՛ր անկիւնն ալ որ գտնուի, Եւրոպայի, Ափրիկէի կամ Ասիոյ տարածքներուն վրայ, կամ Հիւսիսային և Հարաւային Ամերիկաներու և Աւստրալիոյ գաղութներուն մէջ, ուր մեր ժողովուրդին զաւակները, իրենց հիւրընկալ երկիրներու բնակիչներուն կողմէ, ընդունուած են իբրև տաղանդաշատ և պարկեշտ փառաքաններ: Իսկ համաքրիստոնէական և միջազգային նշանակութիւն ունեցող Սուրբ Երկրին սրբավայրերուն և Երուսաղէմ փառաքին մէջ, Սրբոց Յակոբեանց միաբանութեան և դարաւոր հաստատութեան վզին պարտքն է՝ ըլլալ արթուն պահապանը և Հայ աղօթքին ու Հայկական պաշտամունքին ամենօրեայ

աղօթասացն ու պատարագիչը:

Այս բոլորը կը յուսադրեն մեզ մեր ժողովուրդին և հայրենիքին բարօրութեան և ապագայի տեսիլով:

Կ'աղօթենք որ Տէրը ի՛նք առաջնորդէ Ընդհանրական Իր Եկեղեցին, հաւատարիմ սպասաւորը մնալու իրեն տրուած առաքելութեան և կոչումին մէջ: Եւ անասան պահէ հայրենի մեր պետութիւնը, նուիրապետական Աթոռները մեր Մայր Եկեղեցւոյ, և առատաբաշխ շնորհագարդէ աշխարհի համամարդկային ընտանիքը, Սուրբ Ծննդեան այս տօնին: Եւ Սուրբ Հոգին թափանցէ մեր սրտերուն, ու ճշմարտապէս բացայայտէ հրաշքը մարդացեալ Աստուծոյ յայտնութեան, և մեր բոլորին հոգիներուն մէջ յորդագեղ նորոգէ մեր հաւատքը, փառքին համար Ամենասուրբ Երրորդութեան:

Թող Տիեզերքը արձագանգէ օրհնարքի աւետիսը Ծննդեան . ...

Քրիստոս Մնաւ և Յայտնեցաւ:

Օրհնեալ է Յայտնութիւնն Քրիստոսի:

Christmas Message of the Pontifical Locum Tenens, Patriarch Torkom Manoogian

6 January 1995, in Holy Etchmiadzine

Dear Brothers and Sisters,

Every time the Yuletide season approaches, people of goodwill all over the world pause to take stock of the year just ending.

On this most auspicious day, as we kneel in homage before the memory of the Babe in the Manger, Jesus Christ, we are overcome by a confusion of feelings.

We, the Armenian people, are at long last master of our own destiny. We have been freed from the shackles of the shadow of darkness; we have borne witness to a miracle of regeneration, both political and religious, that is unique in the world.

Despite heavy odds, with the threat of war in Nagorno-Karabagh, the chimera of unemployment, the devastated economy, the demoralisation in certain ranks of society, and the depredations of nature relentlessly gnawing at our entrails, we have triumphed over adversity and have shown the world that when it comes to endurance and survival, we Armenians can set an example.

That is one of the sublime messages in the story of Christmas: courage in the face of adversity, endurance in the face of affliction.

For two thousand years, Christians all over the world have been re-living and re-enacting that most glorious moment in the history of mankind, when a poor, gentle and pious couple gave witness to the birth of the Saviour, in one of the most desolate places on earth, a dank cave in Bethlehem, among the lowliest of the animals.

And for thousands more, nay, even untold millions of years, men and women who take up their cross and follow Jesus, will continue to commemorate this day.

We, the Armenians, in the year 301 AD, were the first among the nations to proclaim unto the world our testimony to Jesus, to accept Him in our heart, and to accept the responsibility of bearing His cross.

Through the centuries, we have borne it well.

Armenia has survived. Armenia will continue to survive.

The very fact that we are at this moment here, bending our knees in prayer in our own house of worship, is testimony enough to the immortal Armenian Christian spirit.

It seems as if it was only yesterday that the holiest of holies, Holy Etchmiadzine, was sunk in the slough of despair and desolation, under the relentless grip of an alien regime. Our churches were empty. Our most important feasts were ignored. Our priests were persecuted, our people were alienated from their faith.

Today, as we look about us, we sense the keen euphoric spirit of thousands, nay, of millions of Armenian worshippers who in all parts of the Motherland, reaffirm their faith and regenerate their souls.

But this phenomenon is not restricted to the Motherland. Armenians all over the world have been reawakened to their sense of destiny. In Holy Jerusalem, where ancient nations with ancient grudges are learning to beat their swords into ploughshares, and their spears into pruning forks our tiny Armenian community stands on the threshold of a new era of peace and prosperity.

So also in America, in Australia, in Europe, in Africa and Asia.

Most assuredly there is a better tomorrow awaiting us. A tomorrow freed from all turmoil, all terror, all degradation and all sin.

We look forward to this future that promises to reinforce our dignity as human beings first of all. And that hope, that expectation rekindles our faith, and returns those of us, who have gone astray, back to the true path that leads us unerringly to Him, the fount of all life, of all wealth and of all wisdom.

May this Christmas day bring us not only cheer and comfort, but also a step closer to the realisation of the ultimate human craving: Peace on earth and glory to God in the highest.

Amen.

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ՏԵՂԱՊԱՀ ԱՄԵՆԱՊԱՏԻԻ Տ. ԹՈՐԳՈՄ
ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆԻ ՊԱՏԳԱՄԸ ՆՈՐ ՏԱՐՈՒԱՑ ԱՌԹԻԻ
1 Յունուար 1995

Սիրեցեալ Ժողովուրդ Հայոց
Որ ի Հայաստան և ի Սփիւս Աշխարհի

Նոր Տարուան սեմին, մեզանից իւրաքանչիւրին պարտականութիւնն է (նախ անհատապէս և ապա հաւաքաբար, ազգովին) ետ նայիլ կեանքի այն ճանապարհին, որ մեզ հասցրեց այս պահին և կեանքի այս հանգրուանին:

Երանի կարողանայինք բանաստեղծին նման (Վահան Թէքէեան) նստել Հաշուեյարդարի, և հարցնել. "... Ի՞նչ մնաց: Կեանքէն ինծի ի՞նչ մընաց." և պատասխանել. "Ինչ որ տըւի ուրիշին, տարօրինակ, այն միայն: Խանդաղատանք մը ծածուկ, օրհնութիւններ անիմաց. երբեմն հատնումը սրտիս, ու մերթ արցունք մը անձայն...":

Ազգովին ևս պարտինք յետ նայիլ, վերյիշել այն բոլոր տագնապալից պահերը և վիճակները որոնց ենթարկուեցինք, և այն իրագործումները և յաջողութիւնները որոնք մեզ խանդավառեցին և մեր ապագայի յոյսերը անմեռ պահեցին:

Մեր տագնապները բացայայտ են, մանաւանդ վերջին երկրաշարժի աղէտից սկսած, որի վրայ աւելացան ներքին և արտաքին տագնապները՝ անկախ Հայաստանի պետականութիւնը որդեգրելու առիթով, նաև Արցախի մեր ժողովուրդին և քաջամարտիկներուն՝ մարդկային իրաւունքի, ազգային արժանապատուութեան և տարրական ինքնապաշտպանութեան պայքարին ի խնդիր:

Ի՞նչ նեղութիւններ կը քաշենք այսօր Հայաստան աշխարհի մէջ: Սաստիկ ձմեռ, լոյս չկայ, ջուր չկայ, ջերմութիւն չկայ, սնունդ չկայ:

Սրանք անբնական չարիքներ են մեր վրայ պարտադրուած՝ քաղաքական, տնտեսական և ընկերային պայմաններից յառաջացած: Եւ թշնամի և չար ուժերի կողմից ծրագրուած՝ շրջափակումների հետևանքով:

Բայց Փառք Աստուծոյ:

Հայ ժողովուրդը հազարամեակների իր պատմութեան փորձառութիւնը ունի: Չարը պիտի չը յաջողի: Բարին պիտի յաղթանակէ: Մեծ նկատուած ազգեր պատմութեան մէջ, որոնք մեզ ենթարկել են այսպիսի նեղութեանց, այսօր անյայտացել են:

Փառք Աստուծոյ:

Ներկայ դժուարին և աննպաստ պայմանների մէջ, նորահաստատ մեր պետութիւնը, ամէն տեսակի զրկանք յանձն առած, միջազգային ընկերութեան մէջ, ուրիշ ազգերի կարգին, իր արժանաւոր տեղն է ապահովում, դանդաղ բայց հաստատ քայլերով:

Փառք Աստուծոյ:

Աշխարհով մէկ ցրուած ամբողջ հայութեան դիմում է կատարուած, հաստատելու համար Համահայկական Հիմնադրամը: Սա անհրաժեշտ է, որպէսզի պետութիւնը կարող լինի ապահովելու իր երկրի տնտեսութիւնը, իր ժողովուրդի բարօրութիւնը, մշակոյթի, կրթութեան, արուեստներու, գիտութեան, երկրի պաշտպանութեան և այլ մարզերի զարգացման կարիքները:

Փառք Աստուծոյ:

Աշխարհի մէջ կան բարի հոգիներ, բարի կազմակերպութիւններ, հաստատութիւններ: Հայ և ոչ-հայկական:

Մեր նեղութեան օրերին պատրաստ են մեզ օգնելու: Այսօր, և ապագային, և մենք մեր շնորհակալութիւնը կը յայտնենք բոլորին:

Փառք Աստուծոյ:

Հայ ժողովուրդը հաստատ է իր կրօնին, Քրիստոսի ժայռին վրայ ամրահաստատ իր հաւատին, Հայաստանեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցւոյ աւանդութիւններին, սրբութիւններին և Աւետարանի պատգամներին:

Քրիստոնէութեան պետականացման 1700 ամեակը պիտի տօնենք Հայաստանի մէջ:

Մեր ընտանիքը բաժան բաժան անող չար սերմերը, որոմները, աղանդաւորներին, նոր չէ մեր ժողովուրդի պատմութեան մէջ:

Ամենայն Հայոց Հանգուցեալ Հայրապետին, Տ. Տ. Վազգէն Սրբազնագոյն Կաթողիկոսին, սրտին ցաւն էր որ իր ֆրիստոնէական բարեացակամութեամբ հանդուրժողութիւնը, հայ հոգիին և հայ պատմութեան օտար և անծանօթ այս տարրերուն, առիթ տուաւ՝ ոչ-ֆրիստոնէական չարաշահութեան և մարդոքութեան:

Նա կը խրատէր իր զաւակներին Լուսաւորչի լոյս հաւատէն չը խոտորիլ և չօտարանալ:

Ճիշտ է որ մեր ցաւերը շատ են: Երկրաշարժից մեր զոհուածների յիշատակը մեզի հետ է: Տնագուրկ մնացած մեր ժողովուրդին ցաւերը մեզ կը տանջեն: Եւ այս բոլորը ազգովին մենք պիտի տանենք:

Բայց ինչ հրաշալի խօսք է որ ձեզանից ամեն մեկը սովոր է ասել, երբ կը տեսնեմ մեկը նեղություն մեջ - "Ցաւդ տանեմ": Հեշտ չէ ասել՝ "Ցաւդ տանեմ": Ասկայն հայ ժողովուրդը կարող է ասել: Կամֆի տէր ժողովուրդ են, պատմութիւն ունեցող, մշակոյթ, հոգևոր շնորհներ ունեցող ժողովուրդ են: Ամեն տեսակ հալածանքների, նեղությունների միջից անցնելով մեկտեղ, ինչ հոգևոր ժառանգություն ունեն մեր զաւակների համար:

Եւ հաստատ են մնացել մեր հաւատքին մէջ, թէ՛ բարին անպայման պիտի յաղթանակի: Ուրեմն չը ծախենք մենք մեր հաւատքը, որևէ մէկ ուրիշ նպատակով կամ պատճառով:

Աստուած մեզ ուժ կուտայ որ մենք մեզ հաւաքենք, մեր տունը շինենք:

Եւ որքան ժամանակ կը շինենք, մենք այնքան զօրաւոր կը մնանք հոգիով, և մեր ուրախութիւնը կը շատացնենք:

Աստուած մեզ շնորհի տայ, որ մենք մեր ուրախութիւնները շատացնելու մասին մտածենք: Թոյլ չտանք որ մեր զաւակները չար ծանապարհի մէջ մտնեն: Առողջ ընտանիք բոյն է, և արմատն է մեր հաւաքական կեանքին:

Ամեն մէկ հայի տուն մէկ եկեղեցի է, և պէտք է լինի: Այդ եկեղեցիին մէջ պէտք է ծնունն, մկրտունն, դրոշմունն, մեծանան մեր զաւակները, և գործեն:

Միայն թէ խաղաղութիւն թող լինի մեր աշխարհին և համայն ժողովուրդներու կեանքին մէջ: Հայկական Ծնունդի առաւօտը պիտի դիմենք մարմնացեալ Աստուածին խնդրելով՝ "Ձի լոեցին պատերազմունք, դադարեցին յարձակմունք թշնամեաց. տնկեցի սէր և արդարութիւն ի յերկրի":

Բարի ցանկութիւններով մտնենք 1995 տարուան դռնէն ներս, հայ ֆրիստոնէայի հաւատով աշխատենք և իրար փաշլերենք, որպէսզի մեր զաւակները իրենց նուիրումին մէջ անխարդախ լինեն, և մենք մեզ չը բաժանենք իրարու դէմ, այլ ընդհակառակն, ասենք՝ մերն է հայրենիքը, մերն է կառավարութիւնը, մերն է պատմութիւնը և մշակոյթը, մերն է ապագայի ամբողջ յոյսը: Միայն մենք կարող ենք լինել կերտողը մեր ապագայի, Աստուծոյ օգնութեամբ:

Թող Աստուած օրհնէ մեր միասնութիւնը, և ապագայի լաւ օրերին առաջնորդող մեր ծանապարհը:

Ծնորհաւոր Նոր Տարի և Սուրբ Ծնունդ:

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

ՀՇՄԱՐԻՏ ՆԵՐԿԱՅՈՒԹԻՒՆ
ԵՒ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

Մեզմեջ շատեր գեղեցիկ սովորութիւններ ունին ամէն կիրակի եկեղեցի յաճախելու: Աղօթարան երթալը իւրաքանչիւր քրիստոնեայի համար առաջնակարգ, կարեւոր ու անյետաճգելի պարտականութիւն է: Եկեղեցին է որ զմեզ կը սնէ ու կը զինէ հոգեւորապէս պայքարելու ընդդէմ չարին ու խաւարին: Եկեղեցին է նաեւ որ մեզի կու տայ հոգեւոր ուղիղ դաստիարակութիւն չշեղելու Տիրոջ ճշմարիտ ուղիէն եւ չսայթափելու Ամոր շառաւիղէն: Այս իմաստով, եկեղեցին նեցուկ կը կանգնի բոլոր անոնց որ Ամոր կ'ապաւինին ու Ամոր կը վստահին իրենց ներկայ ու ապագայ կեանքը:

Հայ հաւատացեալը, հինգէն ի վեր, եղած է պաշտամունքը սիրող ու յարգող: Կրօնական արարողութիւնները (Ժամերգութիւն, Պատարագ, Խորհուրդներ եւայլն), հայոց համար եղած են հոգու սնունդ: Անոնք շարունակ իրենց հոգեւոր պապակը մեր սրբազան տաճարներու կամարներուն ներքեւ միայն կրցած են յագեցնել: Ջերմեռանդ հաւատացեալը մոյնիսկ անգիր սորված է բովանդակ երգեցողութիւնը՝ աղօթմանով հանդերձ: Հայ անհատը գիշը ըմբռնելով Աւետարանի ուսուցումներն ու պատգամները ջանացած է իւրովսանն ի կատար ածել իրմէ պահանջուած քրիստոնեական բոլոր առաջադրանքները: Այսպիսի գարմանահրաշ գիտակցութեամբ եւ խորունկ համոզումով ու հաւատով է որ Հայ ազգը անցեալին փարած է իր եկեղեցական հոգեւոր ու բարոյական արժէքներուն:

Մի գուցէ կարգը մերն է այսօր հարցնելու թէ մե՞նք ինչու եւ ինչպէս կը յաճախենք եկեղեցի: Մեզմէ շատեր, վստահաբար, աղօթարան կ'երթան որովհետեւ բարի սովորոյթ դարձած է լոկ: Դիչեր պիտի մղուէին եկեղեցի երթալու հոն մտրամոր յայտնագործումներ կատարելով Աւետարանի ճշմարիտ ոգւոյն համապատասխանող կեանք մը ապրելու համար: Մեր կանոնադրապէս եկեղեցի յաճախելու սովորութիւնը երաշխիք ու ապացոյց չէ որ մենք քրիստոնեական հիմնական սկզբունքներուն համաձայն կեանք մը կը վարենք: Յաճախ ոչ-քրիստոնեայ անհատներ շատ աւելի պարկեշտ ու աստուածահաճող կեանք մը կ'ապրին քան թէ քուն իսկ քրիստոնեայ յորջորջեալ անդամները եկեղեցւոյ:

Բուն քրիստոնեան ոչ միայն ներկայ կ'ըլլայ արարողութեանց, այլեւ իր գործօն մասնակցութիւնը կը ցուցաբերէ: Ինչպէ՞ս. եկեղեցին իր արարողութեանց ընդմէջէն կը կանչէ, կը հրաւիրէ զմեզ դէպի ճշմարիտ ներկայութիւն եւ պատրաստակամութիւն: Տիրոջ այս կանչը, սակայն, մեր շատերուն մէջ քախտ մ'առաջացնէ վասն գի կանչն իմէնքին արմատական փոփոխութիւն կ'ենթադրէ: Այս ներքին հոգեկան փոփոխութեան համար մարդիկ պարտին վերաճնութեան ենթարկել իրենց կենաց նպատակն ու արժէքը:

Կրօնական արարողութիւնները մշակակալից տարբերութիւն մը կ'արձանագրե՞մ արդեօք մեր հետագայ կեանքի վրայ թէ, ինչպէս Շմորիալին պիտի ըսէր, աղօթքն «իբրեւ ջուր ընդ խողովակ անցանէ»:

կրօնական խորհրդանշանները (օրինակ՝ Տիրոջ Մարմինն ու Արևը) որևէ ներգործում կը կատարե՞ն մեր կեանքին ներս: Ո՞վ է պատասխանատուս երբ մեր կեանքը հոգեւոր ու քաղաքական գետնի վրայ չի քարելաւոր: Վերջապէս, ի՞նչ է պատճառը որ ներկայիս ասիի կարեւորութիւն կու տամք պաշտամանց ու խորհրդակատարութեանց, ծեսերու եւ արարողութիւններու քան թէ անոնց ճշմարիտ պատգամներու իրագործմանը: Պատասխանը պարզ է. վասն զի Աւետարանի պահանջումները ի գործ դնելու համար իւրաքանչիւր անհատ պարտաւորուած պիտի գրայ իր հին անձը փոփոխութեան ենթարկելով եւ վերանորոգելով նոր ու քարձր գիտակցութեան մակարդակ մը ձեռք ձգել: Այս տեղի վրայ (հինգի եւ Ոորի), անկասկած, անհանգստութիւն պիտի պատճառէ բոլոր հանգստասէրներուն:

Ներկայ ժամանակներու մէջ կան մի շարք անձնուրաց ու ծառայասէր մարդիկ որոնք ամսակարկօրէն կը սպասարկեն համայն մարդկութեան հոգեւոր ու ֆիզիկական բարօրութեան ու բարգաւաճմանը, անոր մտաւոր վերելքին ու հոգեւոր ծաղկմանը: Անոնք ոգի ի բռն կը պայքարին ի խնդիր ողջ երկրագունդի խաղաղութեան, մարդկանց ազատութեան եւ արդարութեան: Այսպիսի անձինք իսկական արծազանգն են Աւետարանի շունդալից պատգամախօսութեանց: Մարդկութիւնը կը տառապի անձնագոհ ու նուիրեալ սպասարկուներու թիւի հետզհետէ նուազեցումէն: Մեր ամբարած իսկայական ու անծայրածիր գիտելիքները Աւետարանի մասին յումպէտս են եթէ անոնք ի սպաս չեն դրուիր յօգուտ եւ ի շահ մարդկութեան: Ինքնամփոփ, ինքնակեդրոն ու ինքնագոհ քրիստոնեաներ դատապարտուած են ամբարած վասն զի կը ծառայեն իրենց եսին ու շահին: Հշմարիտ ու իսկական քրիստոնեայ անհատը դուրս կու գայ իր

կարծի պատեանէն եւ իր անձը, իր ամբողջական արժանիքներովն ու կարողութիւններովը, կը տրամադրէ իր նմանին: Կորնթացոց եսակեդրոն հոգեւոր հաւաքոյթներն ու կոչումները այսօր եւս կը շարունակուին անգիտաբար: Պաշտամունքը պարպած կը թափնէ ըլլալ անոր ուժէն, արժէքէն, կարեւորութենէն ու ազդեցութենէն: Աղօթքները դարձած են մեքենայական, առանց զգացումի ու անդրադարձումի: Խորհուրդները կը կատարուին իբրեւ սովորութիւն եւ անաղութիւն՝ առանց ուշադրութիւն դարձուելու անոնց խորհրդանշաններուն ճշմարիտ պատուէրին ու իմաստին, վասն զի անոնց խորը թափանցելու համար հարկ է որ սթափինք մեր թմբիւրէն եւ գիտակցութեամբ մօտենալով հաղորդակից դառնանք անոնց ետին թափնուած իմաստալից պատուէրներուն, հրահանգներուն, խրատներուն եւ թելադրութիւններուն: Այս զարթոնքը եւ հրաւերը դէպի լուսաւոր հորիզոն եւ դէպի ճշմարիտ ներկայութիւն եւ մասնակցութիւն կը խրտչեցնէ զմեզ եւ հեռու կը պահէ յանձնառուէ: Ի՞նչ իմաստ ունի նոյնիսկ յանձնառում ու խոստում դէպի անտարանական սէրն ու ծառայութիւնը երբ խորքին մէջ մեր կեանքը կը մնայ նոյնը՝ առանց նշոյլ միակ փոփոխութեան:

Քրիստոնէական աշխարհի մէջ ընդհանուր շփոթութիւն մը գոյութիւն ունի հաւատքի իսկական նշանակութեան մասին: Հաւատք դէպի Աւետարանը անհրաժեշտութիւն մըն է որ իրմով չի սահմանափակուիր սակայն, որովհետեւ այն ունի իր կարգին իր պահանջներն ու առաջադրութիւնները, որք են՝ կեանքի կոչել իր ամբողջութեամբ (որ է ըսել՝ բոլորամուր սրտով) ապրիլ Աւետարանի կողմէ ուսուցուած բարոյալից առակներն ու դասերը: Հաւատքը դրական կեցուածք ու պատասխան մըն է Տիրոջ մատուցած

փրկութեան. սակայն փրկութիւնը կը մնայ լոկ վերացական գաղափար միջեւ որ մարդիկ չվնեն իրենց հիմնական ուղղութիւնը դարձնել դէպի գործնականութիւն: Այլ խօսքով, մարդիկ իրենք են որ պէտք է մասնակցին փրկագործական մտիւրական աշխատանքին: Ձկայ պատրաստ փրկութիւն որ կարելի ըլլայ մատուցել իւրաքանչիւր հաւատաւորի: Փրկութիւնը մեզմէ կը պահանջէ ճիգ, ջանք, գիտակցութիւն, ներգործութիւն ու լիակատար մասնակցութիւն եւ ոչ թէ կրաւորականութիւն: Մեր ունեցած հաւատքը իմաստաւորած ու արժեւորած կ'ըլլամք այն ատեն երբ անոր մեզ ներկայացուցած պահանջները ի կատար կ'ածենք:

Եկեղեցի՛մ՝ Տիրոջ ներկայութիւնը հաւատացեալին զգալի դարձնելու համար դիմած է խորհրդանշաններու կիրառութեանց: Այսպիսով, իւրաքանչիւր խորհուրդ ձեւով մը ստացած է իրեն անհրաժեշտ ու համապատասխան խորհրդանշանները, այսպէս, դոճմի համար՝ Միւռնը, Սբ. Հղորդութեան համար՝ մշխարմ ու գինիմ, Ս. Պսակի արարողութեան համար՝ մատանիմ եւ թագը եւայլն: Խորհրդանշանները խիստ կարեւոր են մեզի համար՝ անոնց միջոցաւ հասկնալու եւ ըմբռնելու տուեալ խորհուրդի մը իսկական իմաստն ու արժէքը: Խորհրդանշանները, սակայն, գործածուելու են մաքուր իրրեւ մղիչ ոյժ՝ խթանելու զմեզ եւ յառաջ մղելու որ գործադրենք խորհրդոց հրամայական պատուէրներն ու հրահանգները: Այսպիսով, ամուսնութեան մատանիմ կը դադրի սոսկ մատանի մը ըլլալէ եւ այն կը դառնայ մէկ արտայայտիչը ամուսնացեալ զոյգի մը օղակաւորման, հոգեւոր միութեան եւ ամբողջացման: Մատանի զգեցող զոյգը մատանիիմ (խորհրդանշանիմ) արժէք տուած կ'ըլլայ այն ատեն երբ նկատի առնէ ու գոհացնէ

լիովին անոր պահանջները, որք են՝ միութիւն ու մուկիւրմ հոգւոյ եւ մարմնոյ, քրիստոնէական անկեղծ ու անսահման սէր իրար նկատմամբ, ամուսնական հաւատարմութիւն, յարգանքի պատրաստականութիւն, փոխադարձ հասկացողութեան, ներողամտութեան, զիջողութեան, գոհողութեան ռզի, եւայլն: Մնացեալ խորհուրդներու պարագան եւս նոյնն է: Սբ. Հղորդութեան շօշափելի ներգործութիւնը մեզմէ ալ կախեալ է, այն իմաստով, որ անձը ինքը պարտի փոխուելու յօժարականութիւն ցուցաբերել իր հոգեշահութեան համար: Այսպիսով, յաճախակիօրէն հաղորդ ստանալը անպայմանօրէն զմեզ սուրբ կեանքի չ'առաջնորդեր, երբ մենք որոշակի քայլ մը չառնենք այդ ուղղութեամբ:

Արդ, մեզի կը մնայ բանալ ու բննել իւրաքանչիւր խորհրդանշան տեսնելու թէ այն ինչ կը թելադրէ մեր կեանքէն ներս: Խորհուրդներու, աղօթքներու, երգերու, ճարտգներու, խրատներու եւ նշաններու ետին ծածկեալ խորհուրդներն ու թաճուն իմաստները յայտնաբերել ու պարզաբանել ետք մեր պարտականութիւնն է իրրեւ քրիստոնեայ անհատներ անոնց առաջադրած պահանջումներուն գոհացում տալ եթէ կը փափաքենք ճշմարտապէս զգալ Տիրոջ ներկայութիւնը մեր կեանքէն ներս:

ԶԵՆՈՐ ՔՀՆՅ. ՆԱԼՊԱՆՏԵԱՆ

ՆԱԽԱՏՈՒԻԼ՝ ԱՅՈՒ, ՆԱԽԱՏԵԼ ՈԶ՝ ԵՐԲԵՔ

«Երանի՜ ձեզի, երբ նախատես
ու հալածեն ձեզ եւ իմ պատճառովս
ձեր մասին ամէն տեսակ չար խօսք
լսեն՝ ստուգեամբ: Յնծացէք եւ
ուրախացէք որովհետեւ շատ է ձեր
վարձը երկնքի մէջ, քանի որ
այսպէս հալածեցին մարգարէները,
որոնք ձեզ մէջ առաջ էին»:

Մատթ. Ե 11-12

Վերջին այս երանին պսակը ըլլալով
նախորդներուն կը հանդիսանայ ամենէն
մարդկային, ամենէն քնակաւն եւ
հաւատաւոր քրիստոնեային անհրա-
ժեշտօրէն ամենէն զօրացուցիչ, կենսատրիչ
ու մերշնչիչ երանին: Մարդկային
ընկերութիւնը շատ հին ժամանակներէն
սկսեալ, իր մէջ ունեցած է գաղափարակիր
ռահվիրաներ, առաջնորդներ, նշարտու-
թեան հետեւորդներ, որոնք գրեթէ միշտ
ենթակայ եղած են ծաղրանքի, հեզմանքի,
այլեւ նախատիմքի ու հալածանքի:
Հեզմանք, նախատիմքն ու հալածանքը
ուղեկիցները եղած են ու ե՛ն մարդկային
կեանքին: Սակայն չէր պատահած մէկը որ
երանի տար այդպիսիներուն: Ինչպէ՞ս
երանել մէկը որ նմաններուն կողմէ
կ'ենթարկուի նախատիմքի, հալածանքի,
այլեւ բամբասանքի, չէ որ ատով ան կը
ստանայ իր պատիժը ...:

Նախատիմքն ու հալածանքը
արդիւմէն են սիրոյ պակասին, ռիսին,
քիմիայնորութեան եւ աստուածային
նշարտութեան անգիտութեան:
Մարդկային չափանիշով դիտած
նախատիմքը, հալածանքն ու բամբասանքը
վիրաւորանք են ենթակային: Նախատել
մէկը կը նշանակէ արհամարհել զինք-
ահա մարդկային հասկացողութեամբ
նախատիմքն ու հալածանքը: Արդարու-
թեան, նշարտութեան զգացումէ գուրկ

մարդիկն են, որոնք այսպէս կը մտածեն
ու կը գործեն:

Աստուածորդին ըստ Եւրթեան գիտակ
մարդու մերաշխարհի կեանքին ու
ապրելակերպին նոր ձեւ ու գոյն կու տայ:
Կեանքը, գոր կ'ապրի մարդ լի է նեղութեամբ,
տառապանքով առթուած նոյն ինքն կեանքէն
եւ շրջապատի մարդոցմէ: Մարդիկ
իրենցմով կը կշռեն ու կը չափեն աշխարհը:
Ամեն ինչ իրենց մերաշխարհի
զգացումներուն մերդաշնակ պէտք է ըլլայ:
Մարդուն մէջ եւր այնքան զօրաւոր է որ
այդ եւ-էն դուրս ուրիշ բան չի տեսներ,
չ'ուզեր տեսնել, հետեւաբար շրջապատի
մարդը իր կեանքը պէտք է մերդաշնակէ իր
մտանքին կեանքին հետ, այլապէս
բամբասանքի, չարախօսութեան եւ ինչու
չէ նաեւ հալածանքի ու նախատիմքի կրնայ
ենթարկուի: Նոյնն է պարագան մարդկային
ընկերութեան համար: Ընկերութիւնը իրբեւ
անհատներու հաւաքականութիւն
հաստատուած է փոխադարձ շահերու,
պարտաւորութեանց ու պարտականութեանց
վրայ: Թերացումը ռեւէ մէկուն կրնայ
պատճառ ըլլալ այդ ընկերութեան
քանդումին, կործանումին:

Մարդ անհատը այն ատեն կը
մեծնայ երբ մէկդի դրած իր եւ-ը, կ'ապրի
աստուածահաճ կեանքի, իր կեանքով կը
հանդիսանայ քարգմանը աստուածային
նշարտութեանց եւ որով իր կեանքը կը

վերածել բերրի այն հողին, որում մեջ ինկող սերմը - Աստուծոյ խօսքը - կուտայ «ընդ միոյ երեսուն, ընդ միոյ վաթսուն եւ ընդ միոյ հարիւր»: Իրաւ քրիստոնեան իր կեանքը կը մերդաշնակէ աւետարանական ուսուցման հետ: Աստուածորդին ըսաւ. «Սա եմ ճշմարտութիւն եւ կեանք, ով որ ինծի հետեւի եւ զիս ընդունի երբեք պիտի չկորսուի»: Աստուածային ուսուցումներով պարարտացած հոգիները իրենց շրջապատին, ընկերութեան մէջ մէկ փարոսներ են. անվայ հերոսներ են ու ճշմարտութեան անկաշառ քարոզիչներ:

Կեանքի դառն իրականութիւն է հաստատութիւնը այն իրողութեան թէ մարդիկ, մանաւանդ անոնք որոնք խորքով չեն ապրիր քրիստոնեական կեանք, իրենցմէ հեռու կը վանեն ճշմարտութիւնը, աւելի կ'արհամարհեն, կը քամբասեն ու մոյմիսկ կը հալածեն ճշմարտութեամբ, վաւերական ճշմարտութեամբ իրենց կեանքը վարողները: Քրիստոսի սիրով ու հաւատով հոգիները միայն կ'ապրին գոհագործութեամբ լեցուն կեանք, որուն համար ալ գրեթէ միշտ ենթակայ կ'ըլլան մախատիմքի ու հալածանքի: Աստուածորդին գիտէր արդէն ու անոր համար կ'ըսէ մի տրամիջ ասոր համար այլ ուրախացէ՛ք, որովհետեւ մարդիկ դարեւրով հալածքն ու մախատքն են ճշմարտութեան, աստուածապաշտութեան հետամուտ մարդիկ, մարգարէներ եւ արդարներ: Արդարեւ Քրիստոսով պայծառացած հոգիներուն համար հալածանքը պատիւ է ու փառաւորութեան ճամբան. չէ որ ինք ալ հալածուեցաւ մարդկութեան փրկութեան համար: Քրիստոսի սիրոյ հուրով վառուած հոգիներուն համար հալածանքը գեղեցկագոյն առիթ է ճշմարիտ վկայութեան: Աստուածային հաւատով ու յոյսով լիցճաւորուած մարդոց համար մախատիմն ու հալածանքը գրգռն ու

մղիչ ոյժ են առաւելագոյն ճիգով Քրիստոսանման կեանք ապրելու: Հալածանքն ու մախատիմքը, որոնք հաւատով տկարներուն համար կրնան խոչընդոտ ըլլալ միմէյեռ վաւերական հաւատացեալին համար անոնք առաւել քարճարացման սանդուխ կը ծառայեն: Համբերութեամբ ճշմարտութեան սիրոյն հալածանքի ենթարկուողը կը զօրացնէ իր կամքը, յարատեւելու իր ճիգը. ու վստահաբար, այդ յարաբերութիւնը զինք կ'առաջնորդէ յաջողութեան եւ կեանքի դժուարութիւններու նուաճման: Առանց Գողգոթայի չկայ կեանք, առանց խաչի չկայ յարութիւն եւ առանց տառապանքի չկայ հոգեկան երջանկութիւն:

Դարերով մարդիկ ոչ միայն չեն սիրած ճշմարտութիւնն ու ճշմարտախօսութիւնը, այլեւ հալածած ու մախատած են ճշմարտախօսն ու արդարը: Բամբասանքը, չարախօսութիւնը դարերով զենքը եղած են ու ե՛ն հաւատով տկարներուն, յոյսով ու սիրով վստահներուն, այլ խօսքով «խաւարի որդիներ»ուն: Խղճալի են անոնք, որոնք այսպէս տկարամիտ են ու դիւրափոփոխ եւ երանելի՜ անոնք, որոնք ճշմարտութեան սիրոյն կը հալածուին:

Հալածուիլ գերագոյն ճշմարտութեան սիրոյն առաքիմութիւն է եւ կ'ենթադրէ հաւատարմութիւն իր դաւանած գաղափարներուն: Այս հաւատարմութեան գեղեցկագոյն օրինակները տուին առաջին դարու քրիստոնեաներն ու եկեղեցւոյ հայրեր: Յիշեմք Պօղոսկարպոս Ջմիւռնացի հայրապետը, որ դահիճներուն առջեւ կեցած կ'աղօթէր իր Փրկչին, որ զինք արժանի ընէր արեամբ մահատակութեան:

Հալածանքի ենթարկուիլ, մախատուիլ ու ամբաստանուիլ վիճակներ են, ուր կը դրսևորուի ենթակային իսկական հաւատքը կնճռած Քրիստոսի հանդէպ ունեցած հաւատարմութեան կնիքով: Հալածանքի այս ուղին եղած է ճամապարհը մահեւ հիւս

դարերու աստուածային ճշմարտութեանց ախոյեաններուն:

Հալածանքի, մախատիւնքի ու ամբաստանութեան ենթարկուիլ կը նշանակէ մահու պատուակից ըլլալ Քրիստոսի եւ մահու առաջնորդ անոնց, որոնք իրենց պիտի հետեւին: Դարերով մարդիկ, ճշմարտութեան հետամուտ աստուածավախ մարդիկ, մախատուած ու հալածուած են, սակայն երբեք չեն տրուած իրենց կոչումին ու առաքելութեան մէջ: Անոնց համար կեանքի իմաստն ու արժէքը չհալածուելուն, չմախատուելուն մէջ չէր, այլ հալածուելով, մախատուելով քայց երբեք չյուսահատուելուն մէջն էր: Այս իմաստով իսկապէս երանելի են անոնք որոնք Քրիստոսի սիրոյն կը մախատուին ու կը հալածուին, եւ ամէն տեսակ չարախօսութեանց ենթակայ կ'ըլլան, որովհետեւ անոնց վարձքը շատ պիտի ըլլալ երկնքի մէջ: Պօղոս Առաքեալ Տիմոթէոս իր սիրելի աշակերտին կը թելադրէ ճշմարիտ աստուածապաշտութեան կեանք, որովհետեւ այդ քանի համար իսկ – աստուածապաշտ կեանք – կը տփնիմք ու մախատիւնք կը կրենք, առանց սակայն յուսահատութեան եւ կամ հաւատքի տկարութեան:

Հաւատով զօրացած հոգիներուն համար հալածանքը դեղ է ու բալասան, որով կը բուժէ իր մարդկային տկարութիւնները: Հաւատքի, յոյսի ու սիրոյ յաւերժ ախոյեանները՝ սուրբերը կը հանդիսանան մեծագոյն օրհնակները այս վերջին գոհար երանիին: Քրիստոսի սիրով վառուած հոգիներուն համար մեղութիւնը, հալածանքը, սովը կամ այլ վտանգները քաւարար չեն զիրենք հեռացնելու Քրիստոսէն ու Քրիստոսայայտ ճշմարտութիւններէն:

Հալածանքն ու մախատիւնքը կարծէք միշտ ուղեկից եղած են բոլոր անոնց որոնք եղած են հոգիով աղֆատ, սգաւոր, հեզ, արդարութեան փաղցն ու ծարաւը ունեցող, ռդարմած, սրտով սուրբ, խաղարարար ու հալածուող ու մախատող: Երանի անոնց որոնք կենդանի հաղորդակցութեամբ կապուած են աստուածային հոգիին հետ, որովհետեւ անոնց վարձատրութիւնը Աստուծոյ մշտատեւ մերկայութիւնն է: Ան որ ակամջ ունի թող լսէ:

ՍԵՊՈՒՀ Ծ. ՎՐԴ. ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ

ՔՐԻԱՏՈՍ ԾՆԱԻ ԵՒ ՅԱՅՏԵՆՑԱԻ

1.- Տիրոջ հրաշափառ Մննդեան եւ Յայտնութեան Տօնը ուրախութիւնն ու ցնծութիւնն է բոլոր քրիստոնեայ եկեղեցիներին, եւ որպէս տիեզերական պատմութեան ամենավսեմ խորհուրդը, հոգեւոր հարստութիւնն է նաեւ ողջ մարդկութեան:

Քրիստոսի Մնունդով մարդկութիւնը ազատագրուեց մահուան յանժարական դատապարտումից:

Եթէ Քրիստոս չծնուէր ժամանակի մէջ, ապա մարդկութիւնը կը տրուէր մահուան յանժարեալներ:

Կեանքը կը կորցնէր իր բարոյական արժէքը:

Մարդը կը դառնար մարմնի եւ մեղքի գերին, ահա թէ ինչո՞ւ Քրիստոսի յայտնութեամբ եւ ծնունդով մարդկութիւնը ստացաւ իր գերազանց երանութեան փառապսակը:

Մարդը ազատագրուեց բռնութեան ճիրաններից, ազտագրուեց քշուտութեան կապանքներից:

«Այսօր տօն է սուրբ Մննդեան. անտիս: Տեսնո՞ւմ եմք, եւ Յայտնութեան. անտիս: Այսօր արեւն արդարութեան. անտիս, Երեւեցաւ ի մէջ մարդկան. անտիս»:

Արդարութեան արեգակի ծնունդով լուսաւորուեց ողջ տիեզերքը: Հշմարտութիւնը սերմանուեց երկրի վրայ: Երկիրը իր խնդութիւնը ցօղեց՝ առատայեղ շնորհներով, եւ մարդը լուսաւորուեց արդարութեամբ:

2.- «Փառք Աստծուն՝ բարձունքներուն, եւ երկրի վրայ խաղաղութիւնն եւ հաճութիւն՝ մարդկանց մէջ» (Դուկ. Բ 14):

Մեզանից շուրջ երկու հազար

տարիներ առաջ հնչած հրեշտակային այս օրհներգը, այսօր, այս աւանչիլի տօնին մո՛ր պայծառութեամբ է հնչում եւ մեր սրտերը լցնում հրճուամբով եւ ծննդեան բերկրամբով:

Առաքիճութեան զգայարաններով մօտենաճք այս տօնի խորհրդին եւ չտրամեճք, որովհետեւ Մննդեան Տօնը տօնն է բոլորիս, առաքիճութեան շնորհներով զարդարուած բոլոր քրիստոնեաներիս:

«Այսօր Սուրբ Կոյմն անապական, անտիս, Մնաւ երբեք զանմահ արքայն. անտիս: Այսօր հրեշտակք յերկնից իջան. անտիս: Ընդ մեզ օրհնեն զանմահ արքայն. անտիս»:

Գոհութիւն յայտնեճք մեր Տիրոջը իր Մննդեան Տօնի առթիւ եւ «արթուն լինեճք եւ սիրոյ ու հաւատի գրասենյակը հազնեճք եւ փրկութեան յոյսի սաղաւարտը դնեճք. որովհետեւ Աստուած մեզ չնախասահմանեց բարկութեամբ համար, այլ՝ փրկութիւնը ժառանգեցու համար՝ մեր Տէր Յիսուս Քրիստոսի միջոցով» (Ա. Թեսաղ. Ե 8-9):

Փառք մեր Աստծուն՝ Արարչին տիեզերաց:

Խաղաղութիւն՝ երկրի վրայ:

Մեր փոքրիկ եւ տառապեալ երկրի, դարեր շարունակ պատերազմներ ու արեւաիբրէներ տեսած, արիւն եւ արցունք մաշակած, բայց միշտ խաղաղութեան եւ համերաշխութեան ձգտող երկրի:

Մենք հաւատացած ենք, որ Քրիստոսի Աւետարանի շնորհիւ մի օր, ի վերջոյ լուսաւորուելու են մարդկութեան արտի խաւարային ծալքերը, որովհետեւ Քրիստոսի Մնունդով դժոխքը անբուճեց եւ չարը պարտուեց:

«Այսօր դժոխքն սարսեցան. անտիս:

Գումնդ գիւաց յոյժ տրտմեցան. աւետիս: Այսօր չարքն կարկեցան. աւետիս:

Եւ աղամեանքն ուրախացան. աւետիս»:

Եւ հանութիւն մարդկանց մէջ:

Հանութիւնն ու համերաշխութիւնը պէտք է կազմեն մարդկային ընկերային կեանքի հիմքը: «Զգեստաւորութեմ մեր Տէր Յիսուս Քրիստոսով» (Հռոմ. ԺԴ-14) եւ շարունակեմք ապրել առաքինի կեանքով ի փառս Աստուծոյ:

3.- Բեթղեհէմի մէջ ծնուած փոքրիկ մանուկը դարձաւ մարդկութեան փրկիչը, ինչպէս Աւետարանն է վկայում «սաւ ձեզ մեծ ուրախութիւն եմ աւետում, որը ամբողջ ժողովրդինը կը լինի, որովհետեւ այսօր Դաւթի թագաւում ձեզ համար ծնուեց մի Փրկիչ, որ օծեալ Տէր է» (Լուկ. Բ 10-11):

Բեթղեհէմի մետուրը դարձաւ օրհնութեան աղբիւր եւ փրկութեան գանձարան: Արդարութեան, գեղեցկութեան եւ ճշմարտութեան մարմնացումը հանդիսացող մանուկ Յիսուս իր Աստուածայայտութեամբ համբարեց խաւարի մէջ ընթացող մարդկութեան ճակատը եւ իր շուրթերով դրոշմեց փրկութեան վառ համբոյրը:

Երբեք, որպէս ծագած մի մօր լուսեղէն Աստղ, լուսաւորեց ողջ մարդկութեան մթամած եւ մռայլապատ հոգին եւ որպէս նո՛ր արշալոյս իր կենդանարար սիրով գծեց փրկութեան ճամբան:

Ծննդեան Տիեզերահիւս սիրոյ շնորհներէից բաժին է հասել նաեւ մեզ, հայ ժողովրդի գաւակներին, որպէս անսպառ աղբիւրը այդ պարգեւների՝ մեր Մայր Եկեղեցին տօնախմբում է այսօր «մեծ եւ սքանչելի» խորհուրդը, մեր Տիրոջ՝ Յիսուսի Ծննդեան, «որ յայսմ աւուր յայտնեցաւ»:

Աստուածապաշտութեամբ տօնախմբեմք այս Տօնը, որովհետեւ «Աստուածապաշտութիւնը օգտակար է ամէն ինչի

եւ նա ունի կեանքի աւետիսը, այս կեանքի եւ հանդերձաւի» (Ա Տիմոթ. Դ 8):

4.- Կեանքի Աւետիսը՝ Յիսուսի ծնունդը, մարդկութեան պարգեւն ու բարեբարութիւնը եղաւ, հոգու բարեբարութիւնը, որ ձգուեց Բեթղեհէմի մետուրից մինչեւ երկնի արքայութեան դարպասները:

Տիրոջ մարդեղութեան խորհուրդը մեղաւոր մարդկութեան փրկագործութեան հիմքը դարձաւ, փրկագործութիւն, որը որպէս ճանապարհ, դարձաւ քրիստոնեաների հաւատքն ու կեանքը:

Մարդկային հոգու պատմութեան ընթացքը կարգաւորող, մրա ռգու կոչումը առաջնորդող եւ զարգացնող միակ պարգեւատուն հանդիսացաւ մարդացեալ Աստուած:

Աստուած իր մարդեղութեամբ ցոյց տուեց մարդու աստուածացման ճանապարհը:

Իմաստասիրական, ընկերային, հոգեբանական ո՛չ մէկ տեսութիւն չի՛ չափազրել եւ չի՛ արծեւորել մարդուն այն վեհութեամբ ու իմաստով, ինչպէս քրիստոնէութիւնը:

Եւ ո՛չ ոք չի սիրել մարդուն այնպէս, ինչպէս քրիստոնէութեան հիմնադիրը՝ Յիսուս:

Աստուած, ինչպէս խաւարից ծագեցրեց լոյս, այնպէս էլ առաջեց իր Միածին Որդուն փրկելու մեղուցեալ հոգիները:

«Աստուած է, որ ասաց. «Խաւարից թող լոյս ծագի» եւ նա ծագեցրեց մեր սրտերում Աստծու փառքի գիտութեան լոյսը, որը ճառագայթում է Յիսուս Քրիստոսի դէմքը»։ (Բ Կորնթ. Դ 6):

Քրիստոս Մնաւ եւ Յայտնեցաւ:

ԱՍՈՂՆԻԿ ԵՊՍ. ԱՐԻՍՏԱԿԷՍԵԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

ԵՒ

ԱՂԱՆԴՆԵՐ ՈՒ ՀԵՐԵՏԻԿԻՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Հայաստանայց եկեղեցին Ս. Սահակ Ս. Մեսրոպի ժամանակէն ի վեր իր առաջնական եւ ռազմափառ դաւանութիւնը պահած է եւ պահպանած ազանդներու եւ հերետիկոսներու յարձակումներուն դէմ: Այս յօդուածը կը գրուի Հայաստանի մէջ սկսած նորազանդներու մարդոքութեանց դէմ:

Կացութիւնը գրեթէ նոյնն է այսօր, ինչ որ էր Ե. դարուն Ս. Սահակ Ս. Մեսրոպի տարիներուն:

Տանք պարզ գուգակչիւ մը:

Ե. դարուն մեծ կորսնցուցիմք Արշակունեաց հարստութիւնը: Երկիրը շփոթ վիճակի մատնուած էր եւ տկարացած:

Աղանդներ՝ բոլորոքիտոն Թոմորակեցի, Մծղնեայ, ապա Պաղիկեանք, Երեսուքականներ յարձակեցան հայ եկեղեցւոյ վրայ:

Այսօր նոյն երեսուքը կը կրկնուի:

Հայաստան, տնտեսական, քաղաքական մեծ դժուարութեան մէջ է. Մորմոններ, Նիւվայի վկաներ Seventh Day Adventists, պատրաստ հոգ գտած կը կարծեն Հայաստանը, տարածելու համար իրենց մոլոր վարդապետութիւնները:

Պիտի ջանամ ցոյց տալ թէ Ե. դարու եւ 1994ի աղանդաւորներու կենցաղն ու մոլորութիւնները որքա՞ն մնան եւ իրարու:

Ուրախ եմք որ մեր Վեհափառները իրենց միացեալ գիրքերով գգուշացուցին

հայ ժողովուրդը, պաշտպանելով Մեր եկեղեցին «գառնուկի մորթով գայլիորու դէմ»: Նոյն դասը տուին Ս. Սահակ եւ Ս. Մեսրոպ վերայիշեալ հին աղանդաւորներուն, առաւել խստութիւն բանեցնելով: Ս. Մեսրոպ գանձեալ տեղահան ընել կու տայ Գողթն գաւառի Գիւտ իշխանի ձեռքով, հալածելով մինչեւ հոնաց երկիրը: Հին աղանդներու մասին Խորենացի հետեւեալ տեղեկութիւնը կու տայ: Անոնց վարդապետութեան մասին...

«Անոնք հակառակ են եկեղեցական ամէն օրէնքի եւ պաշտամունքի: Ամէն անկարգութիւն ամբարշտութիւն եւ պղծութիւն համարակալ կը գործեն: Դեմ են Ս. Պատարագի, պարզ աղօթք մը բաւական կը նկատեն ամէն մեղքէ սրբուելու:»

Հաստիվերացի Պատմիչը հետեւեալ տեղեկութիւնները կու տայ: «Անոնք - հին աղանդաւորներ - եկեղեցւոյ արարողութիւնները կը ծաղրէին. հաւատալիքները կը թեթեւցնէին, որքան որ կրնան պատարագները կ'արգիլէին» (էջ 114):

Վերայիշեալ ամբաստանութիւնները կը յիշեցնեն Branch Davidianի, Jim Jonesի եւ այլ աղանդաւորներու ընթացքը, որոնք հարիւրաւոր անմեղներու մահուան պատճառ եղան:

Նոր աղանդներէն նկատի առնենք Նիւվայի Վկաներու վարդապետութիւնը: Աղանդը 1870ին սկսած է Զարլոք Բասըլ անուն քիչ ուսեալ մարդու մը կողմէ:

Ազանդը դեմ է հիւանդին արիւն մերարկելու քանի որ Հին Կտակարանը կ'արգիլէ արիւնը իբրեւ սնունդ ուտել: Կ'արգիլէ գէնձ առնել հայրենիքը պաշտպանելու: «Տէր եւ Աստուած» միայն Նիովան է հետեւաբար կը մերժեն Քրիստոսի Որդի Աստուծոյ ըլլալը: Կը մերժեն Ս.Խաչը յարգել: Խաչը որ դարեւորով հայ քրիստոնեային յոյժ տուած է եւ անոր պարծանքը եղած (Գաղատացիս Դ: 16):

Անոնք գահընկէց կ'ընեն Քրիստոս Փրկիչը, զայն վերածել ջանալով պարզ մարդու մը: Կ'աշխատին հայ մարդիկն ու կիները գրկել իրենց Աստուածորդի Փրկիչէն: «Այդ տեսակ մարդոցմէ հետու կեցիր» կը խրատէ Ս. Պողոս իր Տիմոթէոս աշակերտին (Գլ. 6:5):

Նոր անկախ մեր հայրենիքի ժողովուրդը ոչ միայն միութեամբ մասն հոգեպէս ամօթի-ծարաւ է: Այս նորադանդներ վստահաբար կ'օգտագործեն մեր եղբայրներու աղօթատութիւնը, ամոնց կրօնական անուս ըլլալը, 70 տարիներ սովեւտներու հակակրօն բռնակալութեան մերժելու ապրած ըլլալը:

Հայ եկեղեցին յաղթական դուրս եկաւ մասն 325-451 թուականներուն չորս հերետիկոսութեանց դեմ, ընդհանուր եկեղեցւոյ ուղղափառ դաւանութեան սպառնացող Արիոսի, Մակեդոնի, Նեստորի ու Նստիճէսի սխալ վարդապետութիւնները մզովելով ու մերժելով:

Ինչպէս չը սիրել, չը պաշտել ու չպաշտպանել Քրիստոսի այս «Սուրբ հարսը» որ մայրը եղաւ հոգիներուն: Կը հաւատանք ու կ'աղօթենք որ նոր աղանդներու ներկայ տագնապը եւս պիտի յաղթահարէ մեր Սուրբ եկեղեցին Աստուծոյ օգնութեամբ եւ իր զաւակներուն գոհողութիւններով ու արթուն մնալով:

«Տէր, միշտ ամշարժ պահեա զԱթոռ հայկազեանց»:

ԲԱՐԳԷՆ ԵՊՍ. ՎԱՐԺԱՊԵՏԵԱՆ

ԲԱՆԱՍՏԵՂԵԱԿԱՆ

ՍՊԱՍՄԱՆՑ ԳԻՇԵՐ

ԳԼՈՒԽ ԶՈՐՐՈՐԴ

3. Ու գնում էինք ոգեխումբ ու լուռ
 Հետքերով ձերմակ այն ձիաւորի
 Դէպի նոր դժոխքն այս դանթակուռ.
 Դէպի մեղքի ծովն այն մեղաւորի,
 Որ այս էլ, ահ'ա, դժնի իննը դար
 Չի ծնել թեկուզ մի հէզ բանաստեղծ,
 Որ զոջար՝ իր հօր մեղքերը ողբար,
 Շիկնէր՝ իր ցեղի մեղքերից այս մեծ,
 Սուրբ աղ ու հացով ետ տար բիրալեռ
 Մեր Հայաստանը, որ գերի է դեռ ...
 Բայց մի քարիկ էլ չի տայ Մասիսից,
 Որ գլխին զարկէ տէրն անյոյս հերսից.
 Իր կերած գառին գայլը կը տա՞յ ետ ...
 - Այս Հայաստանը մեզ կը վաթանուի՝
 Թէ յոյս չկապէ սա Հիախի հետ,
 Ինչպէս լուսինը՝ հետն այս արեւի:

Ու իջանք, որպէս սուրբ խղճի նշխար՝
 Դէպի դեռ այրող սպին վշտերի,
 Դէպի Վան, Բիթլիս, դէպի յուշաշխարհի,
 Դէպի անմահը մահուան դաշտերի,
 Դէպի Կարս, Կարին, դէպի Մուշ, Տարոն,
 Ապա Կիլիկիա եւ ապա Խարբերդ,
 Դէպի Դեր-Զորի դժոխքն անքարոն,
 Դէպի աստղաթիւ զոհերն իմ անհետ,
 Դէպի հայախեղդ գետերն իմ հայոց,
 Դէպի մայր Արաքս, Եփրատ ու Տիգրիս,
 Որ հայոց էին, բայց դարձան վայոց ...
 Դէպի ծովից ծովն արնածով երկրիս,
 Դէպի իմ ճորոխն՝ հայոց Ախերոն,
 Դէպի Ախերոն ու դէպի Քարոն,
 Դէպի խեղդուածներն անմեղ Եփրատի ու Արածանու,
 Դէպի դժոխքը հայոց եղեռնի՝ հետքը բորենու,
 Ուր պիտի մեղքի կոկորդից բռնի

Պրկուած բռնեցքի հայ արդարութեան ...
Մի՞թէ, աստուած իմ, չպիտի՞ հասնի
Խղճի արգանդից մանուկն հատուցման:

Եւ այս կողմ թողինք Մասիսն իմ յոյսի
Մենք այն կողմ անցանք, որ վիշտս խօսի:

Ելաւ լուսինը, մաշկած գանգի պէս՝
Խաչուած Յիսուսի գանգը թուաց մեզ,
Թէ՞ շաղափն էին երկրում թափթփուած լերկագանգերի,
Այս օրը կ'ընկնի ով ծածկէ ծովը թուրքաց մեղքերի:
Լոխմանու աչքից վարքը թաքցընողն անբոյժ կը մնայ,
Ցեղասպանի ճամբէն չբանդողն՝ հազար կը բանայ ...
Եւ ճամբայ ելան մեզ հետ մեր բոլոր յուշերն ամբոխուած.

Երբ ողջ զոհերի ոգին յայտնուեց՝ աստղերի փոխուած,
Անմարմին ոգիք աստղաշշուկով,
Մի երկինք՝ լիքը խռովք աստղունքի՝
- Օ՛ն, հատուցումի՜ - ձայն տուին սուգով.-
Գալիս են հետքով՝ դեռ մեղսաթուրքի՝
Փնտռելու համար մարմիններն իրենց,
Որ աղունել է այս եղեռնը մեծ,
Թէ՞ սփոփելու վշտերն հայ ոգու,
Թէ՞ վկայելու մեղքերն օսմանցոց,
Որ ծովացել են այժմ էլ ահարկու՝
Խլուած անսահման երկրով իմ հայոց,
Լցուած ծիծաղով մերկ յաթաղանի,
Եւ, աւա՛ղ, լացով փոքր Հայաստանի:
Հայոց հողերի անտառն է գերի,
Հագիւ մի ծառ է կացնից ազատուած,
Մի՞թէ չես տեսնում, Աստուած իմ բարի,
Չե՛ս յայտնուելու երկրում անաստուած:
Օ՛, եօթնաայրեր, հայրեր իմ երգի,
Օ՛, տեսէք՝ մի ողջ քարտէզ է խլուած,
Խլուած ծովից - ծովն իմ հայրենիքի
Պորտը Մասիսն է՝ մայր վանքս փլուած:
Ա՛, նայի՛ր, Դանթէ,
Որ ճի՛շդ կաթէ ...
Մի հանուած աչքս ծովն է մեր Վանա,
Միւսը չէ՞ որ լոյսն է Սեւանա,
Լոյս, որ գիշերն էլ լալիս է ասես՝
Թաղուած աճիւնից ելնող լոյսի պէս:

ՀԱԽԱՏՔ

Դուն երգն էիր ընտանի, հին իմ մանուկ օրերուն,
Աղօթք մը լուռ, հոգեբուխ, ասիերուս մէջ պարմանի.
Յետոյ եղար կոյս մը դուն, որուն հեռուէն կ'ըղձայի,
եղար Աստուածն երազիս, պարգեւատու մը հարուստ:

Ամենուրեք, կարելին էիր տըղուն տեսլապաշտ.
Մէկ-մէկ պարզել գիտէիր դուն բարդոյթներս հոգիի,
Դուն գիշերներն՝ Յիսուսին՝ էիր ճակատն ակօսուած,
Եւ առտուները՝ ժլպտո՛ւն, յոյսին երեսը բարի:

Յետոյ ամբողջ միագոյն դարձար գետին մը ճերմակ,
Ուրկէ անհոգ քալելէն եղայ տոկուն, բայց եւ կոյր:
Շուրջըս եղաւ աւերա՛կ, հոն ուր պալատ մ'էր երէկ:

Ու չեմ կրնար հին աղօթքն ես ասիերուս մէջ գրկել.
Աւերակէն այս լքուած, ոչ իսկ թռչուն մը կ'անցնի.
Հոն զանգակներն երբ զարնեն, ոչ ոք կ'երթայ աղօթքի:

ԱՆՆԼ

DESIDERATA

GO PLACIDLY AMID THE NOISE
AND THE HASTE, AND REMEMBER
WHAT PEACE THERE MAY BE
IN SILENCE.

AS FAR AS POSSIBLE,
*without surrender, be on good terms with
all persons. Speak your truth quietly and
clearly; and listen to others, even to the dull and
ignorant; they too have their story. Avoid
loud and aggressive persons; they are vexatious to
the spirit.*

*If you compare yourself with
others, you may become vain or bitter, for always
there will be greater and lesser persons than
yourself.*

*Enjoy your achievements as well as
your plans. Keep interested in your own career,
however humble; it is a real possession in the
changing fortunes of time.*

*Exercise caution in
your business affairs, for the world is full of
trickery. But let this not blind you to what virtue
there is; many persons strive for high ideals,
and everywhere life is full of heroism.
Be yourself.*

ԸՂԶԱՆՔՆԵՐ

4+4+4+4

Խաղաղ անցիր դու անկախ, անապարտ կեանքին մեջեն,
Եւ միշտ յիշէ լըռութեան մէջ խաղաղութիւնն երանական:

Բոլոր մարդոց հետ հոգիով միշտ հաշտ եղիր, թէ կարելի
է այդ լինել, առանց երբեք ենթարկուելու անոնց փայփին:
Ճշմարտութիւնը խօսէ դու անհաղատօրէն եւ շատ յստակ.
Մտիկ ըրէ ուրիշներուն, թէ իսկ ըլլան ձանձրացուցիչ
Եւ կամ տգէտ. գի անոնք ալ ունին իրենց պատմութիւններ:

Հեռու կեցիր պոռոտախօս, աղմկայարոյց մարդիկներէն.
Անոնք հոգին կը խռովեն, աննպատակ գրգիռներով:

Եթէ ինքզինքդ բաղդատես այլ մարդոց հետ, կրնաս դառնալ
Կա՛մ սնամիտ, կա՛մ դառնացած, որովհետեւ պիտի գտնես
Միշտ ֆեզմէ մեծ եւ կամ ֆեզմէ խռնարհ մարդեր:

Ինչ ծրագիր առաջադրես, եւ ինչ յաջող իրագործում,
Զանոնք հանոյ՛ք-վայելներուդ մաս նըկատէ:
Ինչ կոչում ալ որ ընտրես ես, որքան համեստ որ ան ըլլայ,
Շարունակէ անով մընալ հետաքրքիր, գի իրական
Բու սեփական գանձող է այն, բախտին անիւն երբոր շրջի:

Առեւտուրի արհեստիդ մէջ շրջահայեաց եղիր դու միշտ,
Զի աշխարհի ողջ տարածքին լինն են դարան, խարդաւանանք:
Այս թող պատճառ չը լինի ֆեզ կուրացնելու, չը տեսնելու,
Առաքինի մարդոց շարանն որոնք վսեմ իտէլաներու
Զգտումն ունին, կը ծառայեն: Ամենուրեք կեանքն է լեցուն
Հերոսական արարքներով: Ինքզինքդ եղիր: Մանիր՝ ըզֆեզ:

*Especially do not feign affections.
Neither be cynical about love; for in the face of all
aridity and disenchantment, it is as perennial as the
grass. Take kindly the counsel of the years,
gracefully surrendering the things of youth. Nurture
strength of spirit to shield you in sudden
misfortune. But do not distress yourself with dark
imaginings. Many fears are born of fatigue and
loneliness. Beyond a wholesome discipline, be
gentle with yourself. You are a child of the
universe no less than the trees and the stars; you
have a right to be here. And whether or not
it is clear to you, no doubt the universe is unfolding
as it should. Therefore be at peace with God,
whatever you conceive Him to be. And
whatever your labors and aspirations, in the noisy
confusion of life, keep peace in your soul.
With all its sham, drudgery and broken dreams,
it is still a beautiful world. Be cheerful.
Strive to be happy. ****

MAX EHRMANN

Բայց մանաւանդ սէր-համակրանքն երբեք կեղծել չը փորձուիս:
Ոչ ալ սիրոյ հանդէպ դառնաա դուն շընական, զի հակառակ
Խանձած, ցամբած զգայութեան եւ յուսախար բեկումներուն,
Սէրն է որ կայ մշտադալար ինչպէս կանաչ խոտը մարգի:

Տարիներու փորձառութեան խորհուրդը դուն ազնւօրէն
Միշտ ընդունէ. երիտասարդ պատանիի արարքներն
Շընորհալի համեստութեամբ հըրաժարէ: Եւ հոգիի
Կրթանքն եւ ուժը զարգացուր, սնուցանէ, որպէս զի քեզ
Վահան դառնայ պաշտպանելու ընդդէմ յանկարծ քեզ թակարդող
Դժբախտութեան: Տեղի մի տար տագնապանքի, մութ ու մոռալ
Մտորումի: Զի վախերէն շատերն ծընունդ են յագնութեան
Եւ մեռութեան: Բացի առողջ, խստապահանջ քու կրթանքէն
Ինքզինքիդ հետ ազնուական գուրգուրանքով վերաբերուէ:

Տիեզերքին գաւակն եւ դուն, ինչպէս ծառերն ու աստղերն ալ,
Եւ իրաւունք ունիս այստեղ մերկայութիւնդ ապահովել:

Դուն ըմբռնես կամ չըմբռնես գաղտնիքները տիեզերքին,
Ան կը յայտնէ, ան կը քանկէ քննուկն, ինքզինքն, ինչպէս հարկ է:
Ուստի պարտիս Աստուծոյ հետ դուն հաշտ լինել, զայն ինչպէս ալ
Որ կ'ըմբռնես: Ինչ էլ լինեն քու աշխատանք, ճիգ ու տենչանք,
Ու ներշնչանք, խառնարանին մէջ մեր կեանքին աղմուկով լի,
Տես որ պահես, ապահովես, խաղաղութիւնը հոգիիդ:
Զի կեղծիքի, ու խարկանքի, տաժանելի աշխատանքի,
Խարխափանքի եւ խորտակուած երազներուն ալ հակառակ,
Դեռ գեղեցիկ աշխարհ մըն է որ մենք ունինք: Եղի՛ր զըւարթ
Ու ցընծալից: Զանայ դառնալ դուն երջանիկ:

Թրգմն.- ՇԷՆ-ՄԱՀ

ՄԱՔՍ ԷՐՄԱՆՆ

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՆԱՐԵԿԱՑՈՒ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹԵԱՆ
ՓԱՆՐԱՅԻՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸԱրդարեւ յիշէ անտի անունն ճշմանկի:
ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՑԻ

Ա. Զափածոյ ստեղծագործութեան գրական տեսակները

Հարուստ է Նարեկացու ստեղծագործութեան ժանրային կազմը: Նա առանձին յատկանիշներով հարստացրել է նախորդ դարերի գրական տեսակները եւ, որ կարելի է, ստեղծել է նոր ժանրեր: Ժանրերն առաջանում են պատմականօրէն: Այլ է հիմն, այլ՝ նոր գրականութեան ժանրային համակարգը: Իւրաքանչիւր գրող ժանրը ձեւակերտում է ըստ իր անհատականութեան: Ժանրի նշանակութեան եւ տարբերութեան ուղին ձգտում է անտիկ դրամայից մինչեւ արդի դրաման, ֆնարական երգը, առակից՝ առակը, եւ այլն: «Ժանրի մէջ մշտապէս պահպանուում են վաղեմիութեան չմոռնող տարրերը»(1), - գրել է Մ. Բախտինը: Նոր ժանրերի յայտնագործութիւնը ոչ այնքան կախուած է տաղանդից, որքան ժամանակի հոգեւոր-մշակութային մթնոլորտից: Նարեկացին միշտ էլ որոնել է ստեղծել է այնպիսի ժանրեր, որոնց մէջ, Բիւհնսկու բառերով ասած՝ «Տաղանդն իրեն զգացել է անսահման ազատ»(2):

Նոր ձեւերի որոնման մտահոգութիւնը ինքնանպատակ չի եղել Նարեկացու համար: Բովանդակութեան նորութիւնը նախ տեսանելի է ձեւի նորութեան եւ քարոզութեան մէջ: Ոչ մի բանաստեղծ չի կարող նոր էայլ անել առանց յենուելու գրականութեան զարգացման նախորդ

փուլերի ու փորձի վրայ: Սա նոյնքան քնական է, որքան մասի եւ ամբողջի յարաբերութիւնը: «Համաշխարհային գրականութեան մէջ - գրել է Յովհ. Թումանեանը - ոչ մի բանաստեղծ չկայ, որ շատ կամ քիչ ազդուած չլինի իր նախորդներից: Ազդեցութիւնն էն սանդուղին է, որով սկսնակը բարձրանում է դէպի ինքնուրոյնութիւն»(3): Նարեկացին եւս անցել է իր ուսումնառութեան եւ ազդեցութեան շրջանը:

Մինչեւ Նարեկացին հայ բանաստեղծութեան հիմնական ժանրը հոգեւոր երգն էր: Իբրեւ պաշտամունքային երգեր՝ դրամֆ անբաժան են երաժշտութիւնից: Մարական բառը շրջանառութեան մէջ է մտել 12րդ դարից(4): Նեղ իմաստով շարական ճշմանկում է կանոնի երգ, լայն իմաստով՝ հոգեւոր երգ: Թեմատիկ առումով տարբերութիւն չկայ Նարեկացու բանաստեղծութիւնների եւ հոգեւոր երգերի միջեւ: Ժանրային առումով, սակայն, կայ մի կարելի տարբերութիւն. Նարեկացին չի գրել կանոնի երգեր, շարականներ(5): Ինչպէս հոգեւոր շատ երգեր, Նարեկացու բանաստեղծութիւնները եւս նուիրուած են Յիսուսի ծննդեանը, մկրտութեանը, խաչելութեանը, յարութեանը, համբարձմանը, պայծառակերպութեանը, եւ այլն:

Ժանրային տեսակետից կարելի է

մի հարց. Նարեկացու բանաստեղծութիւնները գրուել են եկեղեցական արարողակարգի՞ համար, թէ՞ դրանք չեն կիրառուել ծիսական ոլորտում: Բանասերներից ոմանք Նարեկացուն հակադրել են շարականագիրներին՝ անտեսելով մոյմիսկ թեմատիկ ընդհանրութիւնը նրա տաղերի եւ շարականների միջեւ: «Սուրբ գրքերին մամողութիւնը, յարասութիւնը եւ դասարանական հարցերը բոլորովին դուրս են մնացել նրա լուսագոյն տաղերից»(6) - գրել է Մ. Մկրեանը: Եւ ապա՝ «Լիրիկայի ժանրը Նարեկացին ազատեց եկեղեցուց ունեցած ենթակայական կախումից եւ խիզախեց այն պատկերացնել անկախ արարողութիւններից»(7): Եթէ «շարականների կաղապարածութեան դիմաց - ինչպէս ասում է Պ. Սեւակը - Նարեկացին գրեց իր անկաշկանդութիւնը, նրանց խորհրդանիշների դէմ՝ իր կենդանի պատկերները, նրանց բնագրկութեան դէմ՝ իր բնապաշտութիւնը» (8) - ապա սա չի մշամակում, թէ նա չէր գրում ժամակարգութեան համար: Նարեկացին փոխեց երգի որակը: Շարականագիրների համար կարեւոր չէր անհատականութիւնը, այլ ուղղադասութիւնը: Կրկնութիւնը խրախուսելի էր, յարասութիւնը՝ պարտադիր: Նարեկացին խախտեց այդ փարպածութիւնը: Նա երգը տգործեց բնութեան եւ մարդու կենդանի զգացողութեամբ: Եւ եթէ ըստ Մ. Աբեղեանի՝ Նարեկացու արժանիքներից մէկն էլ այն է, որ «նա համարձակուել է ոչ միայն տաղերի, այլեւ յանգերի նկատմամբ մէկ-մէկ մանր Ողբերգութեան մէջ հետեւել աշխարհիկ երգասացներին»(9) ապա սա չի մշամակում, թէ տաղերը արարողութեան համար չէին: Նարեկացին դիմել է ժողովրդական բանարուեստին՝ հոգեւոր երգարուեստը կերպարամափոխելու, թարմացնելու համար:

Ի՞նչ է տաղը, գանձը, մեղեդին եւ այլն: Բայց նախ պէտք է պատասխանել այն հարցին, թէ ի՞նչ է գանձարանը: Նարեկացու բանաստեղծութիւններն անկախ միատրոներ չեն: Նա ստեղծել է երգերի մի նոր ժողովածու, որը յետագայում կոչուել է գանձարան. ըստ նոր Հայկագեան բառարանի՝ «Գիրք գանձուց եւ փարոզից, որք մուագին յեկեղեցուց», իսկ գանձեր կոչուել են «երգք ու փարոզք, առեալ ի սկզբանաւորութենէ երգոց Նարեկացւոյն»(10): Որ Նարեկացին հիմնադրել է երգերի նոր ժողովածու, այս տեսակետն առաջին անգամ արտայայտել է Աս. Մնացականեանը: «Մեծ է Գրիգոր Նարեկացու դերը նաեւ գանձերի, տաղերի եւ մեղեդիների զարգացման գործում: Ըստ երեւոյթի «Գանձարան» կոչուած ժողովածուների հիմնադիրն էլ Գրիգոր Նարեկացին է: Այդ ժողովածուն ծնունց, որպէս զի Շարակնոցի հետ միասին ծառայել եկեղեցական երգ ու երաժշտութեան զարգացմանը»(11) - գրել է Մնացականեանը: Այս տեսակետը պաշտպանեց Արմինէ Քեօշկերեանը. «գանձերի եւ տաղերի, ինչպէս նաեւ Գանձարանների հանգամանայից քննութիւնը մեզ բերեց այն համոզման, որ եւ գանձարանային միատրոների, եւ դրանք ամփոփող ժողովածուների սկզբնաւորումը կապուել է Գրիգոր Նարեկացու անուան հետ» (ԳՆՏԳ, 21):

Այսպիսով՝ Նարեկացին գրել է հոգեւոր երգերի մի ժողովածու՝ եկեղեցական տօների համապատասխան երգերի որոշակի դասաւորութեամբ: Իւրաքանչիւր երգ՝ իրրեւ բանաստեղծութիւն, ունեցել է իր ժանրային բնոյթը եւ իր ճայնեղանակը՝ իրրեւ երգ: Երգերի այդ կարգը առեալ տօնի համար ունեցել է 4-5 միաւոր՝ գանձ, տաղ, մեղեդի, փոխ, յորդորակ: Նրանք իրարից տարբերուել են թէ՛ ծաւալով եւ թէ՛ ձեւակառուցութեամբ՝ առանձին յատկանիշներով՝ գրական

տեսանկլիմից, ձայնեղանակներով՝
 երաժշտութեան առումով:

Արդ, ի՞նչ է գանձը: Դա հոգեւոր
 երգի տեսակ է՝ մուիրուած եկեղեցական
 այս կամ այն տօնին: Գանձը հիմնականում
 պատմողական բնոյթ ունի՝ մատուցուած
 քնարական շնչով: Գանձը փոխարինել է
 քարոզին, ճառին, բանաստեղծեան
 մուիրուած սրբերին կամ սրբութիւններին:
 Նարեկացին սկզբում գրել է չափածոյ
 քարոզներ: Դրանք ընկալուել են իբրեւ
 երգի տեսակ: «Բանն այն է, որ հնագոյն
 քարոզները լոկ խրատական բնոյթի
 ընթերցուածներ էին կամ արձակ
 շարադրամբով գոհարանութիւններ, որոնք
 կոչուած էին աղօթքի հրաւիրելու
 հասարակութեանը: Նորաստեղծ քարոզները
 խրատներ կամ աղօթքներ չէին. դրանք
 եկեղեցական տօներին նուիրուած
 բարձրարուեստ բանաստեղծութիւններ էին՝
 ստեղծուած տօնի խորհուրդն ունկնդրին
 առաւել գրաւիչ եղանակով մատչելի ու
 հասկանալի դարձնելու» (ԳՆՏԳ, 30) -
 այսպէս է հին քարոզների եւ գանձերի
 տարբերութիւնը բացատրել Ա.
 Քեօշկերեանը:

Նարեկացու բոլոր տասը գանձերն էլ
 իրենց խորագրերում ունեն քարոզ բառը:
 1. Քարոզ ասացեալ Գրիգորի Նարեկացւոյ,
 ի Ս. Մնունդն եւ Մկրտութիւնն («Գանձ
 անապական, ծածկեալ մեծութիւն»),
 2. Քարոզ Գրիգորի Նարեկացւոյ ասացեալ,
 ի Ս. Յովհաննէս Մկրտիչն («Իսկապէս
 անսկիզբն եւ սկզբնացոյցիչ յոչիեց
 գոյիցս»), 3. Գրիգորի Նարեկացւոյ
 ասացեալ քարոզ ի գալուստ Ս. Հոգւոյն
 («Գանձ լուսոյ, փառակից Որդւոյ»), 4.
 Քարոզ Նկեղեցւոյ, Գրիգորի Նարեկացւոյ
 ասացեալ («Գանձ քաղաւի բարութեան
 մեծի»), 5. Քարոզ Գրիգորի Նարեկացւոյ,
 ասացեալ ի Ս. Լուսաւորիչն Գրիգոր
 («Գերաւիրաշ ցնծութեամբ բերկրեալ
 մանկունք Սիոնի»), 6. Քարոզ Նկեղեցւոյ

եւ Տապանակին տեսնն Գրիգորի
 Նարեկացւոյ («Ժողովեալս ամենեքեան ի
 Ս. Կաթողիկէ»), 7. Քարոզ Վարդավառի,
 ի Գրիգորի Նարեկացւոյ («Գանձ անապատում
 եւ անճառելի»), 8. Գրիգորի Նարեկացւոյ
 քարոզ, ասացեալ ի փոխումն ամենաբնեւալ
 Ս. Աստուածածնին («Գանձ անապական
 ծածկեալ սրբութեամբ»), 9. Քարոզ Ս.
 Խաչին, Գրիգորի Նարեկացւոյ ասացեալ
 («Գանձ անցին ծածկեալ մեծութիւն»),
 10. Քարոզ համարէն Ս. Առաքելոցն,
 Գրիգորի վարդապետի (Գանձ փառաց
 խորհրդոյ ինքնածագ լուսոյն):

Ըստ սկզբնատողերի՝ եօթ գանձ
 սկսւում է գանձ բառով (1,3,4,7,8,9,10):
 Տրդ գանձը թէւ սկսւում է Գերաւիրաշ
 բառով, բայց ունի բանակապ, որը յօդւում
 է «Գրիգորի գանձ» (ԳՆՏԳ, 103): Երդ
 գանձը սկսւում է «Ժողովեալս» բառով եւ
 միակ գանձն է, որ չունի բանակապ: Վեց
 գանձ ունեն մոյն՝ «Գրիգորի երգ»
 բանակապը: Դրանք են՝ 1,3,4,7,8,9: 10րդ
 գանձը երբ քառի փոխարէն ունի
 աղաւաղուած՝ եղի: 2րդ գանձի բանակապը
 յօդւում է «Ի Ձայն երգ» (ԳՆՏԳ, 141), ուր
 Ձայն բառը գործածուած է իբրեւ Յովհաննէս
 Մկրտչի մականուն:

Եւ այսպէս, ըստ խորագրերի
 Նարեկացու տասը գանձերն էլ կոչուել են
 քարոզ: Ըստ բանակապերի՝ ինն գանձերից
 ութը Նարեկացին կոչել է երգ եւ մէկը՝
 գանձ: Հետեւաբար, անվերապահ է, որ
 Նարեկացին իր այդ բանաստեղծութիւնները
 կոչել է երգեր եւ միայն մէկը՝ գանձ:
 Հետագայում, սակայն, ընդհանրացել է
 գանձ անունը, եւ այստեղ որոշակի դեր է
 խաղացել այդ գործերի սկզբատողերի
 առաջին գանձ բառը: Յայտնի է, որ
 այբբենակարգ գրուած շարականները
 կոչւում են անձինք՝ Կոմիտաս Կաթողիկոսի՝
 Հռիփսիմեանց կոյսերին մուիրուած
 շարականի «Անձինք մուիրեալ սիրոյն
 Քրիստոսի» առաջին տողի առաջին

բառից: Գանձերի ժողովածուն կոչուել է գանձաբան, գանձի հեղինակը՝ գանձաառաց: «Գանձ անունը պատահաբար գործածուած է ~ գրել է Մ. Օրմանեանը ~ որովհետեւ այդ ձեւով մեծ փարզներուն առաջինները Ս. Գրիգոր Նարեկացին գրած է եւ իր անուան տառերով տուներու սկզբնագրերը կազմել ուզելով՝ միշտ ք տառով ու «գանձ» բառով սկսած է երեք փարզներն եւ անկէ առնելով՝ ամէն նման ձեւով փարզներ «Գանձ» կոչած են»(12):

Քարոզի եւ գանձի կապը պայմանաւորուած է ոչ միայն թեմատիկ ընդհանրութեամբ, այլեւ ձեւակառուցուածքային մի քանի յատկանիշներով: Թէ փարզի եւ թէ գանձի մէջ պատմողական տարրը զուգորդուած է ֆնարականութեան, յորդորի եւ խրատի հետ: Թէեւ փարզն արձակ է, իսկ գանձը՝ չափածոյ, բայց երկուսն էլ ունեն դիմումի ձեւեր՝ ունկնդիրներուն արարողութեանը հաղորդակից դարձնելու համար: Այսպէս՝ «Լուր, տէր, եւ ողորմես», «Սւ եւս խաղաղութեան գտէր աղաչեսցուք» եւ այլն:

Նարեկացին օգտուել է փարզի ժանրային այդ յատկանիշներից՝ ստեղծելով գրական նոր տեսակ՝ գանձ: Գանձը բաղկացած է անհաւասար տներից, տները՝ տարբեր տողաքանակից: Քանի որ Նարեկացու գանձերը գրուած են տնագլուխ տառերի քանակապով՝ «Գրիգորի երգ», «Գրիգորի գանձ» եւ «Ի ձայն երգ», ապա հեշտ է հաշտուել, որ այդ գանձերը բաղկացած են 9, 10 եւ 11 տներից: Մաւալով ամենափոքր գանձը (սկզբնատողը՝ «Գանձ անկնիմ, ծածկեալ մեծութիւն») ունի 67 տող՝ ըստ Քեօշկերեանի տողատման (ԳՆՏԳ, 212-218), ամենաձաւալունը (սկզբնատող՝ «Իսկապէս անսկիզբն եւ սկզբնացուցիչ յօշից գոյիցս»)՝ 168 տող: Տների տողաքանակը տատանուում է 10-20ի միջեւ:

Գանձերի տներն աւարտում են կրկնակներով. քերեմ երկու օրինակ՝

1. — Արդ, քարեխաւսա առ Գրիստոս քազաւորն՝

Հասանել մեզ ի յաւգնութիւն,
աղաչեմք:

(ԳՆՏԳ, 132)

2. — Բարեխաւսութեամբ սրբոյն
Յովհաննու Կարապետին՝

Խնայեա՛ ի մեզ, մարդասէր, աղաչեմք:

(ԳՆՏԳ, 142)

Գանձի վերջերքը սովորաբար կոչուում է փոխ եւ հիմնականում կապուած է ձայնեղանակի փոխուելու հետ: Վերջերքը առաւել ֆնարական քնոյթ ունի, քանի որ արտայայտում է օրինութիւն, մաղթանք, խնդրում է: Ժանրի զարգացման տեսանկիւնից հետաքրքիր են թաղման գանձերը: Քրիստոսեանայ միւս ժողովուրդները չունեն գանձերի համարժէք հոգեւոր երգեր: Իրաւացի է Մ. Պետրեանը, հաւաստելով, որ գանձերը եւ տաղերը «հայու արտադրութիւնք են, մերինն են»(13): Գանձի հիմնադիրն է Գրիգոր Նարեկացին:

Տաղը եւս՝ իրրեւ հիմներգութեան տեսակ՝ կապուում է Նարեկացու անուան հետ: Գտնելով, որ տաղ են կոչուել ինչպէս հոգեւոր, այնպէս էլ աշխարհիկ երգեր, Ա. Արգարեանը գրում է. «Այս ժանրատեսակի գեղարուեստական զարգացման ուղին եւ նոր նուաճումն են մշակութեամբ Գրիգոր Նարեկացու գանձարան հոգեւոր երգերի ժողովածուում տեղ գտած տաղերը»(14): Ա. Քեօշկերեանը նոյնպէս տաղը համարում է երգի տեսակ, առանձին ժանր: Ըստ Քեօշկերեանի՝ թէեւ տաղ հասկացութիւնը լայն ընթացում ունի իրրեւ երգ, չափածոյ քանաստեղծութիւն, երգուող բնութեւն եւ այլն, բայց «Գանձարաններում այդ բանի տակ հասկացուում է հոգեւոր երգի որոշակի տեսակ, որը չի կարող շփոթուել ոչ գանձի, ոչ շարականի, ոչ էլ այլաքնոյթ

որել է ստեղծագործութեան հետ» (ԳՆՏԳ, 32): Ըստ Նոր Հայկազեան բառարանի՝ տաղը չափածոյ խօսք է, երգ. «Բան չափաբերական, ոտանաւոր երգ, բերթուած նուագելի» (15): Ըստ արդի գրականագիտական բառարանի՝ տաղը բանաստեղծութեան անուանում է հայ միջնադարեան բնարեբութեան մէջ. «Միջնադարեան Հայաստանում տաղ ասելով հասկացել են նաեւ առհասարակ չափածոյ ստեղծագործութիւն, տարբերելով այն արձակից» (16):

Հարց է ծագում տաղը ժամր է, թե՞ այդպէս է կոչուել չափածոյ ամեն մի ստեղծագործութիւն: Գրական սեռի՞ գործառութիւն ունի, թե՞ ժամրի որոշակի սահման: Այս եւ յարակից այլ հարցերի բնութեանն է նուիրուած Վարազ Ներսիսեանի «Տաղերգութեան ժանրերը» ուսումնասիրութիւնը: Իրաւացիօրէն գտնելով, որ գրականագիտութեան մէջ տաղի վերաբերեալ չկայ ամբողջական ըմբռնում, որ «հին գրականութեան մասնագէտների շրջանում իշխում է մի մտայնութիւն, թէ հայ միջնադարեան չափածոյի գրական տեսակների շարքում տաղը եւս ներկայացնում է նրա մի առանձին ժանրը» (17), Ներսիսեան ընդունում է, որ «տաղը իր բովանդակութեամբ նոյնական է չափածոյ կամ ուրիշ կազմակերպութեամբ օժտուած ստեղծագործութեան» ըմբռնման հետ եւ իբրեւ գրականագիտական հասկացութիւն չի մտնում ժանր կատեգորիայի մէջ» (18):

Եւ հակուած եմ ընդունելու, որ հայ միջնադարեան բնարեբութեան մէջ տաղը ներկայացնում է ինքնուրոյն ժանր: Ճիշտ է, միջնադարի հայ բանաստեղծութեան մէջ տաղ եւ կոչուել ամենատարբեր բնոյթի չափածոյ գրութեան՝ երգ, վիպասանութիւն, վարք, ներքող, ողբ, եւ այլն, բայց միշտ է նաեւ այն, որ երբեք գանձը տաղ չի կոչուել, շարականը,

հանելուկը, առակը՝ նոյնպէս: Տարբեր բնոյթի չափածոյ գրութեան տաղ եւ կոչուել մի կողմից այն պատճառով, որ միջնադարում միեւնոյն գործը կարող էր կոչուել մի քանի անուններով եւ, ընդհակառակը, տարբեր գործեր կարող էին ունենալ միեւնոյն ժանրանունումը, միւս կողմից՝ գրական երկը կարող էր պարունակել տարբեր ժանրերի յատկանիշներ: Ուստի տաղ կոչուած շատ գործեր իսկապէս տաղ չեն, ինչպէս երգ, գովեստ, ներքող, մեղեդի եւ նման այլ բերթուածներ կարող են լինել տաղեր: Մ. Արեղեանի այն դիտարկումը, թէ «ուրախ շարականներն էլ վերածուել են տաղերի, որ առանձին տեսակի հոգեւոր երգեր են, յօրինուած ուրախ տօնակատարութիւններին հանդիսութիւն տալու համար» (19), միշտ է թէ՛ մասնաւորապէս Նարեկացու տաղերի եւ թէ՛ ուշ դարերի աշխարհիկ տաղերի ժանրային բնութագրման իմաստով: Ամեն բանաստեղծութիւն չէ, որ երգ է, բայց երգն անպայման բանաստեղծութիւն է: Այսպէս էլ տաղը բանաստեղծութիւն է, բայց ամեն բանաստեղծութիւն չէ, որ տաղ է:

Միջնադարի հեղինակները շարականագիրներին չեն շփոթել տաղերգուների հետ, գանձասացներին՝ նոյնպէս: Կիրակոս Գանձակեցին, օրինակ, խօսելով Ներսէս Շնորհալու մասին, գրում է. «Բագում ինչ կարգաց նա յեկեղեցիս քաղցր եղանակաւ, խորովային ռնով շարականս, մեղեդիս, տաղս եւ ոտանաւորս» (20): Ստեփանոս Ագոնցը խօսելով ոտանաւորի եւ նրա տաղաչափական տեսակների մասին, օրինակներ է բերում Շնորհալու բերթուածներից եւ չշարունակելու համար՝ աւելացնում. «Եւ այլ եւս բագում շարականք, եւ տաղք, եւ գանձք» (21): Միջնադարեան աւանդոյթը միշտ էլ պահել է շարականի, գանձի, տաղի ժանրային տարբերութեան

պարզութիւնը: «Ասաց քաղում գանձս եւ տաղս քաղցր եւ անուշ եղանակաւ, զոր երգի միմչեւ ցայսօր յեկեղեցիս Հայաստանայց» (22) - գրել է Ղազար Ջահկեցիին Առաքել Բաղիշեցու մասին: Ուրեմն՝ հայ հիմ գրականութեան մասնագէտները՝ հներից միմչեւ Մ. Արեղեան եւ ապա միմչեւ մեր օրերը՝ Ա. Քեօշկէրեան եւ Ա. Արզարեան, որոնք տաղը ներկայացնում են իրրեւ գրական առանձին ժանր, ունեն քաւարար հիմքեր (23): Տաղը քնարական քանաստեղծութիւն է, որը հոգեւոր երգերի շարքում յաջորդել է գանձին, ունեցել է նոյն թեման, բայց իր ձայնեղանակը: Աշխարհիկ տաղերն անկախ են արարողակարգից եւ իրրեւ խոհաքնարական քանաստեղծութիւն յարատեւում են միմչեւ այսօր:

Նարեկացու գանձերն ու տաղերը ունեն փոխեր, որոնք կարող են լինել թէ առանձին երգեր, եւ գանձի, տաղի, մեղեդու հետ կազմել մի ամբողջութիւն եւ թէ գանձի կամ տաղի հատուածներ՝ պայմանաւորուած ձայնեղանակի փոփոխման հետ: Գանձարանային միաւորների շարքում փոխերը ունեն նոյն թեման, ինչ գանձը: Ձեռագրերում փոխերը սովորաբար անվերնագիր են, ունեն միայն փ. կրճատ կամ փոխ լրիւ նշումներ: Իրրեւ ինքնուրոյն քանաստեղծութիւն փոխը չի ունեցել յետագայ զարգացում:

Նարեկացու առանձին քանաստեղծութիւններ կոչուել են մեղեդի. «Մեղեդի ծննդեան» (ԳՆՏԳ, 123) եւ այլն: Գանձարանային միաւորների շարքում մեղեդին յաջորդել է փոխին: Հաւանաբար մեղեդի է կոչուել ձայնեղանակի համար: Իրրեւ գրական տեսակ՝ մեղեդին նկատելի տարբերութիւն չունի տաղից:

Ամշուշտ, փոխը, մեղեդին, յորդորակը, որը այդպէս է կոչուել թեթեւ, աշխոյժ եղանակով երգուելու համար, ունեցել են իրենց որոշակի կարգն ու

տարբերութիւնը ժամասացութեան մէջ, բայց իրրեւ գրական ստեղծագործութիւն համարժէք են տաղին: Եւ պատահական չէ, որ Նարեկացու միեւնոյն քանաստեղծութիւնը ձեռագրերում մերթ կոչուել է տաղ, մերթ՝ մեղեդի, մերթ՝ փոխ կամ յորդորակ: Սա կարող է թուալ գրչագրական շփոթութիւն: Բայց հենց այդ շփոթութիւնն էլ վկայում է այն իրողութիւնը, որ այդ գործերը աստիճանաբար միաւորում են նոյն ժանրի՝ տաղի մէջ: Այսպէս՝ «էին աջոյ աջոյ ձեռին» սկզբնատողով քանաստեղծութիւնը ձեռագրերում ունի թէ՛ «Տաղ հրաշայարմար ի Գրիգոր Նարեկացոյ» եւ թէ՛ «Ի սուրբ Գրիգորէ Նարեկացոյն մեղեդի անոյշ» (ԳՆՏԳ, 72) խորագրերը: «Գունդք սուրբ վկայիցն» սկսածով տաղը, որի մի հատուածը կազմում է հենց տաղի փոխը, ունի քանակապ՝ «Գրիգորի ե երգս այս + Ի քառասուն վկայսն» (ԳՆՏԳ, 78 81): Տաղը, սակայն, ոչ մի խորագրում չունի երգ քառը: «Սեաւ նմ, գեղեցիկ» սկզբնատողով փոխը խորագրուած է նաեւ «Յորդորակ» (ԳՆՏԳ, 94) «Այն փոքրիկ հաւտին տրտմեալ» սկզբնատողով փոխը՝ «Տաղ Համբարձման, սրբոյն Գրիգորի Նարեկացոյ» (ԳՆՏԳ, 110), «Գոհար վարդն վառ առեալ» սկսածով տաղը՝ եւ տաղ, եւ գովեստ, եւ փոխ: Կարելի է օրինակների թիւը բազմապատկել, բայց երեւոյթի էութիւնը մնալու է նոյնը: Քնարական երգերի ժանրային տարբերական համար չի եղել յստակ չափանիշ: Սակայն իրրեւ երգուող բերթուածներ՝ գանձը, տաղը, մեղեդին, փոխը եւ յորդորակը իրենց արտագրական կիրառութեան ոլորտում, ժամերգութեան մէջ, ինչպէս նաեւ գանձարանային համակարգի տեսանկիւնից ունեցել են որոշակի տեղ եւ դեր, որոնք թէեւ այսօր էական չեն թուում, սակայն ժամանակին հիմք են հանդիսացել նրանց տարբերակման համար: Առանձին

դէպքերում տարբերական հիմքը եղել է ձայնեղանակը եւ կիրառութեան մէջ գրաւած տեղը, միւս դէպքերում՝ գրական ժանրի ձեւակառուցութեամբ իւրայատկութիւնը: Դանձր, օրինակ, յատկաօրէն տարբերում է թէ տաղից եւ թէ մեղեդուց, թէ փոխից եւ թէ յորդորակից: Դանձն ունի անի մեծ ծաւալ, կանոնաւոր կրկնակներ, փոխ, գրուած է ազատ ոտանաւորով: Տաղերն ունեն անի փոքր ծաւալ, հիմնականում գրուած են կանոնաւոր տաղաչափութեամբ, անի կնարական են եւ յուզական: Իրրեւ կանոն՝ Նարեկացու գանձերի վերջին տունը միշտ եղել է փոխ: Փոխտակ է ոչ միայն ձայնեղանակը, այլեւ հատուածի կնարական տրամադրութիւնը: Դանձերի աւարտն ունի փառաբանական եւ մաղթողական բնույթ, անհատական զգացմունքների ինչ-որ ցուլներ: Այստեղ մաղթանքներ են յղուած ժողովրդին, թագաւորին, կաթողիկոսին, զօրաբանակին, հոգեւոր դասին, եւ այլն, խաղաղութիւն եւ քաղաքութիւն հայցում ժողովրդի, երկրի, աշխարհի համար, հաստատութիւն՝ եկեղեցու համար, եւ այլն եւ, միաժամանակ, քաղաքայինութիւն՝ Աստուծոյ ներմանն արժանանալու համար:

Առանձին տարբերութիւններ եղել են նաեւ տաղերի, մեղեդիների, յորդորակների, փոխերի միջեւ: Յամենայն դէպս, Նարեկացու թէ յորդորակները եւ թէ մեղեդիները գրուած են կանոնաւոր տաղաչափութեամբ, ունեն աշխոյժ ուրիշ, յղուած արուեստ: Ժանրային յատկանիշների փոխներքաքանցման շնորհիւ, սակայն, աստիճանաբար ջնջուել են տաղի, փոխի, մեղեդու եւ յորդորակի միջեւ եղած ձեւակառուցութեամբային տարբերութիւնները եւ յարատեւել է տաղը: Նարեկացին ստեղծել է իր երգարանը՝ թեմատիկ որոշակի ընդգրկմամբ: Այն ունեցել է իր միաւորների որոշակի համակարգը՝ գանձ, տաղ, փոխ, մեղեդի, յորդորակ: Դրանք յատկութեամբ գանա-

գանուել են թէ իրրեւ կնարական բանաստեղծութիւններ՝ իրենց ժանրային յատկանիշներով, թէ իրրեւ հոգեւոր երգեր՝ իրենց ձայնեղանակներով եւ ժամկարգութեան մէջ ունեցած տեղով: Դանձարանային միաւորների այդ համակարգը ստեղծել է Նարեկացին, գանձարան ժողովածուն՝ նոյնպէս: Գնարական երգերը նա հարստացրել է նոր յատկանիշներով, ստեղծել նոր ժանրեր՝ գանձը եւ տաղը:

ԱՐԽԻՒՆԵՐ ԵՒ ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. М. М. Бахтин. Проблемы поэтики Достоевского, М., 1979, с. 121.
2. В. Г. Белинский, Полное собрание соч., т. 10, М., 1956, с. 315.
3. Յովհ. Թումանյան, հ. 4, 382
4. Ա. Աբգարեան, Հիմնադրութեան ժանրը. (տե՛ս Հայ Միջնադարեան Գրականութեան ժանրեր, Երեւան, 1984), էջ 100
5. «Այսօր արձակեցա՜ր ի կապանց մախնոյ» սկզբնատողով շարականը (տե՛ս՝ Շարական հոգեւոր երգաց, էջմածին, 1861, էջ 378), որը Նարեկացու Յարութեան տաղի աւարտն է համարուել՝ դեռեւս մնում է գննելի (Գ. Աբգարեան, Վերծանութիւն Գրիգոր Նարեկացու «Յարութեան տաղի», «Էջմածին», 1974, մտ. , էջ 42-48 եւ մտ. 25 էջ 39-48): Առաջինը Մ. Արեղեանն է նկատել, որ շարականը կազմում է «Նարեկացու Յարութեան» տաղի շարունակութիւնն իրրեւ Սիոնի որդիների երգ, որ պէտք է լինէր տաղի վերջում եւ պակասում է» (Մ. Արեղեան, հ. Գ, էջ 626): Հարցին անդրադարձել է նաեւ Ն. Թախիզեանը (Գրիգոր Նարեկացին եւ հայ երաժշտութիւնը 5-15րդ դդ., էջ 87-88):
6. Մ. Մկրեան, Գրիգոր Նարեկացի, էջ 141
7. Նոյն տեղում, էջ 140
8. Պ. Սեւակ, Երկերի ժողովածու, հ. 5, Երեւան, 1974, էջ 246
9. Մ. Արեղեան, հ. Գ, էջ 619
10. ՆձԲ, հ. 15 էջ 529
11. Հայ ժողովրդի պատմութիւն, հ. 3, էջ 360
12. Մ. Օրմանյան, ծիսական բառարան, Ամբիլիսա, 1957, էջ 96
13. Մ. Պետրեան, Միջին դարու հայ կրօնական բանաստեղծութիւն, «Բազմալեզ», 1905, էջ 556
14. Ա. Աբգարեան, մշվ. 30դ., էջ 103

15. ՆՀԲ, հ. 2, էջ 839

16. է դ. Ջրբաշեան, Հ. Մախչանեան, Գրականագիտական բառարան, Երևան, 1972, էջ 283

17 Վ. Ներսիսեան, Տաղերգութեան ժանրերը. (տես՝ Հայ միջնադարեան գրականութեան ժանրեր), էջ 185

18. Նոյն տեղում, էջ 620

19. Մ. Արեղեան հ. Գ, էջ 620

20 Կիրակոս Գամաակեցի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 119

21. Ստ. Ագոնց, ճարտասանութիւն բովանդակեալի հինգ գիրս, Վենետիկ, 1775, էջ 42

22. Ղազար Ջահկեցի, Գիրք աստուածաբանական որ կոչի Դրախտ ցանկալի, Կ. Պոլիս, 1735, էջ 643

23. Տաղ բառը պատկանում է չստուգաբանուած բառերի թւին: Բառը շրջանառութեան մէջ են դրել Յունաբան դպրոցի թարգմանիչները: «Ոսկեդարում չկար բառս. – գրում է Հր. Աճառեանը (Հայերէն արմատական բառարան, հ. 4, էջ 362): «Տաղ տերմինը նշանակէ դասական հայերէնից չի աւանդուել: Այն հանդիպում է յունաբան դպրոցի թարգմանութիւններում» – գրել է Ա. Մուրադեանը (Յունաբան դպրոցը եւ նրա դերը հայերէնի

փերականական տերմինաբանութեան ստեղծման գործում, Երևան, 1971, էջ 161): Քանի որ տաղ տերմինը լայն իմաստով հանգում է չափածոյ խօսքին, ուստի, թերեւս, բառը կազմուել է Յունարէն չափել, սահմանել – բառի նշանակութիւնից (Տես՝ «*Арестовеческо — русткан сособар», сссс. И.Х.Аборецкан, т.2, М., 1958, с.1539*), որից ծագարէն ունի *Ταλαυντον*, հայերէնը՝ տաղանդ: Ըստ Հր. Աճառեանի՝ տաղանդ բառը բուն իմաստով նշանակում է «կշռի մօտը», «կշիռ, ծանրութիւն, քաշ» եւ, մասնաւորապէս, «ծանրութեան եւ դրամի չափ, որ տեղի եւ ժամանակի համեմատ փոփոխում էր» (Հայերէն արմատական բառարան, հ. 4, էջ 363): Թարգմանելու համար Յունարէն *Ξιλογ* բառը, որ նշանակում է մաքու երգուող ռոմանաւոր, երգուող պատմութիւն, չափածոյ ստեղծագործութիւն, վիպասանութիւն, դիւցազներգութիւն, վիպերգ, հայ թարգմանիչները կազմել են տաղ բառը՝ իրրեւ չափածոյ խօսք, բանաստեղծութիւն, երգ, կշռութաւոր խօսք:

(Մարումակելի)

Ա. ՂԱԶԻՆԵԱՆ

ՀԱՅ ԳՐԶՈՒՀԻՆԵՐ ԺԷ. ԴԱՐՈՒՆ

ԺԷ. դարը, խաղաղութեան տարիներուն, եղաւ մշակութային եռուն գործունէութեան շրջան մը հայութեան համար: Այդ գնահատելի գործունէութեան իրենց շօշափելի բաժինը բերին ման հայ գրչուհիները: Հայրենասէր այդ գործիչներուն յիշատակին մուկրուած է այս յօդուածը: Աւելի քան երկու տասնեակ գրչուհիներ, ընդհանրապէս կուսաստաններու մէջ, օրինակած են բազմաթիւ ձեռագիրներ, որոնց կարելի էր մասը հասած է մեզի: Կը ներկայացնենք ժամանակագրական կարգով:

Ա.- Գոհար, դուստր Կիրակոս վարպետի եւ Մրաբի, 1630ին, Ալըմդանց գիւղին մէջ օրինակած է մէկ Կանոնագիրք.- Զեռ. Երեւանի, թիւ 837: Յիշատակարանք ԺԷ. դարի, Բ. Հատոր, թիւ 549:

Բ.- Մարինոս, դուստր Յոհանէսի եւ Յուդիտայի, 1637-1650. օրինակած է,

1.- Ժողովածու, 1637ին, իր եղբոր՝ Յովհաննէս արքայի պատուէրով.- Զեռ. Երեւանի, թիւ 2017: Ա. Գ. Արքախանեան, Յովհ. Իմաստասերի Մատենագրութիւնը, 1956, Երեւան, էջ 236:

2.- Հարանց Վարք, 1650ին, «ի գեղ Աղընջու, ի դուռն Ա. Աստուածածնի, ի գումարս կուսան կանանց», իր եղբոր՝ Յովհաննէս րարունիին համար.- Զեռ. Երեւանի, թիւ 684: Յիշտ. ԺԷ. դարի, Գ., թիւ 616:

Գ.- Մարգարիտ Գրչուհի, 1640-1676, դուստր Կիրակոս քահանայի եւ Թուրվանդի, Շենհէր եւ Շոռոք գիւղերուն մէջ օրինակած է:

1.- Աւետարան, 1640ին, Շենհէր գիւղին մէջ.- Զեռ. Ե. Քիւրտեանի, Բանբեր Մատենադարանի, թիւ 10, էջ 422:

2.- Յայսմատուրք, 1644ին, Շենհէր.- Յիշտ. ԺԷ. դարի, Գ. Հատոր, թիւ 252:

3.- Աւետարան, 1647ին, Շոռոք գիւղ: Ստացող՝ Սահակ Եպս.- Յիշտ. ԺԷ. դարի, Գ. թիւ 434:

4.- Նարեկ, 1648ին: Շոռոք: Ստացող՝ Սահակ Եպս.- Զեռ. Երեւանի, թիւ 5921: Յիշտ. ԺԷ. դարի, Գ. թիւ 488:

5.- Հարցմանց Գիրք Գրիգորի Տաթեւացոյ, 1653ին, Շոռոք: Ստացող՝ Ղազար Քհն. եւ Արիստակէս Վրդ.- Զեռ. Երեւանի, թիւ 800: Յիշտ. ԺԷ. դարի, Գ. թիւ 848:

6.- Գիր Հաւատոյ, Ն. Շնորհալույ, 1669ին.- Կարինեան, Տուցակ, թիւ 1722դ:

7.- Աւետարան, Բոլորգի, 1676ին.- Ե. Կ. Ճանկեան, Հնութիւնք Ակնայ, Թիֆլիս, 1895, էջ 90-91:

Դ.- Գայիանէ, աշակերտ տէր Առաքեալի, 1641ին. Աւետարանաց գեաղաքագրին մէջ օրինակած է Մաշտոց մը, պր. Զանուֆի պատուէրով.- Զեռ. Երեւանի, թիւ 2404: Վագգէն Յակոբեան, Յիշտ. ԺԷ. դարի, Գ. Հատոր, թիւ 21:

Ե.- Մարիամ, 1647ին, օրինակած է Խանածախ գիւղին մէջ, մէկ Յիսուս Որդի: Ստացող՝ Մարկոս Եպս.- Զեռ. Երեւանի, թիւ 4281: Յիշտ. ԺԷ. դարի, 1984, Երեւան, Գ. Հատոր, թիւ 421:

Զ. Շենհէր, դուստր Խաչատուրի եւ Թումանի. օրինակած է,

1.- Շարակնոց, 1647ին.- Զեռ. Երեւանի, թիւ 5099: Յիշտ. ԺԷ. դարի, Գ. թիւ 422: Դիւ.- Նոյն գիրքը եւ յիշատակարանը, քուսակնի սխալով, դրուած է 251 թիւին տակ, իբրեւ թիւ 6333 Շարակնոց:

2.- Զարոգգիրք, 1659ին, Շենհէր

Անապատին մէջ, իր հարազատ եղբոր Մեսրոպ Վարդապետի խնդրանքով.- Զեռ. Նոր Զուլայի, քիւ 464: Յիշտ. Ժէ. դարի, Գ. քիւ 1298:

3.- Մեկնութիւն Դուկասու՝ Իգնատիոս Վարդապետի.- Կարինեան Ցուցակ, քիւ 1295:

Է.- Վառվառէ կոյս, 1647-1684, դուստր Աստուածատուրի: Իր գրչէն ծանօթ են,

1.- Յիշատակարան Աւետարանի, գրուած 1647ին.- Յիշտ. Ժէ. դարի, Գ. քիւ 417:

2.- Ժամագիրք, օրինակուած 1655ին.- Բագմավէյ, 1948, էջ 46:

3.- Զարոգագիրք Գր. Տաթեւացոյ, բոլորգիր, արտագրուած 1684ին, փոքր Սիւնիքի կուսանաց վանքին մէջ, յանձնարարութեամբ իշխանագուն Դովեան Տ. Պետրոս Վարդապետի.- Կար. Ցուցակ, քիւ 2062: Արարատ, 1888, էջ 484:

4.- Աւետարան, ընդօրինակուած 1684ին, նոյն տեղ, Պետրոս Վրդ. Դովեանի պատուէրով.- Լեռ, Հայոց Պատմութիւն, Գ. Հատոր, Երեւան, 1946, էջ 511-512:

Ը.- Սառա գրիչ Դաշտեցի, դուստր Գեորգի եւ Գօգայի, աշակերտ՝ նգնաւոր տէր Մարտիրոսի. 1648-1670, օրինակած է,

1.- Ժողովածուի մը մէկ մասը - Նարեկ - 1648ին, Երուսաղէմի մէջ.- Զեռ. Նոր Զուլայի, Ցուցակ Բ. Հատոր, քիւ 120:

2.- Հարանց Վարք, 1669ին, ի Նոր Զուլայ, «ի վանս կանանց մեմաստանի, ի դուռն սուրբ Կատարինի», Ս.Յ. քիւ 1861 Ոսկեփորիկին յիշատակարանին համաձայն (էջ 923-925):

3.- Զարոգագիրք 2. 1670ին, հաւանաբար Նոր Զուլայի մէջ.- Զեռ. Ս. Յ. քիւ 2147:

4.- Ճառընտիր, 1671ին, Նոր Զուլայ, «ընդ հովանեաւ կուսակրոն վանիցս

սուրբ ամենիմաստ Կատարինէ»։ Մաղկող՝ Խերապէտ։ Ստացող՝ Գրիշը.- Զեռ. Նոր Զուլայի, քիւ 222:

Թ.- Կատարինէ գրիչ, աշակերտ Մարիամ կոյսի եւ Աստուածատուր քահանայի. 1650ին օրինակած է Աւետարան մը, ի Թաղավարդ։ Մաղկող՝ Գայանէ։ Ստացող՝ տէր Սարգիս.- Յիշտ. Ժէ. դարի, Գ. քիւ 958:

Ժ.- Մարինոս, դուստր Խաչատուրի (Խաչիկ) եւ Թումանի, 1650-1656ին օրինակած է,

1.- Յիսուս Որդի, 1650ին, «ի քնակութեան Շենհէրու յանապատին».- Զեռ. Երեւանի, քիւ 8597: Յիշտ. Ժէ. դարի, Գ. քիւ 634:

2.- Զարոգագիրք Գրիգորի Տաթեւացոյ, 1656ին.- Զեռ. Երեւանի, քիւ 4043: Յիշտ. Ժէ. դարի, Գ. քիւ 1084:

ԺԱ.- Մարիամ Կոյս, դուստր Մարգարի եւ Անքառամի, 1651ին, Շենհէր մեմաստանին մէջ օրինակած է մէկ Ոսկեփորիկ՝ Գրիգորի Տաթեւացոյ - Կար. քիւ 1594, էջ 177: Հանդ. Ամս. 1891, էջ 265-6, ծմբ.:

ԺԲ.- Հովսիսիմէ գրիչ, 1651-1653, օրինակած է,

1.- Աղօթագիրք - Ժամագիրք - Տօնացոյց, 1651ին, «ընդ հովանեաւ Ստաթէի», Նդիսաթէի համար.- Զեռ. Ս. Յ. քիւ 1706:

2.- Ժողովածու (Մեկն. Ժամագրքի՝ Խ. Անճեւացոյ), 1653ին, Հալիճորի Անապատին մէջ։ Պատուիրատու տէր Մելիքսէդ.- Զեռ. Երեւանի, քիւ 1327: Յիշտ. Ժէ. դարի, Գ. քիւ 849:

ԺԳ.- Յուստիանէ կոյս, դուստր Աւագի եւ Վարդիսաթուհի, 1650ին օրինակած է մէկ Ժամագիրք - Սաղմոսարան - Տօնացոյց.- Զեռ. Երեւանի, քիւ 4930: Յիշտ. Ժէ. դարի, Գ. քիւ 855:

ԺԴ.- Եղիսաթէ գրիչ, 1654-1658:

Մնողքը Շաղօշաք եւ Գայիանէ:
Օրինակած է,

1.- Աղօթամատոյց , 1654ին,
Սաղիան գիւղին մէջ, եղիա վարդապետի
համար.- Ձեռ. Ս.Յ. թիւ 2417: Յիշտ. Ժէ.
դարի, Գ. թիւ 954:

2.- Ժողովածու (Տօնացոյց-Տումար),
1658ին, «ընդ հովանեաւ Ըստաթէի».-
Սիոն, 1974, էջ 369: Յիշտ. Ժէ. դարի Գ.
թիւ 1286:

ԺԵ.- Վարդենի գրիչ , 1657ին
օրինակած է բռնորգրով մէկ
Ժողովածու.- Ձեռ. Երեւանի, թիւ 1927:
Յիշտ. Ժէ. դարի, Գ. թիւ 1154:

ԺԶ.- Շուշան Նորաշինկեցի ,
1664-1666: Մնողքը Բաշխի եւ Խուրմի,
եղբայրը Արիստակէս վարդապետ: Շոռոք
գիւղին մէջ օրինակած է,

1.- Պատմագիրք , եղիշէ,
Խորենացի, եւայլն, 1664ին, երբ 43
տարեկան էր.- Սիսական, էջ 354:

2.- Մեկն. Առակաց Սողոմոնի ,
1666ին, իր եղբօր Արիստակէս
վարդապետի խնդրանքով.- Երնջակ, էջ
282-284:

ԺԷ.- Սոփիա (Մարիամ) գրիչ ,
հոգեւոր դուստր Դլաթեցի Արիստակէս
վարդապետի, որուն համար 1671ին,
Շոռոք գիւղաֆաղափին մէջ օրինակած է,

1.- Պատմութիւն Մ. Խորենացոյ.-
Ծուցակ Ձեռ. Արմաշի, 1962, թիւ 185:

2.- Պատմութիւն. եղիշէի.- Նոյն,
անդ:

ԺԸ.- Էրինէ քոյր, 1673ին, Շնհերի
վանքին մէջ օրինակած է Ատենի
Ժամագիրք մը.- Բագմավէպ, 1948, էջ
46:

ԺԹ.- Մարիամ գրիչ , սանուհի
Նահապետ վարդապետի, որ ապա եղաւ
Կաթողիկոս Ս. Էջմիածնի (1691-1705),
օրինակած է, 1678ին, Երուսաղէմի մէջ,
ի վայելումն իր կնիքաւոր Տ. Նահապետ
վարդապետի,

1.- Հարանց վարք.- Ձեռ Ս.Յ. թիւ
726 (բ):

2.- Ոսկեփորիկ.- Ձեռ. Ս.Յ. թիւ
792:

Ի.- Խանում Դպիր , 1682ին,
Ակնայ Ս. Գեորգ եկեղեցիին մէջ օրինակած
է Աւետարան մը, տիկին Նուրմելիքի
խնդրանքով.- Ճանկեան, Հնութիւնք
Ակնայ, էջ 80:

ԻԱ.- Գոհարինէ կոյս , դուստր
Պետրոսի եւ Հռիփսիմէի, 1687-8ին,
Շոռոքի Անապատին մէջ օրինակած է Գր.
Նարեկացոյ Աղօթագիրքը.- Սիսական,
էջ 353:

ԻԲ.- Սանդուխտ գրիչ, օրինակած
է,

1.- Խորհրդատետր , 1690ին,
Հռիփսիմէի պատուէրով.- Ձեռ. Երեւանի,
թիւ 7802:

2.- Ժողովածոյ - Աղօթագիրք,
Պարգատումար, Աղթարք.- Տես, Էջմիա-
ծին, 1983, Ա. էջ 29:

Ն. ԱՐՔ. ԾՈՎԱԿԱՆ

ՄԻԽԹԱՐ ՍԵՐԱՍՏԱՑԻ

Այսպէս ճանչցուած է մեր պատմութեան մէջ: Իր ծննդեան երրորդ դարադարձէն ետք, իր կեանքին ու գործին վերագնահատութեան ընծայուած այս փորձով ուզեցի պահել իր ամուսնը իր համեստութեան մէջ որովհետեւ իր աշակերտներն ու հետեւորդները այնպիսի որակականներ ընծայեցին իրեն, որ իր ամօր զարդարուած է ծանր ածականներու պակով: Իսկ ուրիշներ եղան որոնք իր կեանքի ընթացքին, նոյնիսկ ետքն ալ հալածեցին զինք: Յամենայն դէպս, երեք դարերու հետաւորութիւնը բաւարար ժամանակ է որ իր ամօրն շուրջ ըսուածները քիւրեղանամ:

Հայոց պատմութեան հետաքրքրական քայց եւ տխուր ժամանակաշրջաններէն մէկն է ժէ դարը եւ ժԼ դարու սկիզբը: Անկուսի, անյուսութեան ժամանակահատուած մը: Ամենէն տխուր, մութ շրջանը նաեւ Հայ եկեղեցիին համար անշուշտ: Գեոմետրիի մը մէջ կը խարխալէ հայութիւնը որուն ծայրէն լոյսը չերևիր:

Այսպէս կը մերկայացնէ Առաքել Դարիժեցի պատմագիրը ժՁ դարու վերջ եւ ժէ դարու սկիզբը երբ քանձոր տգիտութիւնը կը տիրապետէր ամենուրեք: «Տգիտութեամբ խոսքանացեալ եւ կորոյացեալ է ազգս հայոց եւ ոչ միայն ոչ ընթռնուիմ այլ եւ ոչ զգիրս գիտիմ եւ զգորութիւն գրոց. վասն զի անպիտանացեալ էր գիրքն յաչս մարդկան եւ իրրեւ զկռնեզս փայտից անկեալ յանկեան ուրեք»:

Բագրատունեաց քագաւորութեան վերջաւորութեամբ, Կիլիկիոյ մէջ ալ Լուսինեան հարստութեան անկումէն ետք, թէ պատմական Հայաստանի եւ թէ Կիլիկիոյ հայերը, հետզհետէ գաղթականութեան նոր ալիքներով, ցրուեցան դէպի Խրիմ, Լեհաստան, Ռուսաստան, Թրանսիլվանիա,

Մոլտավիա, Պարսկաստան եւ Օսմանեան ընդարձակածաւալ կայսրութեան բոլոր կողմերը, վաղուց կորսնցուցած ըլլալով իր անկախութիւնը, հայութիւնը կը հեծէր Պարսկական եւ Թրքական, մէկը միւսէն ծանր, մաշեցնող լուծերու մերքեւ: Խաչատուր Արշակունի կարգ մը ակարագորութիւնները Վերջ Հայաստանի իր արժէքաւոր գրքին մէջ, գաղափար մը կու տան այդ անտանելի կեանքին մասին:

Քաղաքական, հոգեւոր, իմացական այս անկման շրջանին, ընդհանուր մթնոթեան վրայ փոքրիկ նշոյլներ են այն քաղաքական, կրթական, մշակութային շարժումները որոնք հայ ժողովուրդի ընտիր զաւակներուն կողմէ ցոյց կը տրուին: Տարբերային ոյժ մըն է որ պատմական երկար իր փորձէն ետք, ժողովուրդը քիչ առ քիչ իր առհաւական կարողութիւններէն դուրս կը ցայտեցնէ: Այսպէս օրինակ, Իսրայէլ Օրի, Դաւիթ Սիւնցի, Յովսէփ Էմին, քաղաքական հակասուի վրայ. Օսկան Նրեւանցի, Մխիթար Սեբաստացի, Խաչատուր Կարմեցի, ժողովուրդին կրթական - լուսաւորութեան գործին համար: Գրիգոր Շղթայակիր, Յովհաննէս Կոյոտ, Սիմէոն Նրեւանցի, հոգեւոր զարթօնքին համար: Անշուշտ նաեւ ուրիշներ, քայց որքան ալ որ այսօրուան մեր արժեքափնով բնեմք ու գնահատեմք անոնց գործը, պէտք չէ որ զանոնք հանենք իրենց միջավայրէն եւ ժամանակաշրջանէն դուրս, քանի որ անկարելի պայմաններու մէջ գործեցին, այլապէս անոնցմէ ոմանք կը թուին ըլլալ պարզ իտէլիստներ կամ երազի հանդերձանքէն համել անոնցմէ ոմանք եւ անունին շուրջ հիւսուած առասպելը բաղկէ:

Մեր մատենագրութեան մէջ քաղմաթիւ դէպքեր շփոթ են դժբախտաբար,

հայոց պատմութեան եւ հայ եկեղեցւոյ պատմութեան մէջ անցքեր, դէմքեր եւ յանախ շփոթութիւն կը ստեղծեն, ինչպէս քանի մը Դաւիթներ ու Մովսէսներ կենսագրական տուեալներ, կցկտուր կամ անամբողջ ըլլալով: Սակայն Միթար Արքաեօր կենսագրութիւնը լրիւ ունիմք, ծնունդէն մինչեւ գերեզման շնորհիւ երկու կենսագիրներու:

ա. — Հայր Ստեփաննոս Գիւլբեր Արքա: Պատմութիւն կենաց եւ Վարուց Տնան Միթարայ Սեբաստացւոյ 1816 Վնեստիկ:

բ. — Հայր Յովհաննէս Թորոսեան, Վարք Միթարայ Արքայի 1901 Վնեստիկ:

Բայց կը գրէ ԼէՈ, «տարաբախտաբար, այստեղ էլ մեմք համդիպում ենք մի խոշոր պակասութեան: Այդ այն է, որ Միթարը մի կրօնական մեծ հաստատութեան հիմնադիր է եղել, իր գործունէութեամբ կաթոլիկ եկեղեցւոյ Սրբերի կարգին հասնելու է արժանացել. իսկ մրա կենսագրութիւնը պատմողները մրա հիմնած միաբանութեան անդամներն են, որոնց համար մա պիտի լինի առաքինութեան, բարոյական կատարելութիւնների մի վեհագոյն օրինակ: Այսպէս էլ մերկայացում է մա եւ մեմք չունենք ուրիշ աղբիւրներ որոնց միջոցով կարողանայինք երեւան հանել այդ կենսագրութիւնների պակասութիւնները, հեռացնել միակողմանի մերթողական գծերն ու գոյները եւ թափանցել մեծ մարդու ոչ միայն դրական այլեւ բացասական յատկութիւնների մէջ»: (1)

Ահաւասիկ թէ ինչպէս գոված ու փառաբանած են զինքը Միթարեան հայրերէն ումմք. օրինակ մը միայն հայր Արսէն Ղազիկեանէ:

«Միթէ կարելի՞ է քառ գտնել որակելու համար մեր ոսկի լեզուին եւ գրականութեան ողորմելի վիճակը ժէ դարուն մէջ: Երեւակայեցէ՛ք գեղեցիկ թուրաստան մը լի գոյնգոյն եւ քաղցրաբոյր ծաղիկներով. այդ թուրաստանը մեր լեզուն է եւ ծաղիկները մեր անմահ մախնիքը, Սահակն ու Մեսրոպը, Եզնիկն ու Նղիշէն, Փարպեցին ու Խորենացին, իրենց ընկերներով: Երեւակայեցէ՛ք հիմա ուրիշ թուրաստան մը որուն ծաղիկները թռումբ, թռչներ են, գետինը կորդացեր, աղտոտեր է. այդ թուրաստանն ալ մեր լեզուն է: Բայց ապականութեան անդունդին եզերքը հասած: Ծաղիկներն ալ մերիններն են, բայց օտար ձեռքերով ցանուած, մեր լեզուն օտար է հագած:

«Ահա այն դիրքին մէջ էր լեզունիս ալ, գրականութիւնիս ալ, երբ Փոքր Ասիոյ խորը մանուկ մը կը ծնէր: Ան ապագայ Միթարն էր, որ պատմաւ պիտի ըլլար ամբողջ ազգի մը վերածնութեան, իր եւ իրեններուն գործունէութեամբը: Խանդը երբեք չպակսեցաւ իրեն: Ամեն բանի յաջողակ էր ան: Դէմք մըն էր չնաշխարհիկ, մեր արիւնին ազնուականութեան ցայտուն եւ շացուցիչ օրինակներէն հրաշափառագոյնը»: (2)

ՄՆՈՒՆԴԸ ԵՒ ԿԵՆՆԻՔԸ

Ծնած է 7 Փետրուար 1676ին: Հայրը փոքր առեւտրական: Աւագանի անունով Մանուկ Պետրոսեան: Փոքր տարիքէն գրաճանաչ դարձած, գրել կարդալ սորվելով տեղւոյն քահանային մօտ, ինչպէս սովորութիւն էր այն ատեն: Ուշիւ երախան հարկաւ շատ բան չէր կրնար առնել

1. ԼէՈ. երկերի ժողովածու. Գ. հատոր 1973 Երեւան էջ 483

2. Հայր Արսէն Ղազիկեան. Գեղունի 1903 Վնեստիկ. էջ 37

փահանայէն, վասն զի ի՞նչ ունէր խեղճը որ սորվեցնէր: Ուսումնաստեմէ Մանուկ՝ Սեբաստիոյ Ս. Նշան վանքին մէջ 1685ին դպիր եւ 1691ին սարկաւագ կը ձեռնադրուի վանահայր Ամանիա եպիսկոպոսն: Շրջապատը, կրօնաբոյր մթնոլորտը կը մղէր զինքը հոգեւորական սապարեզ ընդգրկելու:

Իրենց տան մօտ, երկու ֆոյրեր կային, որոնց երկու եղբայրները վանք գացած էին. իրենք ալ իբրեւ կոյս տան մէջ աղօթանուէր կեանք մը կ'ապրէին: Այս երկու կոյսերը Միթաբի վերաբերմամբ երազ-տեսիլք ալ տեսան եւ Միթաբ քնակամարաբ ուժգնօրէն տպաւորուեցաւ ամռնց կենցաղէն: Սակայն ուսման անյազուրդ ծաւալով տոգորուած եւ խուզարկու մտիկ տըր ըլլալուն, զնաց «առ ոտս եպիսկոպոսի» իբրեւ փոքրաւոր ուսանելու:

Մայր աբող Ս. Էջմիածնէն իբրեւ նուիրակ Սեբաստիա եկած Միթայէլ եպիսկոպոսն էր ան, որուն ընկերակցելով զնաց Ս. Էջմիածին:

Բայց եպիսկոպոսը բռնաւոր մըն էր եւ ուրեմն ոչինչ սորվեցուց երիտասարդին որը հիասթափուելով որոշեց վանքէ վանք շրջիլ, մինչեւ որ գտնէր Յշմարիտ վայրը իր ուսումը ստանալու: Սեբաստիայէ կը մեկնին 1691ի ձմեռը, հանդիպելով Կարին եւ 1692ի Փետրուարին, Նահապետ Ա. Նդեսիսացիի Կաթողիկոսութեան օրով կը հասնին Էջմիածին:

Հագիւ երկու տիւս այնտեղ մնալէ ետք, իրենց հայրենակից ուխտաւորի մը հետ կը մեկնին Էջմիածնէն դէպի Խոր Վիրապի վանքը. ուխտ ընելէ ետք, կը շարունակէ դէպի Սեւան կղզիին վանքը

ուր տեսիլք մը կը տեսնէ: Ս. Կոյսը կ'երեւի իրեն եւ կ'ըսէ «խնդրէ Միթաբ ինչ որ կ'ուզես»: Միթաբը դժգոհ էր հայրենի իրականութենէն. կ'որոնէր անդուկ կերպով, այստեղ ալ պէտք է փնտռել իր արժանիքը: Ուսում, գիտութիւն կրթութիւն կը փնտռէր ու չէր գտներ նոյնիսկ Էջմիածնի մէջ որմէ աւելի հեղինակաւոր ու բարձր տեղ չկար Հայոց աշխարհին մէջ:

Կը փափաքէր հոգեւորական անարատ կեանքին, տեղ մը վերջապէս ուր իր կոչումը արդարացնէր, որոնումները զինք կ'առաջնորդէին դժբախտաբար տգէտ, վերին աստիճանի կոպիտ հոգեւորականներու: Այս պայմաններուն մէջ է որ տեսիլքը տեսաւ ու Ս. Կոյսը երեւցաւ իրեն: Միթաբեան հայրերը այդ տեսիլքով կ'ուզեն բացատրել իրենց միաբանութեան հիմնարկութիւնը եւ անոր կաթողիկ ուղղութիւնը: Բայց լաւ է որ այս մասին խօսքը տանք երկու մեծահամբաւ, վաստակաշատ պատմաբաններու:

«Մենք չենք կարծեր որ Սեւանի Ս. Կոյս Աստուածածինը, որ դարերէ ի վեր Հայ Եկեղեցիին մէջ, Սեւանի վանքին հայադաւան միաբաններուն հովանաւորողն էր, միտքը փոխած եւ կաթողիկ դարձած ըլլայ»: (3)

«Սեւանի մենաւոր կղզին էլ հայկական իրականութեան մի բեկորն էր: Այնտեղ էլ խաւարմած տգիտութիւնն էր տիրում: Ճգնողական կեանքի արտաքին երեւոյթները կային, բայց չկար հոգի, չկար բարձրութիւն որին ձգտում էր Միթաբը իր միստիկական խոհերի մէջ: Սեւանի ցուրտ կամարներին տակ Միթաբին բռնեց մի յուսահատական տագնապ:

3. Մաղափա Արքեպս. Օրմանեան. Ազգապատում Բ. Հատոր, Կ. Պոլիս էջ 2679

4. Լեւ. Նրկերի Ժողովածու. Գ. Հատոր 1973 երեսն, էջ 487

«Նրա պէս բնատուրութիւնները չեն կարող որեւէ վնիւռի յանգել առանց իրենց երեւակայած երկնքի օգնութեան, իւրաքանչիւր վնիւռ մը մէջ ձեւակերպուած է երկնային հրաշքի կերպարանով: Բարեպաշտական լեզուն մնում է թէ մըն երեսն աստուածածինը, Սեբաստացի երկու ճոյր կոյսերի հետ եւ խոստացաւ կատարել մը ցանկութիւնը:» (4):

Այժմ տեսնեմք իր կենսագրին, Միսթարեան հայրերն միոյն պատմութիւնը այս մասին: «Եկեղեցիին մէջ աչքը վեր դարձուց, մնաց այնպէս անբեռնաթոսեպեան մը յառած: Աստուածամայրը գոր մանկութենէն իբրեւ մայր մը սիրեր էր, երեւնալով իրեն, փառաւորեալ կերպարանաց մէջ, ծաղկեկար զգեստիւ, երկու կուսանաց ընկերակցութեամբ, կը հարցնէ թէ ի՞նչ կը խնդրէ: Միսթար յափշտակուած, կը մոռնայ խնդրելիքը եւ վարանած կ'ըսէ: «Այն կ'ուզեմ Տիրուհի ինչ որ դու կ'ուզես. «Յղիցի» կը պատասխանէ Տիրամայրը եւ տեսիլքը կը վերանայ: Նա նշմարեց այդ «Եկեղեցիին» մէջ ապագայ իր գործին յաղթանակը:

«Մենք եւս մոյմ հաւատքն ունինք այդ «Եկեղեցիին» վրայ, յորում կը գտնենք ապաստան եւ բաշար մեր դէմ յարձակող փոթորիկներուն մէջ»: (5)

Ասկէ ետք Միսթարի թափառումները, ամբողջ կեանքը, երկար ողիսական մըն է: Որքան որ հմարաւոր է ամփոփ կերպով հետեւիմք, շրջագայութիւններուն եւ որոնումներուն:

Իր ծննդավայրը վերադառնալու համար վերստին Կարին կը հանդիպի: Բասենի վանքին Առաջնորդը զինքը կը հիւրասիրէ եւ կը յանձնարարէ ուսուցիչ ըլլալ վանքին մէջ: Մինչ Կարնոյ

Առաջնորդ Աւետիք եպիսկոպոս կը փնտրէր եւ կը փափաքէր Կարինի մէջ պահել զինք: Տարի մը մնալէ ետք Բասենի վանքին մէջ 1693ին կը վերադառնայ Սեբաստիոյ Ս. Նշան վանքը: Երկու տարի ետք Յովնան Եղեկիացի վարդապետին հետ կը մեկնի Նրուսադէմ:

Հանապարհին, Հալէպի մէջ կը հանդիպին կաթողիկ վարդապետներու, յատկապէս Յիսուսեան (Ճեզուիթ) միաբանութենէն, Մաղափա Արքեպս. Օրմանեան կ'ըսէ թէ Հռովմի անուէն եւ Եւրոպայի համբաւէն շացած Միսթար Նրուսադէմը՝ կը մոռնայ: Կաթողիկ վարդապետները յանձնարարականներ կուտան Հռովմ մեկնելու, որպէս զի այնտեղ ուսանի: Բայց պայման կը դնեն որ նախ կաթողիկ դասանալէ ընդունի: Միսթար կը մեկնի Ալեքսանտրէթ, անկէ ալ կը մամբորդէ դէպի Կիպրոս: Բայց ծանր հիւանդութենէ մը ետք, եւ Կիպրոսի մէջ ամիսներով չարչարուելէ վերջ ետ կը վերադառնայ Բերիա - Այնթափ մամբով դարձեալ դէպի Սեբասիա: Երկարատեւ հիւանդութենէ սաստիկ տկարացած եւ հիւծած իր հարազատներուն մօտ կը կազդուրուի եւ 1696ին արեղայ կը ձեռնադրուի:

Իր բնական համարձակութեամբ եւ իբրեւ Լատինասէր մէկը, իր դէմ հակառակութիւններ կը հրաւիրէ: Խոյս տալով դէպի Ալմ, Եղեկիա, անգամ մը եւս կը վերադառնայ Սեբասիա: 1698ին ուսման տեղնով եւ աչքերը յառած իր իտալիան, բախտը փորձելու համար կը մամբորդէ այս անգամ դէպի Կ. Պոլիս, կայսրութեան մայրաքաղաքը, իբրեւ մորընծայ վարդապետ, ուր արդէն իբրեւ գիտնական, հռչակ ունէր դասանալոյս, կաթողիկ

դարձած Խաչատուր վարդապետ Կարնեցին:

Հինգ ամիսներ Պոլիս մնալէ ետք, իր փնտռած միջավայրը, իր ասպարէզին յարմար վայր չգտնելով, կը շրջի դարձեալ հայկական գաւառներու մէջ: Նաւով կը հասնի Տրապիզոն, յետոյ կ'անցնի Էրէլլի, Սինոպ, Մարգուան, Ամասիա, 1699ի գարնան Կարին, ուր Կարմիր վանքի մէջ ուսուցիչ կը նշանակուի: Հոն վարդապետական գաւազանի իշխանութիւն կը ստանայ եւ տարի մը ետք դարձեալ կը ծրագրէ Պոլիս վերադառնալ: Հոն կը նշանակուի Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյն քարոզիչ: Բերա քաղամասին մէջ տուն մը կը վարձէ եւ աշակերտներ կը հաւաքէ անոնց ուսուցանելու համար: Այդ տունը տպարան-կազմատուն մըն էր ուր իրօք Մխիթար չորս գրքեր հրատարակեց

Թովմաս Բեմբացիի, Նմանութիւն Քրիստոսի, Լատիններէնէ Քարգմանութիւններ, Գիրք Մտածողական Աղօթից, Մեկնութիւն Յայտնութեան Յովհաննու Աւետարանչին եւ Խաչատուր Կարնեցիի մեկնութիւն Երգոց Երգոյն Սողոմոնի:

Վաւերական պատմագիրներու կողմէ կ'աւանդուի թէ Մխիթարի այս կազմատունը վարագոյն մըն էր որուն ետեւ կաթոլիկ ձգտումներ կը ցուցադրէ ան եւ քարոզչութիւն կը կատարէր: Խաչատուր Կարնեցին արդէն դաւանափոխ մըն էր, քայց ժողովուրդը չնեղեց յատկապէս Մխիթարին որ մեծցած էր հայ վանքերու մէջ, ձեռնադրութիւնը այնտեղ ստացած էր եւ կու գար Հայաստանէն:

ՋԱԻԷՆ ԱՐՔ. ԶԻՆԶԻՆԵԱՆ

ՆՈՒԻՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ

Ջարգացումն Նուիրապետության

զկնի Առաքելոց:

Գ. Բարձրագոյն դասակարգութեան

ստորաբաժանումներն:

Քրիստոնէութիւնն իւր հաստատութեան ժամանակ աշխարհի վերայ երկու իրարմէ տարբեր եւ իրարու հակառակ մտային հոսանքներու համդիպեցաւ, եւ իւրաքանչիւրն ջանաց իւր առանձին յատկանիշը տպաւորել մտքա վերայ. հրէութիւնը կը ներկայացներ Հիմ Կտակարանի մովսիսական օրէնքն եւ այդ օրինաց աւանդական բացատրութիւնն, եւ հեթանոսութիւնը կը մատուցանէր իւր լուսաւորութեան եւ քաղաքակրթութեան արդիւնքն: Քրիստոնէութիւնն իրրեւ տիեզերական կրօն, որ սահմանեալ էր հոգեւոր փրկութիւն եւ երկնից արքայութիւն պարգեւել ամենայն ազգաց որ 'ի ներքոյ երկնից, չէր կարող խոտել եւ բոլորովին ի բաց մերժել ո՛չ մէկը եւ ո՛չ միւսն: Մովսիսական օրէնքն ազնուացնելով եւ կատարելագործելով՝ անոր հիման վերայ կառոյց երկնից Արքայութեան աստուծային շէնքն, եւ հեթանոս քաղաքակրթութեան եւ լուսաւորութեան այն բոլոր տարրերը որ կրնային օգտական ծառայութիւն մատուցանել առանց խղճահարելոյ՝ փոխ առաւ եւ գործ դրաւ Եկեղեցւոյ զարգացման համար: Շմարհի Մեծին Աղեփանդորի՝ աշխարհիս այն ժամանակի ծանօթ մասն գրեթէ ամբողջովին 'ի մի ձուլուած էր կառավարութեամբ, եւ քրիստոնէութիւնը որ այդ տիեզերական պետութեան մէջ ծնաւ եւ զարգացաւ՝ չէր կարող որեւէ կերպիւ այդ ահագին ազդեցութենէն զերծ մնալ. մամաւանդ որ հրէութեան միւսն զերծ մնալու շատ հետամուտ ալ չէր, միայն թէ կռապաշտական վնասակար տարրերը մտքա

աստուածային սահմանադրութեանց մէջ մուտ չգտնէին: Ինչպէս մախընթաց յօդուածներէ տեսանք որ քրիստոնէական նուիրապետութեան աստիճանները գլխաւորաբար հրէական կաղապարի վերայ ձուլուեցան՝ այս վերջնոյն վսեմութեան եւ աստուածային հաստատութեան պատճառաւ, մոյսնալ եւս հոռմէական պետութեան քաղաքական կառավարութեան եւ բաժանմանց համեմատ ձեւակերպեց եկեղեցին իւր կառավարութիւնն ու հոգեւոր իշխանաւորութիւնն. այսինքն, նուիրապետութեան բարձրագոյն դասակարգութեան (եպիսկոպոսական աստիճանի) զանազան բաժանումներն, որոց գլխաւորներն քննելու կը ձեռնարկենք ներկայիս:

(Ա) Եպիսկոպոսական աստիճանն 'ի վեր բարձրանալով՝ նախ կը հանդիպինք Մետրապոլտաց: Մետրապոլիս քառն՝ որ յունական է՝ առաջին անգամ 'Նիկիոյ ժողովոյ մէջ կը գտնենք (Կանոն Դ): Մի եւ նոյն նշանակութիւն ունէր մեզ աւելի ընտանի Արք. Եպիսկոպոս քառն որոյ տեղ յառաջ Առաջին կամ գլխաւոր Եպիսկոպոս անուն գործ կ'ածուէր, կամ նաեւ Եպիսկոպոս առաջին աթոռոյ: Մետրապոլտական հաստատութեան վերայ հետեւեալ ծանօթութիւնը գիտութեան արժանի է: Երբ յընթացս ժամանակի եկեղեցին տարածուելով՝ եպիսկոպոսաւմ շատցան եւ եպիսկոպոսական աթոռք ամեն կողմ եւ ամէն երկրաց մէջ բազմացան, պէտք եղաւ Եկեղեցւոյ միութիւնը պահպանելու համար իւրաքանչիւր երկրի

կամ գաւառի եպիսկոպոսները միասին պահել եւ անոնցմէ միոյն՝ գերագոյն իշխանութիւն տալ, որպէս զի եւ մա ժամանակ առ ժամանակ իւր պաշտօնակիցները ժողովելով եւ անոնց հետ խորհրդակցելով՝ Եկեղեցւոյ բարեկարգութեան եւ միութեան համար օգտակար տնօրէնութիւններ ընէ, եւ ըստ օրինակի Առաքելոց, որք Նրուապէսի մէջ Եկեղեցւոյ կառավարութեան կեդրոնական իշխանութիւն հաստատած էին ընդ նախագահութեամբ Ս. Յակովոյայ, այդպիսի որոշումներ հռչակելու հաւատացելոց մէջ եւ անոնց գործադրման վերայ հսկելու իրաւունք եւ իշխանութիւն ունենայ: Հրեշտովմէական պետութեան շախարհագրական քաժամումն ամենէն յարմարն էր այս մասին. իւրաքանչիւր հռովմէական Գաւառ կը լինէր վիճակ կամ սահման արքեպիսկոպոսի, եւ իւրաքանչիւր գաւառի մայրաքաղաք կամ մետրապօլիս կը լինէր աթոռահիստ քաղաք արքեպիսկոպոսի, որ յունարէն կը կոչուէր մետրապօլիտ, որ է աւել «եպիսկոպոս մայրաքաղաքի», որով այն քաղաքի եկեղեցին եւս կը կոչուէր «Մայր եկեղեցի»: Այս կերպով այնպիսի խնդրոց մէջ երբ քաղաքական իշխանութեան միջամտութիւնը պէտք լինէր, արքեպիսկոպոսը կրնար առանց հեռաւոր ճամբորդութեան դժուարութիւններն ստանձնելու կամ թղթակցութեան անբաւական եւ երբեմն վտանգաւոր միջոցին դիմելու. ուղղակի մայրաքաղաքի մէջ գտնուող իշխանի հետ բանակցել եւ անմիջապէս խնդիրը լուծել:

Այս օրէնքի համեմատ ամենէն հռչակաւոր Մայր եկեղեցիք էին. 1. Նրուապէս, եւ զկնի կործանման մօրին Կեսարիա. 2. Հռովմ. 3. Անտիոք. 4. Աղեքսանդրիա. 5. Եփեսոս. 6. Կարթագինէ: Մետրապօլիտութիւնն ըստ եւրօթեան երկրորդ դարու մէջը կար: Նւսերիոսի պատմութեան մայելով (Դ. 23 Ե. 23: Ե. 23, 24)

Լուգոյումով քաղաքի եպիսկոպոս Ս. Իրենէոս կատարեալ մետրապօլիտական իշխանութիւն գործ կ'ածէ, երբ Գաղղիոյ բոլոր եպիսկոպոսներն Դ ժողով կը գումարէ. մոյնպէս ուրիշ օրինակներ ալ կը գտնեմք վերոյիշեալ պատմութեան մէջ: Մետրապօլիտի իրաւունքն էր 1. նախ, ինչպէս յիշեցինք, գաւառական ժողովներ գումարել առանձին շրջաբերականաւ, 2. եպիսկոպոսներ ձեռնադրել, 3. եկեղեցական խնդրոց մէջ դատաւորութեան պաշտօն վարել, 4. իւր ստորակայ եպիսկոպոսի վնասն դէմ բողոք ընդունել, 5. եկեղեցական վարդապետութեանց եւ բարեկարգութեանց երկրայելի խնդրոց մէջ վճիռ կամ որոշում տալ, 6. եպիսկոպոսաց իրարու հետ ունեցած վիճարանութեանց եւ անհամաձայնութեանց մասին դատել կամ հաշտեցնել, պատժել կամ արձակել. 7. առանձին եպիսկոպոսումն առանց մետրապօլիտի հրամանի իրենց աթոռէն հեռանալու կամ ճամբորդութիւն ընելու իրաւունքը չ'ունէին, եւ երբ բանաւոր պատճառաւ մը հեռանալու պէտք լինէր, մետրապօլիտի արտօնութեան յատուկ կոնդակ պիտի ունենային ձեռքբերին. 8. իւր վիճակի թափուր մնացած եպիսկոպոսական թեմեր անձամբ կամ փոխանորդով կառավարելու իրաւունք ունէր մինչեւ ցնոր ընտրութիւն եպիսկոպոսի:

Բ) Մետրապօլիտն աւելի քարճր աստիճան անձնաւորութիւն էր Էքզարքն: Կառավարութիւնը դիրացնելու համար՝ հռովմէական պետութեան մէջ մի քանի գաւառներ կը միացնէին եւ ամբողջն Էքզարքութիւն կը կոչէին, մասնաւոր բաներու մէջ իրենց անկախ գաւառական օրէնքներով կը կառավարուէին, իսկ ընդհանուր պետութեան պատասխանատու կամ վերաբերելի խնդրոց մէջ փոխանակ իւրաքանչիւր գաւառ պետութեան մայրաքաղաքին կամ կայսեր դիմելու, էքզարքութեան կեդրոնական վարչութեան

կը դիմէր, եւ միայն այդ միջոցաւ պետութեան դուռը կը ներկայանար, եւ հետեւաբար աշխարհագրապէս գաւառական մայրաքաղաքէն (Մետրապօլիտէն) անլի բարձր էր աստիճանաւ եւ պատուով՝ էֆգարեան մետրապօլիտն: Քաղաքական այս կացութեան հետեւում էր եկեղեցական էֆգարեան հաստատութիւնն, եւ քանի որ աշխարհական գաւառական էֆգարեան իշխանի տակ էր, քնական էր որ եկեղեցական գաւառի կամ թեմի մետրապօլիտն առանկա կամ նուազ էֆգարեան ստորակայեալ լինէր: Էֆգարեան գլխաւոր առանկութիւնը քաղաքական էր. իսկ կրօնական իրաց մէջ իրենց ստորակայ մետրապօլիտաց վիճակին շատ միջամտելու իրաւունք չունէին: Այսպիսի էֆգարեանք էին Եփեսոսի, Հերակլեայ եւ Կեսարիոյ հովուապետք:

Գ) Պրիմաս կը կոչուէր յարեւմուտս ամբողջ երկրի կամ ազգի մը ընդհանուր հովուապետն կամ եպիսկոպոսապետն, առանց որ եւ է քաղաքական նկատման կամ աշխարհագրական դրից առանկութեան: Պրիմասն իւր երկրի կամ ազգի մէջ գտնուած բոլոր հոգեւորականաց գլուխն էր, եւ մասնաւորապէս իրենց կը վերաբերէր իշխանութիւնն. - 1. մետրապօլիտներն ձեռնադրել, 2. իւր երկրի մետրապօլիտաց որոշմանց դէմ բողոք ընդունել եւ զանոնք ՚ի պատասխանատուութիւն կոչել, 3. ազգային կրօնական ժողովներ գումարել, 4. իւր երկրի թագաւոր կամ իշխան օծել:

(շարունակելի)

ԹՈՐՈՍ Տ. Ի. ԶՈՒՂԱՅԵՑԻ

ԴԻՑԱԲԱՆԱԿԱՆ

ՀԱՅՈՑ ԴԻՑԱՐԱՆԻ ՏՕՆԵՐԸ

Հայ միջնադարեան սկզբնադարձութիւններէ հազորդած տեղեկութիւններէ, յատկապէս հեթանոսական եւ քրիստոնէական տօնական օրերը համադրելու հիման վրայ որոշում են Հայաստանի նախաքրիստոնէական պանթէոնի աստուածներէ եւ աստուածուհիներէ տօների ժամանակը: Դա կարեւոր է ոչ միայն հայոց դիցարանի մասին մեր սահմանափակ պատկերացումներն ընդլայնելու առումով, այլեւ նրանով, որ հնարաւորութիւններ են յայտ գալիս նոր հարցադրումներ, հիմնասնդիրներ առաջադրելու եւ նորովի լուսարանելու, քացայայտելու համար:

Ղ. Ալիշանը 1901ին «Հայապատում» աշխատութեան մէջ Յովհաննէս Կոզեռնիկոսի մասին քաջանքով Վենետիկեան գրչագիր ձեռագրի հիման վրայ հրատարակել է Վարդապետի տօնին նուիրած բնագրից մի հատուած: Մեծանուն գիտնականն այն վերագրել է Յովհաննէս Կոզեռնիկոս ակնբերեալար բլնելով գրչագիր տուեալներէ (Ղ. Ալիշան, Հայապատում, Վենետիկ, 1901, էջ 89-91): 1905ին Ֆ. Կոնիքերը Նորուադէմի ձեռագրից քաջել է նոյն բնագրի կրկնօրինակի համարժէ հատուածը, թարգմանել անգլերէն եւ կատարել իր ոչ հիմնաւոր մեկնաբանութիւնները (C. F. Conybeare, *Rituale Armenorum*, Oxford, 1905, p. 508-514) որոնցից մի քանիսն կ'անգրադառնան ստորեւ: Ն. Արք. Պողարեանը Նորուադէմի Ս. Յակոբեանց վանքի ձեռագրերի մկարագրութեան մէջ հրատարակել է Ֆ. Կոնիքերի, ինչպէս եւ Ղ. Ալիշանի հրատարակած բնագրի համադրելի հատուածը (Ն. Արք. Պողարեան, Մայր Յուցակ Ձեռագրաց

Սրբոց Յակոբեանց, հատոր չորրորդ, Նորուադէմ, 1969, էջ 452): Նորուադէմի ձեռագրում այդ բնագիրը յաջորդում է Յովհաննէս Կոզեռնի գրած Վարդապետի տօնի մեկնութեանը, ունի առանձին, ուրոյն խորագիր, այն է «Այլուստ պատմառ դարձեալ սոյն տաւնի» (Վարդապետի) (ձեռ. թիւ 1272, էջ 149բ): Պարզ է, որ ստորեւ բերուելիք հատուածը Նորուադէմի բնագրում, չի վերագրուել Յովհաննէս Կոզեռնիին, ինչպէս ենթադրել է Ղ. Ալիշանը, առաւել եւս Գրիգոր Արշարունուն, որի մասին անբերայ գրել է Ֆ. Կոնիքերը (որին կրկնել է Ն. Ալիշանը) այլ մի անյայտ հեղինակի, որի ժամանակը եւ անձը տակաւին անհրաժեշտ է պարզել: Բնագրում սակայն առկայ են տոմարական գուգահեռներ, որոնք հնարաւորութիւն են ընձեռում թուագրել այն եւ հեղինակի մասին յանգել ենթադրութիւններէ:

Բերեմք մեզ հետաքրքրող հատուածը երկու գրչագրերի համադրութեամբ. «... Ջի ի Նաւասարդի Ան (Ղ. Ալիշանի մօտ Մին) տաւնէին Արամագղայ (Նորուադէմի թիւ 1272 ձեռագրում Արամագղա) եւ ի ԺԵ-ն (Ղ. Ալիշանի մօտ՝ հնգեռասան) Անահտայ (Նորուադէմի թիւ 1272ում Անահտայ), եւ ի Սահմի հինգ (թիւ 1272ում յեւթ) տաւնէին Վահեան եւ Վահագնի եւ յամառնային ժամանակս տաւնէին Ափորդիտ... Իսկ սուրբն Գրիգոր Ժեռալ զմեզ ի յոյս Աստուածագիտութեանն, իւր գրիական (թիւ 1272ում դիական) ստորութիւնն եւ ի Յշարտութիւնն փոխել եւ ընդդէմ մոցին կարգել ի Նաւասարդի Ան (Ղ. Ալիշանի մօտ՝ մի) Յովհաննու Կարապետին տօնել (թիւ 1272ում չիք տօնել) եւ ի Ժ եւ Ե-ն (Ղ. Ալիշանի մօտ՝

հնգետասան) Աւետեաց Աստուածածնի, եւ ի Սահմնի հինգ (թիւ 1272ում՝ յէն) Յովհաննու (Ղ. Ալիշանի մօտ Յովաննու) եւ Աթանագինէ եւ գվարդեօրիս տանել գերեւումն Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի ի թափովրական (Ղ. Ալիշանի մօտ Թարովրական լերինն՝ արիմադրէ...» (Ղ. Ալիշան, տե՛ս անդ էջ 90-91, Գ. Կոնիքեր, անդ էջ 512, անգլ. թարգմանութիւնը, Ն. Պողարեան, անդ էջ 452՝ Երուսաղէմի թիւ 1272 ձեռագիր, էջ 149բ - 153ա):

Վերջերս հրատարակուած Ռ. Վարդանեանի աշխատութեան մէջ հիմնաւորուած է բնագրերի ժամանակի սահմանումը հայոց տոմարական եղանակով (Տե՛ս Ռ.Վ. Վարդանեան, հայոց տօմարական եղանակը. թարգմանական բնագրերի ժամանակը, Երեւան, 1993): Այստեղ անհրաժեշտութիւն չենք տեսնում ծանրանալ թուագրման այդ սկզբումքի լուսաբանութեան վրայ: Յարմար ենք նկատում ուղղակի անդրադառնալ խնդրոյ առարկայ բնագրի ժամանակի որոշմանը:

Ըստ վերը քերուած տուեալների Անահիտի տօնի օրը, այն է Նաւասարդի 15ը համարժէք է ընդունել Աւետեաց Աստուածածնի տօնի օրուայ հետ: Վերջինիս տօնի օրուայ ամսաթիւը Յուլեան տոմարով թեւ ընագրում քացակայում է իբրեւ գուգահեռ հայոց շարժական տոմարի ամսաթիւի՝ Նաւասարդի 15ի, սակայն հանրայայտ է, որ Աւետեաց Աստուածածնի տօնի օրը անշարժ էր եւ վաղ շրջանում մշտապէս կատարուել է Ապրիլի 6ին (ձեռ. թիւ 179, Ձեռ. թիւ 979, էջ 393ա, ձեռ. թիւ 2092, էջ 225ա) իսկ ուշ շրջանում՝ ապրիլի 7ին (ձեռ. թիւ 9878, էջ 166ա, ձեռ. թիւ 940): Այլ խօսքով հայոց շարժական տոմարի Նաւասարդի 15ը համադրելի է Ապրիլի 6ին: Դժուար չէ որոշել այն տարեթուերի բառամեակը, երբ գրուել է քննարկուող բնագիրը:

Այսպէս, Նաւասարդի 15 Ապրիլ 6, որտեղից Նաւասարդի 1 Մարտ 23 = 992-995թ. Առաւել ստոյգը 992 թուականն է: Այն հիմնաւորում է ներդրողշեալ հաշուարկով: Ըստ բնագրի տուեալների Գրիգոր Լուսաւորիչը Վահեան եւ Վահագնի տօնը փոխել է եւ կարգել Յովհաննէս Կարապետի (Մկրտչի) եւ Աթանագինէի տօնը՝ Սահմի 5ին՝ (տարընթերցում 7ին) Հայոց քրիստոնէական «Տօնացոյց»ում Յովհաննէս Կարապետի եւ Աթանագինէի տօնի օրը եղել է Պետնեկոստէից հաշուած 12րդ օրը՝ հինգշաբթի (Ձ. թիւ 4514 էջ 252ա եւն) այն է 992թ. Սահմի 5 = մայից 26, 1993թ. սահմի 25 = Յունիսի 15, 994թ. Սահմի 9 Մայիս 30 եւ 995 հոռի 30 Յունիսի 20: Յովհաննէս Կարապետի եւ Աթանագինէի տօնը Պետնեկոստէից հաշուուած 12րդ օրը, հինգշաբթի, Սահմի 7ին ամենավաղ ժամանակ եղել են հետեւեալ տարիներին. 975թ. Սահմի 7 Յունիս 3, 989թ. Սահմի 7 = Մայիս 30, 1003թ. Սահմի 7 Մայիսի 27:

Պարզուում է, որ Ղ. Ալիշանի մօտ փաստագրուած սահմի 7ը ստոյգ է, քանի որ Սահմի 7ը վերոյիշեալ բոլոր արժէքների դէպքում համարժէք չէ Անահիտ-Աւետեաց Աստուածածնի տօնի օրուայ հետ: Համադրուած երկու տօնական օրերի, այն է. 1. Անահիտ-Աւետեաց Աստուածածնի, 2. Վահեան-Վահագնի-Յովհաննէս Կարապետի եւ Աթանագինէի, հաշուարկները փոխադարձօրէն հիմնաւորում են, որ յիշեալ բնագրի գրութեան ժամանակը 992 թուականն է: Ի դէպ Սահմի 7ը բնագրի ընդօրինակուութեան մէջ ընդմիջարկուել է անիլի ուշ ժամանակ, այսինքն 12րդ դարում, հաւանաբար նկատի ունենալով վաղ շրջանում գրուած բնագրեր, յատկապէս Ագաթանգեղոսի պատմութեան տուեալները, որոնք Յովհաննէս Մկրտչի տօնի օրուայ համար թեւ ունի հայոց շարժական տոմարի ամիս-ամսաթիւ՝

Սահմի 7ը սակայն բոլորովին այլ համարժեքով համեմատած Յուլիան տոմարի հետ: Այս մասին կը խօսուի ստորեւ, որն անկասկած պարզութիւն կը մտցնի եւ համեմատելու հնարաւորութիւն կ'ընձեռնի: Այսպիսով քննարկուող բնագրի գրութեան ժամանակն է 992 թուականը, հետեւապէս բնագրի մէջ բերուած միւս բոլոր հաշուարկները հիմնուելու են այդ թուականից բխող տօնական տարուայ օրերի վրայ: Կարեւորը տուեալ դէպքում այն է, որ վերոյիշեալ տօների օրերը ստանում ենք տօնական տարուայ կտրուածով, մասնաւոր հայոց շարժական տօմարի ամիս-ամսաթուերի պայմաններում, որոնք անշարժ տօմարի նկատմամբ ունեն տարբեր համարժեքներ եւ ընդհանրապէս ընթերցողի, հետազոտողի համար դժուար ընկալելի են: Պատահական չէ, որ մինչեւ այժմ ուսումնասիրողները առաջնորդուել են հայոց անշարժ եւ Գրան համապատասխանող Յուլիան տօմարի համարժեքներով, որոնք քաջարձակօրէն չեն համընկնում նախաքիստոնեական տօնական տարուայ օրերի հետ: Դառնալով բնագրի հեղինակի խնդրին քացառուած չէ, որ Յովհաննէս Կոզեմնէ է կամ Սամուէլ Կամբջանորեցին է: Արդ ինչպէս է պատկերացրել Կոզեմնէ հայոց հեթանոսական աստուածների տօների օրերը, երբ դրանք համադրել է քրիստոնեական տօների օրերի հետ: Ի դէպ Յովհաննէս Կոզեմնի գործունեութեան վաղ շրջանը համընկնում է 992 թուականի, իսկ Սամուէլ Կամբջանորեցուն ուշ շրջանի հետ:

Ներկայացնեմք տօները տարեկան: Հարկ է նշել, որ ուսումնասիրողները (ՏԵՍ *Мифы народов мира, 1980, Армянская мифология*, С. 104-106

աղբիւրների եւ գրականութեան ցանկը) ցոյց են տուել, որ Արամազդը հայոց նախաքիստոնեական դիցարանի գերագոյն, գլխաւոր աստուածն է, աստուածների եւ աստուածուհիների հայրը՝ «հօրն անուանեալ դիցն ամենայնի», Երկնի եւ Երկրի՝ արեւի, լուսնի, աստղերի, ծովի եւ ցամաքի արարիչը, համարուել հայերի ստեղծողը: Արամազդը լիութիւն եւ բարօրութիւն է պարգեւել Հայաստան աշխարհին, ինչպէս եւ արիւթիւն բաշխել հայերին: Վերջինիս տրուել են հայր, մեծն եւ արի մակդիրները: Արամազդը համադրուել է Ահուրամազդայի, Որմզդի, Ջեվսի եւ Դիոսի հետ: Ինչպէս տեսանք բնագրի հեղինակը Արամազդի տօնի օրը հաւասար է համարել Նաւասարդի 1ին, այն է տարեգլխին - տարեկանի, որը 992ին համարժեք էր մարտի 23ին: Նա միաժամանակ համադրել է Յովհաննէս Կարապետի տօնի օրուայ հետ:

Հայոց քրիստոնեական Տօնացոյցում Յովհաննէս Կարապետին նուիրուած տօնական օրերը շատ են եղել, առնուազն չորս, որոնք կատարուել են օրացուցային տարուայ տարբեր ամիս-ամսաթուերին: Տուեալ դէպքում բնագրի հեղինակը նկատի է ունեցել Յովհաննէս Կարապետի այն տօնի օրը, որը կատարում էին Ջատիկից յետոյ եղող շաբաթ օրը (ձեռ. թիւ 4514, էջ 171ա) այսինքն՝ Ջատիկից հաշուած 7րդ օրը: 992 թուականին Ջատիկը կատարուել է Նաւասարդի 5ին (Մարտ 27), իսկ Յովհաննէս Մկրտչի տօնը՝ Նաւասարդի 11ին (ապրիլի 2): Հարկ է նշել, որ Յովհաննէս Կարապետի տօնի օրը՝ Նաւասարդի 1ը, Ջատիկից հաշուած 7րդ օրը, հայոց քրիստոնեական տօնացոյց է մտել 9րդ դարի 2րդ կեսից, քանի որ այդ տօնի օրը Նաւասարդի 1ին է հանդիպել առաջին անգամ՝ 862 թուին, երբ Նաւասարդի 1ը համարժեք էր ապրիլի 25ին, երկրորդ անգամ՝ 876 թուին, երբ

Նաւասարդի 1ը գուգակշիռ էր ապրիլի 21ին եւ երրորդ անգամ 890 թուականին երբ Նաւասարդի 1ը համադրելի էր ապրիլի 18ին: Ինչպէս նկատելի է բնագրի հեղինակը մօտաւոր ձեւով է գուգակշռել Արամագդի եւ Յովհաննէս Կարապետի տօների օրերը քանի որ մի դէպքում ստանում ենք մարտի 23, որովհետեւ 992 թուականին Նաւասարդի 1ը համարժէ էր մարտի 23ին, միւս դէպքում՝ Նաւասարդի 11ին համադրելի ապրիլի 2ի հետ: Այս հաշուարկումները հնարաւորութիւն են ընձեռնում որոշել Արամագդի տօնի օրը՝ յենուելով այլ սկզբնաղբիւրների տուեալների վրայ, որոնք ինչպէս կը տեսնենք, բացայայտում են յիշեալ մօտաւոր հաշուարկի իմաստը: Կարեւոր է այն, որ բնագրի հեղինակը Արամագդի տօնի օրը համարելով Նաւասարդի 1ը մատնանշել է տարեսկիզբը, որը համադրել է մարտի 23ի հետ:

Յիշատակենք վաղ շրջանի տուեալներ ըստ հեղինակների, որոնք հիմնաւորում են գարնանամուտը, տարեմուտը, գարնանային գիշերահաւասարը, արեւային տոմարական տարուայ սկիզբը եւ նրանց անշարժ տոմարների համարժէքները: Ըստ Փիլոմ Երրայեցու 1. «Ամիսս այս ձեզ սկիզբն ամսոյ: Առաջին է յամիսս (Նիսան) տարուոյ: Ա ի գարնանային հասարակօրութենէ զշրջագայս ամսոյն կարծէ պարտ թուել. իսկ առաջին եւ սկիզբն՝ ըստ բազումութեան է ասացեալ, նոցումց ի միմեանց զեկուցելոց: Քանզի ասի առաջին, է որ դասիլ՝ եւ է որ զօրութեամբ. նոյնպէս եւ սկիզբն երեւի այն որ ի գարնանային հասարակօրութենէ ամանակն, եւ դասիլ եւ զօրութեամբ յառաջացեալ. զոր օրինակ ի կենդանոջ գուլի: Արդ՝ զայս եւ որք յաստեղաբաշխութեանն իմաստունք ասացելում ժամանակիս դնեն զամուսն. քանզի գուլի կենդանաբերին՝ կոչեն գիտոյն. յորում երեւեալ արեգակն՝

ծնանի ըզգարնանային հասարակօրութիւնն եւ առ այստիւք եւ որ տարուոյն ժամանակաց ծննդոցն ել դէպ եղեւ սմա» (Փիլոմի Երրայեցույ մնացորդք ի Հայս ..., աշխատասիր. Մ. Ալգերեանի, Վնեստիկ, 1826, էջ 443-444): Ըստ Անդրեասի 1. «(Արդ սկիզբն) հասարակելոյ տուրնջեան եւ գիշերոյ ըստ թուոյ եզիպտացոցն ի Ի եւ ի Դ (24) մասոյն լինի որ անուանեալ կոչի Պեմնոմլթ որ գա կշռի ըստ թուոյն Անտիոքացոց ի Ի երորդում 20 Դիւստրոս ամսոյն այսինքն մեհեկանի եւ քանզի Քրիստոս Դժերորդ աւուր ամսոյն առաջնոյ (Նիսան 14) չարչարեցաւ յայտ է յետ հասարակելոյ տուրնջեան եւ գիշերոյ արեգ (նիսան) ամսեան եւ ոչ այս վրիպեալ է ի մէջ, թէւս այժմ ի մեր ամս եւ յաւուրս յարեգ ամիս են, քազում անգամ արարին հրեայք զգատիկն եւ քանզի սկիզբն ամեանայն տարուոյն յ Թժ. երորդի մարտ ամսոյն լինի, այսինքն ի մեհեկանի. յայտ է թէ նա է ամիսն առաջին» (Աշ. Աբրահամեան, Անդրեասի տոմարական աշխատութիւնները, ՏԵՄ բնագիտութեան եւ տեխնիկայի պատմութիւնը Հայաստանում, հ. VI Երեւան, 1967 էջ 77-78): 2. «Եւ արդ (յետ) հասարակաց տուրնջեան եւ գիշերոյ սկիզբն է տարոյն եւ ամսեանն առաջնոյ (Նիսան), քանզի ամիսն առաջին անտի առնու սկիզբն» (Անդ): Ըստ Կիրեղ Այեփսանդրացու՝ 1. «Կատարիւր սրբոյ զատիկն տօնն ըստ Մովսէսի օրինացն, ի չորեքտասներորդում աւուր ամսոյ առաջնոյ (Նիսան 14 ապրիլ 4), ըստ երրայեցոցն սովորութեան ասեմ, յամսեանն նորոյ, յորժամ ամեանայն ինչ փթթի ի վայրի» (C. F. Conybeare, The armenian version of revelation and Cyril of Alexandrias scholia on the incarnation and Epistle on Easter, London, 1907, p. 146): 2. «Արդ կատարումն օրինաց է Քրիստոս, եւ զոր ի վերայ կատարեմք տօն յառաջնումն ամսեան ի չորեքտասան-

երորդում աուրս (Նիսան 14 ապրիլ 4), ըստ լուսնի պարագայութեան եւ սկսանի ըստ երբայեցոցն սովորութեան առաջին ամիսն. եւ զարնանային յեղանակ յառաջ քան զերկոտասան կաղանդացն ապրիլի (մարտ 21) ըստ արեգակնային ընթացից: Արդ՝ պիտոյժ տեսանիլ առ ի մէնջ, եթէ զչորեքտասաներորդ լուսնին. ոչ երկոտասաներորդն համարեալ ամիս, այլ ի սկսանել զարնանային յեղանակին եւ առաջնոյն ամսոյն ըստ երբայեցոցն» (անդ էջ 48):

Ըստ «Գիրք Պիտոյից» հեղինակի՝ 1. «Այլ աքանջեալապէս եւ զպատիւ գոյացութեանն ունին երկոքին ի միոջէն պատճառէ, ի մէծն ասեմ արեգակնային լուսաւոր պարգեւութեմէ, վասն զի յորժամ փոփոխեալ զգնացսն ի խոյն կոչեցեալ դարձի կենդանակ. յորժամ զվայելական զգարնայնոյս ծնանի ժամանակ» (Գիրք Պիտոյից, Երեւան 1993, էջ 165): 2. «Այլ զի սկիզբն ամսոց եւս մախակարգեալ եղիւ եւ ի պայծառակարգիցն ընդունակ ի հմուսն եւ ի մորումս եւ արժանի արգար եւ բոլորովին Աստուծոյ հաճոյիցն գտեալ» (Անդ, էջ 168):

Ըստ Անանիա Շիրակացու՝ 1. «Ամուսնմ ամսոցն ոչ էին յիսկգրանէ: Այլ սկսեալ յԱդամայ մինչեւ ի Մովսէս զգարնամամուտն տարեմուտ անուանէին ամենայն ազգք եւ ամսոց անուամբ ոչ գոյր, քայց միայն զառաջին լուսին զգարնան առաջին լուսին անուանէին, եւ զկնի Բ. երորդ լուսին եւ Գերորդ եւ Դերորդ մինչեւ զԺամաներորդն եւ գողոյն ամս՝ այսպիսի անուամբ վարէին մինչեւ ի մուսն գարնանային: Եւ դարձեալ յառաջին դառնային» (Անանիա Շիրակացի Տիեզերագիտութիւն եւ տոմար, Երեւան, 1940, էջ 76): 2. «Բանգի ասն վարդապետք երբայեցոցն եթէ ի չորրորդ աւուր էմարտ 20) ստեղծու արեգակն եւ լուսին. վասն այնորիկ հասարակաւորութիւն տուրնջեան

եւ գիշերոյ դնեն զաւրն զայն ասելով, եթէ յերկնամիջակի իսկ էր ստեղծումն եւ իր վեցերորդ աւուրն (մարտ 22) ասն լեալ զմարդն եւ յաւրէն իսկ յառաջ ի թիւ արկեալ զամիսս համարի ասնն եւ զերկոտասանամսեայ կատարեալ զթիւ տարեկանին, անք եւ հինգ աւր աւելիս, որ յառաջ քան զստեղծանել մարդոյն եղիւ: Արդ յայտ է թէ զտարի յարեգակ (ան) է գիտացուք, եւ զամիս ի լուսնոյ, որպէս եւ աստուածային բարբառն վկայէ յասելն եթէ՝ եղիցի ի նշանս, եւ ի ժամանակս եւ յաւուրս եւ ի տարիս» (Անանիա Շիրակացու մատենագրութիւնը, էջ 293): 3. «Քայց մեք երթիցում անդէմ ի հրամանն Տեառն որ առ Մովսէսն ասէ. Ամիսս այս եղիցի ձեզ սկիզբն ամսոց. առաջին եղիցի ձեզ յամիսս տարւոյ» (Անդ էջ 293): 4. «Արդ յաւուր ուրբաթու ստեղծու մարդն նիսան ամսոյ ամսամուտ (Մարտ 22) էր» (Անդ էջ 311): 5. Եւ միշտ է նիսան գոլ գարունն յեղանակին այս այսպէս է (Տիեզերագիտութիւն եւ տոմար, էջ 67): 6. «Մարտ ամսոյ որ աւր ի (20). երբայեցոյցն աւելեացն Դ (4), մտանէ արեգակն ի խոյն, որ է գուլիս» (Շիրակացու մատենագրութիւնը, էջ 15): 7. «Եւ ի Դ աւելեացն է (Մարտ 20) միշտ հասարակաւորութիւն տուրնջեան եւ ի գիշերոյ եւ եղանակ զարնանային» (Անդ էջ 315): Համարժէք բազմաթիւ վկայութիւններ կան ինչպէս վերոյիշեալ հեղինակների, այնպէս է Յովհաննէս Կոզմոնի, Յովհաննէս Իմաստասերի եւ միւս տոմարագէտների քննարկումը: Կարծում ենք քերական վկայութիւնները բաւարար են առաջադիւր խնդիրը լուծելու համար: Այնպայտ է, որ Անանիա Շիրակացու քառերով «զգարնամամուտն տարեմուտ անուանէին ամենայն ազգք», նկատի է ունեցել այն ժողովուրդներին, յատկապէս հայերին եւ երբայեցիներին, որոնց տոմարական տարուայ սկիզբը սկսել է գարնան

սկզբնաւորումով: Հայոց շարժական տոմարի գարնանամուտը, այն է Նաւասարդի 1ը համադրուել է Մարտի 20ին, իսկ երբայեցիների անշարժ տոմարի նիսանի 1ը՝ մարտի 22ին: Հետաքրքրական է այն, որ Նաւասարդի 1ով սկսուող հայոց շարժական տոմարի տարին (365 օր) իր 1460 ամեայ պարբերաշրջանը աւարտեց հայոց ՆԾԲ թուականով եւ հայոց ՆԾԳ թուականից սկսեց նոր շրջապտոյտ, որը նոյնպէս համարուէ՛ է Նաւասարդ 1 (Մարտ 20): Այս մասին քացատութիւն ունի Յովհաննէս սարկաւազը, որին կ'անդրադառնանք ստորեւ:

Վերը բերուածը ցոյց է տալիս, որ Նաւասարդի 1ը Արամազդի տօնի օրը սերտօրէն կապուած էր Արեգակի շրջափուլի սկզբի հետ, որին իր շրջապտոյտը սկսում էր Նոյի համաստեղութիւնից՝ այն է մարտի 20ից: Այդպիսին էր Արեգակնային տարուայ սկիզբը սկսած շուրջ 1000 թուականից, մինչեւ մ.թ. շուրջ 1000 թուականը (*Յ. Букерман, Хронология древнего мира, Москва, 1975 г. с. 54*): Արամազդի տօնի օրը հեթանոս հայերն ընդունել են Նաւասարդ 1ը, որը համարժէ՛ էր գարնանամուտին օրուայ, այն է մարտի 20ի հետ: Նաւասարդի 1ը միաժամանակ հայոց շարժական տոմարի տարեգլուխն էր եւ այս աւանդոյթը փոխանցուել է սերնդից սերունդ, տեղ գտել հայ քրիստոնեայ մատենագիրների երկերում: հայոց օրանուններից առաջինը կրում է Արեգ անունը: Այն ակներեւաբար նուիրուած էր Արամազդին եւ նշանակում էր արեգակնային տարուայ առաջին օր, այն է սկիզբ: Փաստերի թելադրանքով կարող ենք պնդել, որ Հայոց նախաքրիստոնէական դիցարանի տօնական տարին սկսուել է գերագոյն, գլխաւոր աստծու՝ Արամազդի տօնով եւ այն թէւ հայոց շարժական տոմարի, հաստատուն կերպով եղել է գարնանամուտին, որն ընդունուել

է գարնանային գիշերահաւասարի օրը: Այն իր հերթին հիմնաւորում, հաւաստի է դառնում Նաւասարդ 1ով, համարժէ՛ Յուլեան տոմարի մարտի 20ին: Ներկայումս գարնանային գիշերահաւասարը, ինչպէս յայտնի է լինում է մարտի 20ին եւ 21ին (նայած տարուան): Ամանիա Շիրակացու կազմած 532-ամեայ պարբերաշրջանի մէջ, որտեղ համադրուած են Յուլեան անշարժ եւ հայոց շարժական տոմարների համարժէքները, գարնանային գիշերահաւասարի օրը անշարժ է եւ դրուել է մարտի 20ին: Նա՛ միայն փոխել է հայոց շարժական տոմարի ամսաթուերը: Այլ խօսքով գարնանամուտի, այն է տօնական տարուայ տարեակզրի գազափարը եղել է հաստատուն, ինչպէս հայոց քրիստոնէական տօնացոյցում, երբ դրուել է Յունուարի 6ին՝ Քրիստոսի ծննդեան եւ յայտնութեան օրը եւ այդ անշարժ սկզբների համեմատ փոխուել են հայոց շարժական տոմարի ամսաթուերը: Առ այսօր անյայտ է որեւէ վկայութիւն այն մասին, որ հայոց շարժական տոմարի մէջ որոշակի տարիներից յետոյ մտցուել է ուղղում ինչպէս պարսկականի մէջ (որը կատարել են 120 տարին մէկ անգամ եւ դա պարզուում է չի խանգարել հաշուումներին):

Ինչպէս քրիստոնեայ Շիրակացուն, այնպէս էլ հեթանոս Բրմին դժուար չի եղել տունալ տօնական տարում հաշուարկել եւ համադրել բնական գարնանամուտը, արեւային տարուայ սկիզբը, գարնանային գիշերահաւասարը, տարեմուտը՝ Նաւասարդի 1ը հայոց շարժական տոմարի այն ամսաթուի հետ, որը եղել է տունալ ժամանակ: Մանաւանդ շրջակայ ազգերը սկսած մ.թ.ա. առաջին դարից օգտուում էին Յուլեան անշարժ տոմարից եւ նրա տեղական տարբերակներից: Պատահական չէ, որ Նաւասարդի 1 - գարնանամուտ - տօնական տարուայ սկիզբ՝ արեւային տարուայ սկիզբ Արամազդի տօնի օր

համարժեքները հասել են միջնադար եւ համադրուել քրիստոնէական սրբերի տօներին հետ: Արամազդի տօնի հիմնական կենտրոնը Դարանաղեաց գաւառի Անի ամրոցն էր Եփրատի ափին, որտեղ հաստատուած նրա տաճարում էր գտնուում Արամազդի արձանը: Անյայտ է, որ Արամազդի տօնը կատարուել է մաււ Հայաստանի միւս մեհեաններում:

Արամազդի տօնին յաջորդել է Անահիտ աստուածուհու տօնը: Առկայ փաստերով հետազոտողները ցոյց են տուել, որ Անահիտը համարուել է «փառք ազգիս մերոյ եւ կեցուցիչ», «մայր ամենայն զգաստութեանց», «քարեդար ամենայն մարդկան բնութեան», «որով կեայ եւ զկենդանութիւն կրէ երկիրս հայոց» (Ագանթանգեղեայ Պատմութիւն Հայոց, Տփլիս, 1909, էջ 31): Նրան տրուել են տարբեր մակդիրներ մեծն Անահիտ տիկին, Ոսկեհատ, Ոսկեմայր, Ոսկեծին եւայլն: Անահիտի խորհրդանշն էր լուսինը: Նրան համեմատուել են պարսկական (Անահիտի, Արտեմիսի եւ Ափրոդիտի հետ: Հետեւեմք վերոյիշեալ բնագրի հաւանական հեղինակ Յովհաննէս Կոզեմին կամ Սամուէլ Կամբջանդեցուն: Անահիտի տօնի օրը դրուել է Նաւասարդի 15ին եւ համեմատուել Աւետեաց Աստուածածնի տօնի հետ: Ինչպէս վերը ցոյց տրուեց Աւետեաց Աստուածածնի տօնի օրը անշարժ էր եւ որ մշտապէս այդ տօնը կատարուել է ապրիլի 6ին (Յուլեան տոմարով) 992 թուականի Նաւասարդի 15ը հաւասար էր ապրիլի 6ին: Հասկանալի է, որ այս տօնի օրը հայոց շարժական տոմարով եղել է տարբեր ամիս - ամսուաթուրի: Բնագրի հեղինակը հիմնականում ճիշտ է փոխանցել աւանդութիւնը կամ գտել՝ համադրելով

Աւետեաց Աստուածածնի տօնի օրուայ հետ: Հաւանաբար իբրեւ լուսնի աստուածուհի Անահիտի տօնի օրը պէտք է կապել լուսնի 19ամեայ պարբերաշրջանի առաջին տարուայ լուսնի լրման օրուայ հետ, որը հայերի, ինչպէս եւ քրիստոնեայ չարչարանաց օրուայ Նիսան 14 = ապրիլի 4ի հետ: Ասեմք մաււ, որ լուսնի լրման առաջին օր է դրուել մաււ ապրիլ 1-6ի օրերը: Ուշագրաւ է, որ մարտի 20ից խոյի համաստեղութիւնից սկսուող արեւային տոմարական տարին ապրիլի սկզբի լուսնի լրումներով աղերսուել է լուսնայի ամիսների հետ: Բանի որ հայոց շարժական տոմարի 1460ամեայ պարբերաշրջանի սկզբում Նաւասարդի մէկը եղել է մարտի 20ը, ապա մարտի 15ը ընկնում է ապրիլի յին: Ինչպէս նկատելի է Աւետեաց Աստուածածնի կայուն օրուայ եւ Անահիտի օրուայ պարբերութիւնն աննշան է եւ համադրելի: Հայոց օրացումների մէջ 19րդը նուիրուած է Անահիտին: Եթէ ընդունեմք որ այն Նաւասարդի 19ն է ապա կը ստանանք ապրիլի 75 որը նոյնպէս տալիս է ապրիլի սկիզբները:

Այսպիսով Անահիտի տօնի օրը համադրելի է Գրիստոսի չարչարանաց եւ Աւետեաց Աստուածածնի օրերի հետ, որոնք անշուշտ տոմարներով արտայայտում էին Նիսան 14 (ապրիլի 4ը, եւ ապրիլի 6ը (ըստ Յուլեանի): Այլ խօսքով մախաբիստոնէական շրջանում Անահիտի տօնը կատարուել է ապրիլի սկզբներին, որը հայոց շարժական տոմարի ամիս-ամսաթուրով կը լինի տարբեր, սակայն էութիւնը մնում է նոյնը՝ այսինքն որ այն արտայայտել է լուսնային ամսուայ կապը արեւային տարուայ հետ եւ լուսնի լրման առաջին տարուայ գաղափարը:

(Շարունակելի)

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ՕՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Տ. ՄԵՍՐՈՊ ՎՐԴ. ՆՇԱՆԵԱՆԻ

Յիշատակարան 1917 Յունուար 1էն

1918 Ապրիլ 21 Ծր.- Լուսաւորեայի արարողութիւնը կատարուեցաւ նախընթաց տարիներու յար եւ նման: Յոյները գարնանայի կերպով փոխուած էին. հաշտ ու սիրալիր վարմունք ցոյց կու տային: Շղթայ կապող զինուորներ չմտան Ս. Յարութիւն ուրիշ տարիներու նման: Բօլիսներ արթուն կը հսկէին Հատտատ Պէյի ղեկավարութեամբ: Բազմաթիւ անգլիացի սպաներ հանդիսատես էին, որոնց գլուխը կը գտնուէր զինուորական կառավարիչ Մր. Սթոնս: Վերջնոյս համար յոյները պատուանդանով թիկնաթոռ մը դրին Ս. Գեորգեանի դրան ձախակողմը: Ասոր համար դիտողութիւն եղաւ մեր կողմէն: Հանդէսը անցաւ խաղաղ, առանց որեւէ միջադէպի:

Հատտատ պէյ այսօր գարնանայի կերպով կակուղցած կ'երեւէր, ու ինձ նկատմամբ բծնող ու հանոյակատար ընթացք մը ունէր:-

23 Բշ.- Հանդիսաւոր պատարագ Ս. Յակոբայ աւագ սեղանը. Ժամարար՝ Թորգոմ Նպիսկոպոս: Պատարագի միջոցին հանդիսաւոր գոհարանական մաղթանք եղաւ Մեծն Բրիտանիոյ ձորն Ե. Թագաւոր կայսեր գահակալութեան Յրդ տարեդարձին առթիւ: Ներկայ էին Նրուսադէմի Զինուորական կառավարիչ Մր. Սթոնս իր հետեւորդ սպաներով, անգլիական Նպիսկոպոսը եւայլն: Մաղթանքէն վերջ Ժամարար Սրբազանը արտասանեց առեւտրականութիւն մը, որուն անգլիներէն Թարգմանութիւնը կարդաց Նրուսադէմացի Պր. Ղազարոս Մերկերեան:

Մայիս 1 Գշ.- 194 հոգի մեկնեցան

Կիպրոս Հայկական Լեգէոնի մէջ ծառայելու: Մէջերնին էր Գր. Վ. Յովհաննէսեան:

2 Դշ.- Ֆրանչիսկեան երեք վարդապետները Թորգոմ Նպիսկոպոսի երթալով պահանջեցին որ իրենց Հոգեգալստեան օրը, 1871էն ի վեր, Ս. Փրկչի մէջ պատարագելը արգելուած իրաւունքը վերահաստատուի եւ թոյլատրուի յառաջիկայ տօնին պատարագելը:

Սրբազանը պատասխանեց՝ թէ ինքը հոս հիւր ըլլալուն այդ մասին ոեւէ տեղեկութիւն չունի. խնդիրը հասկնալէն վերջ իրենց պատասխան կը տրուի: Երեք վարդապետները մեկնեցան:

4/17 Ուր.- Ֆրանչիսկեան վարդապետներէն երկուքը եկան Թորգոմ Նպիսկոպոսի մօտ պատասխան առնելու եւ ալ ներկայ էի: Մեր որոշ պատասխանը եղաւ հետեւեալը.- Ֆրանչիսկեանց Փրկչի եւ Ս. Յակոբ պատարագելը Ժամանակին Հայ Միաբանութեան կողմէ Թոյլտուութիւն կամ շնորհ մ'եղած է, հետեւաբար այդ մասին չէ կարելի իրաւունքի խնդիր ընել: Եւ արդէն այդ խնդիրը մեզ համար միանգամ ընդ միշտ վերջացած է, ինչպէս Ժամանակին Օսմանեան կառավարութեան ալ յայտարարուած է ի պատասխան իրենց բողոքներուն:

11/24 Ուր.- Ըստ հրաւերի Թորգոմ Նպիսկոպոս եւ եւ ներկայ եղանք Հրէից ընդունելութեան, զոր ըրին ձեներալ Ալամպիի Պոլիսարան Թաղը մեծ տան մը մէջ: Զանոն կարդացին երկու հրեայ ծերունի րաբունիներ երբայեցերէն եւ Սիոնիստ պատգամաւորութեան նախագահը Իոր Վայզման անգլիերէն:

Ժեներալը պատասխանեց: Եգիպտական նուագախումբը կտորներ կ'ածէր եւ հրեայ քառաձայն խումբը կ'երգէր: Յետոյ ընդարձակ դահլիճի մը մէջ թէյասեղան տրուեցաւ: Հրաւիրեալք խմբուեցան սեղաններու շուրջ: Մենք կը գտնուէինք Ժեներալի սեղանին վրայ:

22/4 Գշ.- Պր. Վահան Թէֆեան նրուսադէմ ժամանեց: Այս առթիւ յիշեմք թէ օր առաջ Պօղոս Փաշա Նուպարէ ստացուած էր հետեւեալ հեռագիրը.-

Toulouse 3-5-18
Congrégation Arménienne
Jérusalem

Comme président délégation nationale représentant Catholikos et en attendant réception bulle vous prie reconnaitre Tékéyan anciennes attributions représentant patriarchat.

Noubar

25/7 Յունիս Ուր.- Զին. Կառավարիչը փոխ այցելութեան եկաւ Պ. Վ. Թէֆեանին: Նախապէս եղած կարգադրութեան համաձայն պատրիարքարանի դահլիճին մէջ ներկայ գտնուեցաւ ամբողջ հոգեւորական դասը: Կառավարիչի մեկնելէն վերջ կարդացուեցաւ Եգիպտոսի թեմական ժողովներու Միաբանութեան ուղղած գիրը, որով կը ծանուցանէր թէ Թորգոմ Եպիսկոպոս եւ Թէֆեան պատուիրակ կարգուած են եւ պաշտօն ունին Ս. Աթոռի բարեկարգութեան մասին հարկ եղած կազմակերպական ու ելմական կարգադրութիւններն ընել: Խօսեցան Թորգոմ Եպիսկոպոս եւ Վահան Թէֆեան: Վերջինս շեշտեց մասնաւորապէս՝ թէ իմքն ուղղակի պատասխանատու է Եգիպտոսի թեմական ժողովներուն: Նրուսադէմի պատրիարքական աթոռը կը փորձուի ենթարկել առաջնորդական պարզ վիճակի մը: Ո՞ր կ'երթանք, չեմ գիտեր:

25.- Քանի մը օր առաջ տեղեկացանք թէ Յակոբ Զէթինեան վախճաններ է Դամասկոսի մէջ տարւոյս Յունուար 10ին:

Յունիս 3 Կիր.- Եգիպտական քանակի ընդհանուր հրամանատար Ժեներալ Ալամպի ժամը 2.30ին վանք այցելեց հետեւորդ ունենալով Նրուսադէմի զինուորական կառավարիչը եւ իր սպայակոյտէն երկու հոգի: Նախ առաջնորդուեցաւ եկեղեցի, ուր ուշադրութեամբ դիտեց ցոյց տրուած հնութիւններն, ասեղնագործութիւններն, եւայլն: Ապա ելաւ, Պատրիարքարան ու պատուասիրուեցաւ: Հեներալը դռնէն ընդունեց Թորգոմ Եպիսկոպոս իր հետ ունենալով Մկրտիչ, Գիւտ Եպիսկոպոսները, Դաւիթ եւ Մեսրոպ վարդապետները, Էսայեան եւ Թէֆեան պարոնները: Այցելութիւնը տեւեց մէկ ժամ:

Յունիս 8 Ուր.- Վախճան Թէֆիրտաղի Մարիամ Մայրապետի:

10 Կիր.- Հոգեգալուստ.- Թորգոմ Եպիսկոպոս պատարագեց ի Ս. Փրկիչ եւ քարոզեց:

24 Կիր.- Թորգոմ Եպ. Ս. Յակոբ աւագ սեղանի վրայ քահանայ ձեռնադրեց, Աղեփանդրիոյ Ս. Պօղոս Պետրոս եկեղեցւոյն համար, Պ. Գալուստ Ոսկերչեանը ու անուանակոչեց Տ. Հայկազուն:

29 Ուր.- Գարեգին Վրդ. Մանսուրեան Դամասկացի 44 տարեկան վախճանեցաւ լեարդի հիւանդութեան:

(Շարունակելի)

ՆԱԽԱԳԻՏԵԼԻՔ

ՏԳԹ. Տ. ԶԱԽԵՆ ԱՐՋՈՒՄԱՆԵԱՆ

«Ազգապատմության» չորրորդ հատորի պատրաստության երբ ձեռնարկեցինք ընդհանուր գործը երեք մասերու վերածեցինք, որոնցմէ առաջինը կը ներկայացնէ ներկայ հատորը: Այդ երեք մասերն են.

ա. Տ. Տ. Գեորգ Ե. Սուրենեան

(1911-1930)

բ. Տ. Տ. Խորեն Ա. Մուրատբեգեան

և Տ. Տ. Գեորգ Զ. Չեօրեքմեան
(1930-1955)

գ. Տ. Տ. Վազգէն Ա. Պալմեան

(1955էն մեր օրերը):

Ուրախ ենք որ կարելի եղաւ լրացնել առաջին մասը ու զայն հրատարակութեան յանձնել: Յոյս ունինք որ հետագային մնացեալ բաժիններն ալ պիտի կարենանք շարադրել եւ հրատարակել եթէ Տէր կամեսցի: Ներկայ հատորին համար ընթերցողներ նկատի ունենալու եմ հետեւեալ պարագաները:

1. Նկատի ունենալով որ «Ազգապատմության» մեծանուն հեղինակը՝ Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանեան, որ իր երրորդ հատորը հասցուցած է մինչեւ 1910, ինչ ինչ պատճառներով զանց ըրած է շարք մը նիւթերու, դէպքերու եւ դէմքերու շարադրութիւնը Գեորգ Ե. կաթողիկոսի ընտրութիւնը նախորդող տասնամեակին պատկանող, մենք անհրաժեշտ նկատեցինք աւելցնել զանոնք 48 յօդուածներով, ու դասաւորել Մատթէոս Բ. Իզմիրեան կաթողիկոսի անուան ներքեւ, թէ իսկ այդ դիպուածները մեծաւ մասամբ պատահած ըլլան իրմէ տասնամեակ մը առաջ: Թերի մնացած այդ նիւթերը այս կերպով պիտի ամբողջացնեն շրջանի պատմութիւնը, եւ ընթերցողները պիտի գտնեն առ հասարակ անհետ մնացած դէպքերու վերլուծումն ու շարայարութիւնը

որպէս առաջն եւ որպէս անբաժան մաս շրջանի պատմութեան:

2. Մօտեն հետեւեցանք Օրմանեանի ոճին, դրութեան եւ բովանդակութեան, օգտագործելով աղբիւրներու նշանակութեան համար որդեգրած իր պարզ դրութիւնը, յօդուածներու շարայարութիւնը, որոնց թուահամարները եղան ուղղակի շարունակութիւնը Օրմանեանի վերջին յօդուածի թուահամարին՝ որ է 3148: Հետեւելով Օրմանեանի յապաւեցինք պարբերութեան օգտագործումը եւ պահեցինք զոչ սինակներու էջադրութիւնը, առանց սակայն իրքեանչիւր սինակի էջաթիւ մը տալու: Հետեւեցանք նաեւ բովանդակութեան եւ ջանացինք առաւել կամ մուտք չափով տալ այնքան մանրամասնութիւն որքան հարկ էր տուեալ դէպքի մը նկարագրութեան համար: Զգալի է թերեւս որ մեր շարադրանքը աւելի ամփոփ է քան Օրմանեանինը, եւ սակայն ոչ թերի իր բովանդակութեամբ:

3. Դէպքերու թուականները մինչեւ դեկտեմբեր 31, 1917 հին տոմարով նշանակուած են, բացի 1915 ապրիլ 24էն ու անոր յարակից դէպքերու թուականներէն: Պարագաներ եղան որոնք թէ՛ հին եւ թէ՛ նոր դրութեամբ արձանագրեցինք: Հետեւելով «Հայկական Սովետական Համայնագիտարան»ի որդեգրած կերպին 1918 յունուարէն սկսեալ ամէն թուականը նոր տոմարի համաձայն նշանակած ենք, բացի այն պարագաներէն երբ նշուած են երկուքը միասին [1.ՀԱՀ.9]:

4. Օգտագործուած աղբիւրներու լրիւ ցանկը կցած ենք հատորին աւարտին: Տուած ենք նաեւ նիւթերու ցանկը: Իսկ յատուկ անուններու եւ տեղանուններու ցանկերը ըստ յօդուածներու թուահամարներուն պիտի

տանք լման չորրորդ հատրի ատարին:

5. Դարձեալ Օրմանեանի դրութեան հետեւելով, օգտագործուած օրաթերթերու, ամսագիրներու եւ պարբերագիրքերու կրճատեալ անուններէն առաջ զետեղուած զոյգ մը թիւերը կը ներկայացնեն համարին տարեթիւը հաստատող տասնաւոր եւ միւսր թիւերը. իսկ անուններէն վերջ դրուած թիւերը՝ օգտագործուած էջերը: Հայկական Համայնագիտարանի հատորներուն նախորդող թիւերը կը ներկայացնեն հատորին թիւը:

Աշխատութիւնս անշուշտ կատարեալ ձեւով չէ որ կը ներկայանայ, այլ կարելի եւ զոհացուցիչ արդիւնքով միայն, զոր կրցանք կառուցանել հիմնական եւ երկրորդական ստուար թիւով աղբիւրներու օգտագործմամբ, յաճախ տալով նաեւ մեր անձնական վերլուծումները:

Մեր գոհունակութիւնը այն էղաւ որ Օրմանեան Պատրիարքի անգուգական երկը վերջապէս իր շարունակողը ունեցաւ անոր վախճանման 75րդ տարելիցին: Իսկ մեր յոյսը պիտի ըլլայ այն որ ձեռներէջ հո-

գետրականներ եւ հմուտ պատմաբաններ, տեսնելով հանդերձ ինչ ինչ թերութիւններ՝ քաղդատմամբ քազմաքեղուն եւ խորաթափանց Օրմանեանի հսկայ հատորներուն, պիտի քաջալերեն հատորիս հեղինակը, որ քաջութիւնը ունեցաւ «ահիս եւ դողութեամբ» շարունակելու գործը եւ յայտնելու թէ յարատեւ աշխատանքով անկարելի չէր եւ մանաւանդ անհրաժեշտ էր կատարել զայն ի պէտս Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ ժառանգաւորաց վարժարաններու, ընծայարաններու եւ առ հասարակ պատմագիտական հաստատութեանց ուսանողներուն:

Գրութեան ոճը պարզ է եւ նիւթերը դասաւորեալ, այնպէս որ հատորս պիտի կարդացուի նաեւ հետաքրքիր ընթերցողներէ որոնք շատ բան պիտի գտնեն հոն ու թարմացնեն իրենց յիշողութեան մէջ մնացած յետ-եղեռնեան քազմադիմի դէպքերը:

Ռոկո. Հ.Զ. ԱՐԶՈՒՄԱՆԵԱՆ

Օգոստոս 2, 1993

Ճլորիտա

Տ.Տ. ՄԱՏԹԷՈՍ Բ. ԻԶՄԻՐԼԵԱՆ

Յ149. ՎԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄԻ ԸԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Մեծանուն պատմագետ և Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ ներհուն աստուածաբան, օրէնսգէտ և Կ. Պոլսոյ Հայոց նախկին պատրիարք՝ Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանեան, որ այնքան հեղինակօրէն գրած է Հայ Եկեղեցւոյ պատմութիւնը իր մեծարժէք ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ աշխատասիրութեան մէջ, երեք մեծագիր հատորներով, ներկայացուցած է Հայ Եկեղեցւոյ անցքերը, սկիզբէն մինչեւ մեր օրերը, յարակից ազգային պարագաներով պատմութեան Ազգապատմութի Գ. հատորը Օրմանեան հասցուցած է մինչեւ 1910 թուականը, Տ.Տ. Մատթէոս Բ. Իզմիրլեան կաթողիկոսի ընտրութիւնն ու զահակալութիւնը, ազգային եկեղեցական յարակից դէպքերով պատմութեան, ծանրանալով յատկապէս Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան շուրջ յարուցուած խնդիրներուն վրայ: Օրմանեան իր գործը կը կնքէ Նրուսադէի վեհապետեան Թարութիւն պատրիարքի անձն ու գործը ամփոփող յօդուածով [3148], որմէ կը շարունակենք մենք յաջորդող դէպքերու շարադրութիւնը: Մատթէոս Բ. կաթողիկոսի երկու տարիներու կարճ զահակալութեան ընթացքին և անկէ առաջ պատահած շարք մը կարեւոր խնդիրներ զանց առնուած են, հաւանաբար մոռացութեան պատճառով, և չեն լրացուցած ամբողջութիւնը չորրորդ պատմութեան: Մենք պարտք նկատեցինք Իզմիրլեանի անուան ներքեւ նախ լրացնել թերի մնացած մասերը, անցնելէ առաջ իր յաջորդին՝ Գէորգ Ե. Սուրենեանի նախնիաց պարագաներուն և ընտրութեան: Լրացումի կարօտ հարցերէն ոմանք հետեւեալներն են. (ա) Ամերիկահայ նորակազմ թեմի հաստատութիւնը Տ.Տ. Մկրտիչ Ա. խորհեան կաթողիկոսի կողմէ, որուն միայն ականարկած է Օրմանեան [3009]. (բ) Հայկական

Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան հիմնադրութիւնը խորհեանի օրով. (գ) Մատթէոս Բ. կաթողիկոսի ձեռքով կատարուած տաս եպիսկոպոսներու ձեռնադրութիւնը, որուն դարձեալ ականարկած է Օրմանեան, առանց նոյնիսկ տալու ձեռնադրեալներուն անունները [3147]. (դ) Հիմնադրումը Մայր Աթոռոյ նոր վեհարանին. (ե) Մատթէոս Բ.ի մահու Ահլու և զոդութեամբ է որ կը ձեռնարկենք, լաւ եւս կը յանդգնինք շարունակել Օրմանեանի մեծարժէք գործը որուն մասին տարիներէ ի վեր մտահոգութիւն յայտնած էինք թէ ինչպէս և ով պիտի կատարէր զայն: Ծայրնապէս անյետաձգելի պարտք մըն է որ կ'իյնայ Հայ Հոգեւորականութեան ուսին՝ դասաւորելու և շարադրելու պատմութիւնը վերջին եօթնասուն և հինգ տարիներու Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ, որուն մեծագոյն հարուածը հասցուեցաւ դարուս առաջին համաշխարհային պատերազմին զուգընթաց հայալինջ ցեղասպանութեան ոճիրով, գործադրուած Օսմանեան թուրք կառավարութեան վատ ծրագրով: ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ անմիջական շարունակութեան համար որպէս աղբիւր հարկ է նկատի ունենալ Օրմանեան պատրիարքի ԽՈՂԲ ԵՒ ԽՕՍԲը, Բարգէն Ա. Կիւլէշեան կաթողիկոսի ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱՅ ԿԻԼԻԿԻՈՅ արժէքաւոր հատորը, Զաւէն պատրիարքի ՊԱՏՄԻԱՐԺԱԿԱՆ ՅՈՒՇԵՐՍՍ վաւերագրական գործը, և ՅՈՒՇԱՄԱՏԵԱՆ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻ հատորը:

Յ150. ԳԵՈՐԳԵԱՆ ԾԵՄԱՐԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀՈՒՆՁԱՐԸ

Մայր Աթոռոյ Գէորգեան ճեմարանը հիմնուած էր Գէորգ Դ.ի ձեռքով 1874ին, իր տասնըհինգամեայ Վերկունքից ետքը ի վերջոյ ան տուեց երեսայրիքը Հայ Եկեղեցուն և Ազգին» 1889 տարւոյ յունիս

Տ.Տ. ՄԱՏԹԷՆՈՍ Բ. ԻԶՄԻՐԼԵԱՆ

17ին եւ 18ին [ԵՐՋ. 18]։ Ինչպէս պիտի տեսնենք, Գէորգեան ձեմարանի զուգընթաց առաջացաւ նաեւ Արմաշի Դպրեմանքը՝ Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան հովանաւորութեամբ, որ տուաւ իր երախայրիքը 1895 յունիսի 30ին, առաջին եօթը ձեռնասուռներով, Դպրեմանքի Հիմնադիր վերաստուէջ Մաղաքիա եպիսկոպոս Օրմանեանի շնորհաբաշխութեամբ։ Նոյն Օրմանեան սրբազան նախապէս եղած էր ուսուցիչը Գէորգեան ձեմարանի այն սաներուն որոնք պատրաստ էին ձեռնադրուելու 1889ին, կազմելու համար առաջին հունձքը այդ վսեմ հաստատութեան, որոնք թիւով երեք, սարկաւազ ձեռնադրուեցան յետ դասարանական չորս եւ յարդանական երեք տարիներու ուսումնաւորութեան, միանալով իրենց տեսուչին՝ Արչակ Նահապետեանի։ Երկու հաստատութեանց, Գէորգեան ձեմարանի եւ Արմաշի Դպրեմանքի գոյակցութիւնը եղաւ նախախնամական արեւելեան եւ արեւմտեան հայ զաղթախարհի հայութեան եկեղեցական հոգեւոր եւ մշակութային կենսական վերելքին համար, նկատի առնելով մանաւանդ քաղաքական այն դժինք պարագաները որոնք ի վերջոյ պատճառ եղան զոյգ հաստատութեանց վախճանին։ Արմաշի Դպրեմանքը փակուեցաւ համախարհային Ա. պատերազմի սկիզբը՝ 1915ին, իսկ Գէորգեան ձեմարանը իր դռները փակեց Զարական Ռուսիոյ տապալումին հետեւանքով, Ռուսական յեղափոխութեան ներքեւ 1917ին։ Զոյգ հաստատութեանց փակումով կանգ առաւ հայ հոգեւորականութեան զարգացած փաղանգներու պատրաստութեան գործը երկար առնել։ Ծաւը խորագոյնս եղաւ մանաւանդ երբ Արմաշի հոգեւորական սերունդէն շատեր իրենց երիտասարդ տարիքին նահատակուեցան Հայ Յղենի տարիներուն, տակաւին իրենց գործին հազիւ ձեռնարկած Գէորգեան ձեմարանի ձեռնասուռները բարեբախտաբար բախտակից չեղան իրենց արմաշական եղբայրներուն։ Այնոք թէեւ ազատ մնացին իսկական ջարդէ եւ ստոյգ մահէ, եւ սակայն ենթակայ եղան հալածանքի, եւ դիմանալով քաղաքական համալայնվար հակակրօն խիստ դրութեան, օգտակարութեան Եւրոպայեցի Մայր Աթոռոյ եւ անոր ենթակայ ներքին եւ արտաքին թեմերու մէջ որպէս թեմականեր

եւ ուսուցիչներ։ Գծելէ ետք զուգահեռական այս ամփոփ պատկերը, անցնինք անմիջապէս տալու Գէորգեան ձեմարանի երախայրիքը՝ չորս ձեռնասուռները, որոնք 1889ին, Մակար Ա. կաթողիկոսի արտօնութեամբ սարկաւազ ձեռնադրուեցան յունիսի 16ին զբոս հրամանի Նորին Կայսերական Յետնութեան ինքնակալին Ամենայն Իւրաւաց եւ Լուսաւորական Հայոց Սինոդի Սրբոյ Էլմիածնի» [ԵՐՋ. 16]։ Ձեռնադրեալներն էին ձեմարանի տեսուչ Արչակ Նահապետեան, եւ շրջանաւարտներ՝ Կարապետ Տէր Մկրտչեան, Գէորգ Զօրեքցեան, եւ Գարեգին Յովսէփեան։ Ձեռնադրութեան արտօնութեան կոնդակը կը կրէր Մակար Ա.ի ստորագրութիւնը եւ 258 թուահամարը, որ կ'ըսէր. «Ընդ սմին առաքելով յատեան դորին զինդիր պատուելի տեսչի Հոգեւոր ձեմարանի Սրբոյ Աթոռոյս Արչակայ Նահապետեան եւ երից ուսումնաւարտ Տէր Մկրտչեաց այնք ձեմարանի, Կարապետի հայ Մկրտչեան Յղենցոյ, Գէորգայ Զօրեքցեան Նոր-Նախիջեանցոյ, եւ Գարեգին Յովսէփեան Մարաղեցոյ, պատուիրեմ զմին այժմէն իսկ ընդունել զնոսին ի կարգս միաբանից Սրբոյ Աթոռոյս Էլմիածնի»։ Կոնդակը կը հրահանգէր կատարել չորսերու սարկաւազական ձեռնադրութիւնը նոյն տարու յունիսի 17ին, իսկ անոնցմէ առաջինին՝ Նահապետեանին, տալ նաեւ քահանայական կարգ եւ արեւելոյ օրհնութիւն յաջորդ օրն իսկ, զկալ մնալով ի տեսչական պարտաւորութեան իւրում» [ԱՆԴ]։ Սինոդի անդամ Ներսէս եպիսկոպոս իրաւաստութեան յանձնարարուած էր կատարել ձեռնադրութիւնը զբաւոր որոշմամբ, որուն տակ ստորագրած են Մակար Ա. կաթողիկոս եւ Սինոդի Հինգ անդամ եպիսկոպոսներ՝ Թադէոս, Եփրեմ, Մարգիս, Արիստակէս եւ Մամբէ։ Ձեռնադրութիւնները կատարուած են յիշեալ Ներսէս եպիսկոպոսի ձեռամբ Վաղարշապատի Ս. Գայեանէ վանքին մէջ։ Լսելով այս մասին, ձեռնադրեալներուն նախկին ուսուցիչը՝ Մաղաքիա եպիսկոպոս Օրմանեան 1889 յունիս 29ի շնորհաւորագրով յղած է իր ողջոյնն ու մաղթանքը առանձին երեքեւ զոլոնելով նրանց կատարած քայլը եւ ուղարկելով իր նկարը՝ որպէս յիշատակ [ԵՐՋ. 18]։ Երեք շրջանաւարտ նորընծաները իրենց բացառիկ ընդունակու-

Տ.Տ. ՄԱՏԹԷՈՍ Բ. ԻԶՄԻՐԼԵԱՆ

Թեանց շնորհիւ արտօնութիւն կը ստանան Գերմանիա մեկնելու՝ համալսարանական ուսում ստանալու համար՝ կարապետ եւ Գէորգ կ'ըլլան առաջինները որոնք Մակար Ա.ի օրով 1889ին Գերմանիա կ'երթան Թիֆլիսցի Գ. Անեմեանի մեկնաստութեամբ, իսկ Գարեգին մի քանի տարիներ ետք, Մկրտիչ Ա.ի օրով եւ միջնորդութեամբ Մաղաքիա եպիսկոպոս Օրմանեանի կը մեկնի Գերմանիա ուսանելու, Հայոց Բարեգործական Միութեան ծախքով [79.ԷՋՄ.Ե 34], Ստորեւ կու տանք երեք նախընծայ հոգեւորականներու առաջին գործունէութիւնները մինչեւ 1912 թուականը՝ Գէորգ Ե. կաթողիկոսի օծման տարին:

ՅԵՐԵՐԱՅ ՄԱՐԿԱՆԱԳ ԶԵՐԵՔՄԵԱՆ

Գէորգեան ձեմարանի առաջին շրջանաւարտներէն՝ Գէորգ Զօրեքեանն ծնած է Նոր Նախիջեւան 1869 նոյեմբեր 2ին, ինչպատուր եւ կատարինէ Զօրեքեաններու յարկին տակ՝ Հայր եղած է փականագործ եւ Վր ծնողները իրենց արդար աշխատանքով հալիւ են կարողացել Հայթայթել ընտանիքի օրուս պարէնը» [ԵՐՋ.12]։ Գէորգ իր տարնական կրթութիւնը կը ստանայ ծննդավայրի Ս. Աստուածածին ծխական դպրոցէն ներս՝ Մինաս քահանայ Փախլեանի տեսչութեան ներքեւ, ուսուցիչներ ունենալով Յովակիմ քահանայ Ստեփանեանը, Հ. Տէր Մինասեանը, եւ Մ. Տէր Թադէոսեանը, Նոր Նախիջեւանի հայ համայնքը էլմիածնի Գէորգեան ձեմարանին մէջ հինգ տաներ կը պահէր որոնց համար տարեկան 1500 ռուբլի կրթաթոշակ կը յատկացնէր 1879ին իր արտակարգ ընդունակութեանց շնորհիւ Գէորգի կը վիճակուի ըլլալու հինգ տաներէն մին, որ էլմիածին մեկնելով Գէորգ Դ. կաթողիկոսի օրով, կ'ընդունուի որպէս ուսանող 1879-80 տարեշրջանի համար։ Գէորգ կ'ուսարուէ ձեմարանի դասարանական բաժինը 1886ին, եւ յարանական բաժինն ալ 1889ին, Արշակ Նահապետեանի տեսչութեան ներքեւ իր ուսուցիչներէն եղած է Մաղաքիա եպիսկոպոս Օրմանեան որ Մակար Ա. կաթողիկոսի յատուկ հրաւերով կարինէն եկած էր էլմիածին աստուածաբանութիւն դասաւանդելու իր ուսանողական տարիներուն Գէորգ կը ցուցաբերէ բացառիկ

ընդունակութիւն դէպի երաժշտութիւն եւ կը կարգուի դասապետ եւ երգչախումբի վարիչ, 1888 ղեկտեմբեր 8ին, Մակար կաթողիկոսի անուանակոչութեան օրը, Գէորգ Զօրեքեան եւ Գէորգ Ահարոնեան ձեմարանի երգեցիկ խումբը կը ղեկավարեն յաջողութեամբ։ Գէորգ կը միանայ նաեւ ձեմարանի իր տարեկից դասընկերոջ՝ Կոմիտասի, որուն հետ Մայր Տաճարի դպրաց դասը կը ղեկավարէ Սարկաւազ ձեռնադրուելէ ետք, 1889ին, Գէորգ Գերմանիա կը մեկնի եւ կ'ընդունուի Հայփցիկի համալսարանէն ուր կը հետեւի աստուածաբանութեան եւ փիլիսոփայութեան, իսկ տարի մը ետք կ'ընդունուի Հայփցիկի երաժշտանոցէն որպէս ուսանող։ Գէորգ ընդամէնը չորս տարի կ'ուսանի Հայփցիկի զոյգ համալսարաններէն ներս, եւ 1894ին կը վերադառնայ էլմիածին երբ արդէն վախճանած էր Մակար Ա. եւ ընտրուած էր իր յաջորդը՝ Մկրտիչ Ա. կաթողիկոս Գէորգ սարկաւազ էլմիածին կը մնայ միայն մէկ տարի եւ ձեմարանին մէջ կ'աւանդէ երաժշտութեան եւ եկեղեցական պատմութեան դասըր Ապա կը մեկնի իր ծննդավայրը՝ Նոր Նախիջեւան ու Բեսարաբիոյ թեմի իշխանութիւնները իրեն կը յանձնեն ուսուցչական կարեւոր պաշտօն տեղւոյն հոգեւոր դպրանոցին մէջ, Գէորգի զարգացման մասին կը վկայէ Յուսիկ վարդապետ Զօհրապեանի մէկ նամակը՝ 1894 ղեկտեմբեր 29 թուակիր, ուր կ'ըսուի թէ ան «առաքեցաւ ի Գերմանիա յուսանիլ անդ եւրոպական երաժշտութիւն։ Գիտելով զի սարկաւազն քաջ հմուտ է եկեղեցական երգեցողութեան մերում, գիտէ եւ գերազանցաբար երաժշտութիւն, ուսեալ ի Հայպցիք, խօսի գերմաներէն» [ԱՆԴ 21]։ Նոր Նախիջեւանի մէջ Գէորգ կը ձեռնարկէ լուրջ աշխատանքի եւ կը կազմակերպէ երկսեռ քառամայն երգչախումբ մը, որ իր առաջին իւրյթն կ'ունենայ Զատիկ պատարագին, որուն պատահմամբ ներկայ կ'ըլլայ Մկրտիչ Ա. Նիրիեան կաթողիկոս որ Պետերբուրգ երթալու ճամբուն վրայ կանգ կ'առնէր Նոր Նախիջեւան [ԱՆԴ 22]։ Հիանալով Գէորգ սարկաւազի կարողութեանը, կաթողիկոսը կը փափաքէ զինք էլմիածին տանիլ, բայց ընդառաջելով տեղւոյն կազմակերպութեանց խնդրանքին,

Տ.Տ. ՄԱՏԹԻՈՍ Բ. ԻԶՄԻՐԼԵԱՆ

կը թողու գինք այնտեղ, պայմանաւ որ մնայ եւ շարունակէ իր երաժշտապետի գործը: Գէորգ սարկաւազի պաշտօնավարութիւնը կը տեւէ 18 տարի, եւ իր ջանքը մեծապէս օգտակար կը դառնայ Բենարարիոյ թեմէն ներս իբրեւ տեղւոյն հայ մտաւորականութեան մէկ երիտասարդ եւ զարգացած առաջապահներէն, որ իր Վնորհուրդներով օգնում է տեղի թեմակալ առաջնորդին՝ կառավարութեան հետ վարած բանակցութիւնների ժամանակ եւ ազդում մեծահարուստ հայերին՝ օգնելու եկեղեցուն, որբերին եւ գաղթականներին» [ԱՆԴ]: 1909ին Ձէօրեքճեան կը յաջողի Նոր Նախիջևանի հոգեւոր դպրանոցի հինգերորդ դասարանի ուսանողները հետաքօտական այցի տանել դէպի Հայաստան եւ հայրենի յուշարձանները, ինչպէս Սեւան, Երեւան, Գեղարդ, Խոր Վիրապ, էջմիածին, Անի, Աղեքսանդրապոլ, վերադառնալով անկէ Նախիջևան: Հետագային իր իսկ ըրած վկայակոչումով, Գէորգ սարկաւազ ճառաջին անգամ մտքը կ'այդ դպրոցներում երազական նոտագրութիւնը եւ բազմաձայն խմբական երգեցողութիւնը» [ԱՆԴ 24]: Ինքն էր նոյնպէս որ ճառաջին անգամ մտքը է եկեղեցական բազմաձայն խմբական երգեցողութիւնը: Տասնեւութ տարիներու նուիրեալ եւ արդիւնաւոր աշխատանքէ ետք Գէորգ Ձէօրեքճեան, արդէն 34 տարեկան, կ'ուխտէ ծառայել իր եկեղեցիին որպէս կուսակրօն հոգեւորական, խնդրանքով Նոր Նախիջևանի համայնքին որպէս իրենց առաջնորդական փոխանորդ:

Յ152. ԳԱՐԵԳԻՆ ՎԱՐԳԱՊԵՏ ՏՈՎՄԵԾԵԱՆ

Գէորգեան ձեմարանի առաջին շրջանաւարտներու կրտսերն էր Գարեգին, ծնած 1867ին Ջիւանշիր գաւառի Մաղաւուզ գիւղը, գաւառի Ղարաբաղի ծնողացի Գիւղի իր վարժապետը ՎՐԼԼայ Տէր Զաքարիա քահանան որուն քով Գարեգին ժամգիրք կարդալ եւ փոխասացութիւն ընել կը սորվի: Գարեգինի մօր Գօրեղսայրը՝ Անտոն վարդապետ Ղարաբաղի Ամրաստ վանքի վանապետն էր. սա կ'որոշէ ուշիմ Գարեգինը Ամրաստ տանիլ ուսման համար, ուր ան կը սորվի հայերէն, ռուսերէն եւ թուաբանութիւն, եւ հետեւեալ տարին՝ 1878ին Անտոն

զայն կը ղրկէ Շուշիի հայոց թեմական վարժարանը [45.ՀԱՍ.48]: Հոս եւս շատ չի կրնար մնալ Գարեգին, այլ կը ստիպուի իր հօր գիւղը վերադառնալ հօրը օգնելու գիւղացի Պապկենց կարապետի խանութը ծառայութեան մտնելով: 1880-1881ին Գարեգին կրկին անգամ Շուշի կ'երթայ ուսանելու թեմականէն ներս, եւ ի վերջոյ Անտոն վարդապետի կարգադրութեամբ կ'որոշեն գինք էջմիածին ղրկել: 1882 օգոստոս 2ին Գարեգին Յովսէփեան կը հասնի էջմիածին եւ կը ներկայանայ Գէորգեան ձեմարանի տեսուչ՝ Արշակ Նահապետեանին, Հոս պատահին կ'ընդունուի որպէս Ա. դասարանի ուսանող եւ յաջորդութեամբ կը լրացնէ երկրորդ տարին եւս, եւ հետզհետէ մինչեւ ձեմարանը աւարտելը կը փայլի իր բացառիկ աշխատասիրութեամբը: 1886ին կ'աւարտէ վեցերորդ դասարանը եւ կը մտնէ լսարանի բաժինը: Նոյն ամրան Մանուկ Աբեղեանի գլխավորութեամբ եւ կարապետ Տէր Մկրտչեանի, Սէթ Թարութիւնեանի եւ այլոց հետ Գարեգին կ'երթայ Արագածի վրայով Անիի հնութիւնները տեսնելու: Այս 14 օրուայ պտոյտը շատ խոր տպաւորութիւն կը թողու ապագայ հնագէտ-բանասէր հոգեւորականին վրայ: Գարեգին սարկաւազ կը ձեռնադրուի 1889ին եւ կը դառնայ միաբան Մայր Աթոռոյ ու կ'աշխատակցի «Արարատ» ամսագրին, գրելով յօդուածներ «Լուսաւորիչ եւ Հայաստանեայց Եկեղեցի» խորագրով: Խորմեան կաթողիկոսի օրով Գարեգին սարկաւազ կը մեկնի Գերմանիա ուսանելու որպէս սանը Կովկասեան Հայոց Բարեգործականին: Օգոստոս 3ին կը հասնի Պերլին ուր երկու տարի նախ լայպցիկի եւ Երեւոնկէ տարի ալ Հայէի եւ Պերլինի համալսարաններուն մէջ կ'ուսանի աստուածաբանութիւն եւ իմաստասիրութիւն, եւ 1897ին, յետ քննութեան, կը ստանայ փիլիսոփայութեան դոկտորային գիտական աստիճանը, գրելով իր վարդապետական աւարտաճառը «Մի կամքի վարդապետութեան Մագումը Հայ եւ Յոյ Աղբիւնքի Դննութեամբ» նիւթին վրայ [ԱՆԴ 50]: էջմիածին վերադարձին, 1897ի աշնան, Գարեգին կուսակրօն քահանայ կը ձեռնադրուի Մկրտչի Ա. կաթողիկոսի հրամանով եւ ձեռնադրութեամբ Սուքիաս

Տ.Տ. ՄԱՏԹԷՈՍ Բ. ԻԶՄԻՐԼԵԱՆ

արքեպիսկոպոս Պարզեանցի, պահելով իր աւագանի անունը կը կարգուի դասախօս Գէորգեան Ճեմարանի եւ կ'աւանդէ Հայ մատենագրութիւն, սակայն առողջական պատճառներով կաթողիկոսը զինք կը զրկէ Թիֆլիս 1900 թուականին որպէս առաջնորդական փոխանորդ: Հոն մեծապէս կը զնահատուի մտաւորականներէն եւ վաճառականներէն, որոնք խնդրանք կը մատուցանեն խրիմեան կաթողիկոսի որ եպիսկոպոսացնէ Գարեգին վարդապետը եւ նշանակէ առաջնորդ Թիֆլիսի կաթողիկոսը կանխահաւ կը նկատէ կատարուած խնդրանքը: Զարական կայսրութեան կալուածներու բռնագրաւման օրերուն Գարեգին վարդապետ Երեւանի թեմական դպրանոցի վերատեսչութեան կը կոչուի 1901-1904, եւ յաջորդ տարին կը ստանձնէ Գէորգեան Ճեմարանի տեսչութիւնը, միաժամանակ դասաւանդելով աստուածաբանական եւ Հնագիտական ճիւղերի Ծաղկող երկու տարիներուն, 1906-1907, կը վարէ նաեւ «Արարատ» ամսագրի խմբագրութիւնը, եւ խրիմեան Հայրիկի վախճանումէն ետք կը ստանձնէ Ս. Հովհաննիսի վանքի վանահայրութիւնը ու կը զբաղի արթնաւոր ուսումնասիրութիւններ գրելով: Կը մասնակցի Գառնիի Տրդատայ Թախտի պեղումներուն եւ իր գիտերէն մին կ'ըլլայ Տրդատ Թագաւորի յունարէն արձանագրութիւնը՝ Արագածի արեւելեան կողմը՝ Գնթուհեաց նախարարութեան շրջանէն, Քասախ գետի ակունքներուն կից: Այս յայտնի կը դարձնէ երիտասարդ Հոգեւորականը որուն քաջալեր կը Հանդիսանան Հնագէտներ՝ Նիկողայոս Մառ, Ռոստովցիեմ եւ Սմիթով: Այս եւ նման գիտական աշխատանքներու շնորհիւ Գարեգին վարդապետ Ծովսեփեան Մառի առաջարկով կ'ընդունուի որպէս իսկական Անդամ Կայսերական Հնագիտական Ընկերութեան: 1911ին կը ճամբորդէ Երուսաղէմ եւ Կ. Պոլիս՝ նկարիչ Եղիշէ Թադէոսեանի հետ ուր կ'ուսումնասիրեն Ս. Եփրեմեանց վանքի ձեռագիրներն ու մանաւանդ անոնց մէջ յայտնի եղող մանրանկարները եւ գանձեց կը կրտսրադրեն «Իրենց իսկական գոյնով» [11.ՏԱԶ.376]: Գարեգին վարդապետ կ'այցելէ նաեւ Ղալաթիոյ Ազգային Մատենադարանը «Եւ աչքէ անցնելով ձեռա-

գիրները, լուսանկարեց մագաղաթէ ձեռագիրներու ծաղկեակարները» [ԱՆԴ.]: 1914ին, Ա. պատերազմէն առաջ, Գարեգին վարդապետ պատրաստեց իր կարեւորագոյն հեղինակութիւնը եղող «Հայ Մանրանկարական Քարտէսը», զոր Պեռլին տանելով տալազել տուաւ Գերմանիայէն վերադարձը կը կատարէ Կ. Պոլիս-Սամսոն-Ամասիա-Թոգատ-Սեբաստիա ճամբով, ամենուրեք ուսումնասիրելով Հայ եկեղեցիներուն մէջ ի պահ դրուած Հայերէն գրչագրերը: Էյմիածին վերագրածին ան կը ստանձնէ Գէորգեան Ճեմարանի տեսչութիւնը զոր կը վարէ մինչեւ Հաստատութեան փակուելը՝ 1917: Ի պաշտօնէ Գարեգին վարդապետ կը մեկնի Մոսկուա, Նոր Նախիջեւան, Ռոստով, Արմաիր, Ճեմարանի օգոսին Հանգանակութիւն կազմակերպելու նպատակով [17.ԱՐԱ-330]: Գարեգին Ժ. վարդապետի պատմագիտական ուսումնասիրութիւնները կը ծաղկին նոյն տարիներուն: Ան կ'ուսումնասիրէ արեւմտահայաստանէն փրկուած ձեռագիրները պրպտելով ու Հրատարակելով, որոնցմէ են Լիմ անապատի Ստեփանոս Սիւնեցիի չորս աւետարանիչներու մեկնութիւնը՝ «Ստեփանոսի Հայոց իմաստասիրի եւ Սիւնեաց եպիսկոպոսի կարճառաւտ մեկնութիւն չորեք աւետարանչաց Քրիստոսի» վերնագրով: Նաեւ Սիւնեցիի «Պատճառք եւ թելադրութիւն Ստեփանոսի իմաստասիրի, Առաջին Տեսչանէն Եզեկիէի» գործը, բերուած Վարագէն: Եպիսկոպոս Բովսեփեան 1914ին յիշատակարանը՝ գրուած 1155 թուականին Կամրջաձորի վանքին մէջ, Կաղզուանի մօտերը, Կիրակոս գրիչի ձեռքով [ԱՆԴ 193]: Գարեգին Ծովսեփեան ուսումնասիրած է նաեւ Ստեփանոսի նորագիւտ երկրորդ գործը՝ բերուած Վարագէն, գրուած 1280ին զանազան գրիչներու ձեռքով, որ եւս ունի յիշատակարան մը: Անյայտ եղող թիւ 1298 ձեռագիրը եւս մէջտեղ հանած է Ծովսեփեան որ կը բովանդակէ Ոսկեբերանի, Եփրեմ Ասորիի եւ Կիւրեղ Աղեքսանդրացիի մեկնութիւնները [ԱՆԴ 198]:

3153. ԿԱՐԱՊԵՏ ԵՊՍ. ՏԵՐ ՄԿԻՐՏԵԱՆ

Էյմիածին Գէորգեան Ճեմարանի փայլուն

Տ.Տ. ՄԱՏԹԷՈՍ Բ. ԻԶՄԻՐԼԵԱՆ

չըլանաւարտներէն մին եղած է Կարապետ եպիսկոպոս Տէր Մկրտչեան, մաս կազմելով Գերմանիա ուսած խումբ մը Հայ հոգեւորականներուն, որոնք Համալսարանական բարձր գիտութեամբ գինուած վերադարձած են Սայր Աթոռ եւ իրենց նպաստը բերած որպէս ձեմարանի ուսուցիչ, «Արարատ» ամսագրի խմբագիր եւ կամ թեմակալ առաջնորդ: Տէր Մկրտչեան ծնած է Նախիջեւանի Օրտուկատի շրջանի Յղնա գիւղը 1866ին, իջմիածնի Գէորգեան ձեմարանը աւարտած է 1889ին եւ Մակար Ա. կաթողիկոսի օրով ձեռնադրուած է սարկաւազ ու մեկնած Գերմանիա եւ բարձրագոյն կրթութիւն ստացած է Լայպցիգի, Պեռլինի եւ Դիւպլինգենի Համալսարաններէն ներս 1893ին աւարտած է իր առաջին ուսումնասիրութիւնը Լայպցիգի մէջ գերմաներէնով իր գրած «Պաւլոսիական Բիւզանդական կայսրութեան մէջ եւ նրանց ցեղակից աղանդաւորական երեւոյթները Հայաստանում» աւարտաճառը եւ ստացած փիլիսոփայական գիտութիւններու վարդապետի գիտական աստիճանը: Վերադառնալով իջմիածին, 1894 սեպտեմբեր 11ին կը ձեռնադրուի վարդապետ եւ Հինգ տարի ետք կը նշանակուի ձեմարանի տեսուչ եւ խմբագիր «Արարատ» ամսագրի 1902–1906, միեւնոյն ատեն վարելով նաեւ Արարատեան թեմի փոխանորդութիւնը 1903–1905: Այդ օրերուն որպէս թեմակալ երեւանի, Կարապետ վարդապետ խիշախ եւ արի կեցուածք ցոյց կուտայ Հայ եկեղեցւոյ եւ Հայ վարժարաններու նկատմամբ Զարական իշխանութեան կատարած ոտնձգութիւններուն դէմ: 1907ին Կարապետ վարդապետ կարգուած է Ատրպատականի թեմի առաջնորդ, որուն վրայ ալ եպիսկոպոս ձեռնադրուած է 1909ին Մատթէոս Բ. կաթողիկոսէն: Իր վերջին պաշտօնին ձեռնարկած է որպէս առաջնորդ Շամախի թեմին 1914ին, եւ տարի մը ետք, 1915ին վախճանած է 49 տարեկանին եւ թաղուած Պաքոյի Հայ եկեղեցւոյ կից: Կարապետ եպիսկոպոս կը ներկայանայ որպէս զարգացած աստուածաբան հոգեւորական որ արատադրած է բեղուն աշխատանք եւ հրատարակած շարք մը գիտական գործեր: Գերմաներէնով հրատարակած է «Թնդակեցիք մեր օրերում» 1896ին, Եւ Նրուանը

Տէր Մինասեանի Հետ յայտնաբերած է եւ գերմաներէնի թարգմանած 1907ին Երանոս Հայրապետի «Յոյցք Առաքելական Քարոզութեան» երկը, որու մասին մինչ այդ յիշատակութիւն կար միայն Եւսեբրիոսի Եկեղեցական Պատմութեան մէջ, իսկ բնագիրը կորած կը Համարուէր [11.ՆԱՀ.681], Դարձեալ երկու նոյն դասակից բանասէրներու ջանքերով Լայպցիգի մէջ 1908ին ի լոյս ընծայուած է Տիմոթէոս Կուզի «Հակա-ճառութիւն» երկի Հայերէն բնագիրը գերմաներէն եւ Հայերէն յառաջաբանով, իսկ 1910ին Կարապետ եպիսկոպոս ի յայտ բերած է Երանոս Հայրապետի «Ընդդէմ Հերձուածոց» ճառի Դ. եւ Ե. գլուխները եւ հրատարակած զանոնք Հայերէն բնագրով եւ գերմաներէն յառաջաբանով: Բացի գրական մատենագրական իր վաստակով, Կարապետ եպիսկոպոս կրթական մեծ աշխատանք կատարած է իր Գերմանիոյ Հետ մշակած ուսումնական կապին շնորհիւ: 1897ին, երբ Բաւու Ռորպախ Գերմանիայէն իջմիածին այցելութեան կուգար, Կարապետ եպիսկոպոս կը խնդրէր իրմէ միջնորդել որ ուրիշ Հայ ուսանողներ եւս Հնարաւորութիւն ունենան Գերմանիա ուսանելու երթալու: Որպէս արդիւնք իր ջանքերուն, Գէորգեան ձեմարանի ուսանողներ Յակոբ թոփճեան, Արտաշէս Աբեղեան, Միսաք Ոստիկեան, Գալուստ Տէր Գրիգորեան եւ Տիգրան Մշթունեան, գերմանական Համալսարաններու մէջ բարձրագոյն ուսում կը ստանան եւ բոլորն ալ կը վկայուին դոկտորական աստիճաններով [84.ԻՋՄ.Բ.45], Կարապետ եպիսկոպոս թէեւ վաղահաս վախճան ունեցաւ, սակայն իր գրական բեղուն վաստակը եւ աստուածաբանական գիտութիւնը մնալուն կնիք թողուցին Հայ եկեղեցւոյ ներքին բարեկարգման եւ զարգացման վրայ:

3154. ԱՄԵՐԻԿԱԼԱՅ ԹԵՄԸ

Մկրտիչ Ա. Որիմեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի 1898 տարուոյ յուլիս 2ի կողոպկով Միացեալ Նահանգաց Ամերիկայի առաջնորդական թեմը Հաստատուեցաւ [ԱՄԵ.88]: Նոյն կողոպկով նորապսակ Յովսէփ եպիսկոպոս Սարաճեան կաթողիկոսին կողմէ Ամերիկա զրկուեցաւ որպէս «հովիւ», որ Նիւ Եորք Հասնելով հոկտեմբեր

S.S. ՄԱՏԹԷՈՍ Բ. ԻԶՄԻՐԼԵԱՆ

7ին իսկոյն ընդունուեցաւ որպէս առաջին առաջնորդը միացեալ թեմին, այսինքն այն բոլոր հայոց որոնք ցրուած էին ամերիկեան լման ցամաքամասին վրայ, հիւսիսային եւ հարաւային: Սարաճեան եպիսկոպոս իր առաջին պատարագը մատոյց Նիւ Եորքի մէջ հոկտեմբեր 16ին եւ Ուստը հասաւ 23ին ուր եւ դիմաւորուեցաւ մեծ շուքով [Վիժ. 21], Հայրապետական կոնգակով Ամերիկայի հայաստանեայց եկեղեցւոյ վիճակը կը ստեղծուէր եւ կ'անցնէր Մայր Աթոռի իրաւասութեան ներքեւ 1898ին, մինչդեռ անկէ առաջ որպէս հովուութիւն՝ Ամերիկայի հայ եկեղեցին գոյութեան եկած էր 4. Պոլսոյ պատրիարքութեան կողմէ եւ անոր ենթակայ կը մնար 1889էն ի վեր: Օրուան 4. Պոլսոյ պատրիարքը՝ Քորէն Ալըգեան, իր յունիս 13, 1889 թուակիր կոնգակով, Յովսէփ Թ. վարդապետ Սարաճեանը կը նշանակէր Ամերիկայի «հեռաւոր աշխարհի մէջ զաղթական ժողովրդեան հոգեւոր հովուութեան» պաշտօնին [ԱՄԵ.54]: Պատրիարքը յատուկ այս կարգադրութիւնը կ'ընէր ընդառաջելով «կաճառ Հայական Ուսման Լուսաւորչական Հայոց» ընկերութեան գրաւոր խնդրանքին, որ կը կէրէր նոյն տարւոյ մարտ 8 թուականը [ԱՄԵ. 47]: Պատրիարքի կոնդակը ի ձեռին, Սարաճեան Թ. վարդապետ Ուստը կը հասնի յուլիս 25ին: Սարաճեան Թնած էր 4. Պուլիս 1849ին, միաբան էր Մշոյ Ս. Կարապետի ուխտին եւ ատեն մը առաջնորդական տեղապահի պաշտօնը վարած Պուլսնըլի վիճակին: Ուստը հասնելուն երրորդ օրը, յուլիս 28ին, Սարաճեան կը մատուցանէ իր անդրանիկ պատարագը Ամերիկայի մէջ՝ ի ներկայութեան 324 հայերու [ԱՄԵ. 12]: Հովուական իր պարտաւորութեանց գիտակ, հայ հոգեւորականը գործի կը լծուի կազմակերպելով Ուստի ծովաւ եւ այցելելով այլ հայահոծ քաղաքներ: Ուստիի առաջին ծխական խորհուրդը իր անդրանիկ նիստը կը գումարէ օգոստոս 20ին տասներկու անդամներու լրիւ կազմով, նախագահութեամբ հոգեւոր հովիւին: Սեպտեմբեր 4ին, Յովսէփ Թ. վարդապետ կը կատարէ Ամերիկայի մէջ առաջին Ամրուութիւնը ի Պոստին, յետ մատուցման սուրբ պատարագի: Ան Նիւ Եորքի մէջ առաջին Հայական պատարագը կը մատուցանէ սեպտեմբեր 22ին՝ եպիս-

կոպոսական եկեղեցւոյ մէջ: Իսկոյն առաջին հայ եկեղեցին կառուցանելու ցանկութիւնը անհրաժեշտութեան կը վերածուի, եւ 1890 փետրուար 2ի նիստին ծխական խորհուրդը կ'որոշէ կառուցանել հայ եկեղեցի մը Ուստի մէջ: Առնուած որոշումը իսկոյն կը հաղորդուի Քորէն Ալըգեան պատրիարքին եւ ամենայն հայոց կաթողիկոս Մակար Աին, որոնք իրենց օրհնութեան կոնգակներով կը քաջալերեն ձեռնարկը [ԱՄԵ. 15]: Եկեղեցւոյ կառուցման համաձայնագիրը կը ստորագրուի, յուլիս 3ին, եւ երկարականի փայտաշէն 240 հոգիից եկեղեցւոյ շինութիւնը կ'աւարտի նոյն տարւոյ վերջերը եւ օծումը կը կատարուի 1891 յունուար 18ին, ձեռամբ հոգեւոր հովիւ Յովսէփ Թ. վարդապետի: Մակար Ա. կաթողիկոս կը պարգևատրէ Սարաճեան ականակուռ լանխաշով [ԱՄԵ. 16]: Ամերիկայի հովուութեան այս շրջանը կը տեւէ ինը տարի որու ընթացքին Սարաճեան, բախելով դժուարութեանց, կը հրաժարի 1893 հոկտեմբեր 22ին, եւ ձգելով Ամերիկան կը մեկնի Պարսկաստան որպէս առաջնորդական տեղապահ Ատրպատականի թեմին [ԱՄԵ. 19]: 4. Պոլսոյ պատրիարքարանը կը ղրկէ Ամերիկա Մաղաքիա Տէրունեան վարդապետ որպէս հովիւ: Իսկ ասոր հրաժարման վրայ ամենայն հայոց կաթողիկոսը Մկրտիչ Ա. կը ղրկէ արմաշական առաջին սերունդի ձեռնասուներէն՝ Մաշթոց վարդապետ Փափազեան որպէս հովիւ Ուստի հայոց: Կազմակերպական եւ հովուական իրաւասութեանց անհարկի վէճեր եւ բարդութիւններ պատճառ կ'ըլլան նորեկ եկեղեցականներու յաջորդական հրաժարումներուն, եւ 4. Պոլսոյ օրուան պատրիարքը՝ Մաղաքիա Օրմանեան կը գրէ Մկրտիչ Ա. ամենայն հայոց կաթողիկոսին «թէ որչափ ալ մինչեւ վերջի ատեններ եւրոպայի եւ Ամերիկոյ նոր գաղութներուն հոգերը 4. Պոլսոյ աթոռէն նայուած էր, սակայն պատահական եւ առժամանայ եղած էր», բայց այլեւս այդ գաղութները աճած ըլլալով «առանձինն առաջնորդութիւններ ըլլալու կարեւորութիւն ստացած են» եւ թէ լայլեւ Մայր Աթոռոյ կը պատկանի անոնց հոգը տառնալը [3009]: Քրիմեան կաթողիկոս համաձայնելով եղած թելադրանքին՝ հիսկոյն Եւրոպայի եւ Ամերիկոյ առաջնորդութիւնները նուիրագործեց»

Տ.Տ. ՄԱՏԹԷՈՍ Բ. ԻԶՄԻՐԼԵԱՆ

[ԱՆԴ]։ Ուրեմն այս կացութեան մէջ Մկրտիչ Ա. իր վերոյիշեալ 1898 յուլիս 2 թուակիր կոնդակով կը շեշտէր թէ հիւր գաւակաց սէրն ու չահը իր վրայ քաղցր պարտականութիւն դրին կատարել վաղուցուայ ցանկութիւնը, այն է, ղրկել բարձրաստիճան եւ կարող հովիւ։ Կաթողիկոսը ակնարկելով Սարաճեանի կարողութեան կը յաւելու թէ ձեռն միայն նորան յարմար եւ արժանաւոր տեսայ Ամերիկայի համար հովիւ նշանակելու, որոյ համար իսկ տուի նորան եպիսկոպոսական բարձր աստիճան յանուն Ամերիկայի հայ ժողովուրդին» [ԱՄԲ-93]։ Կաթողիկոսը վերջապէս կ'եզրակացնէ շեշտելով որ «տուինք նրան լիազօր իշխանութիւն իւր առաջնորդական պաշտօնավարութեան մէջ, յորդորելով նաեւ որ հոգաճու ըլլան նորակազմ թեմի առաջին եկեղեցիին պարտքերու վճարումին»։ Կաթողիկոսը կը յիշէ անշուշտ եկեղեցւոյն անունը, Ս. Փրկիչ, որ եղաւ առաջինը ամերիկեան ցամաքամասին վրայ, օծուելով 1891 յունուար 18ին Միսեչիւսեց նահանգի հայաշատ Ուստր քաղաքին մէջ։ «Այդ պարտքերի մի մասի համար ուրիշ ազգայնոց դիմեցինք», կ'ըսէ կաթողիկոսը, «սակայն զլիսաւոր բաժին ձեզ կը մնայ հատուցանել, դուք էք նորա կառուցման եւ շինութեան նպաստողներ» յիշեցնելով։ Հանգանակութեան պէտքը զգացնելով, Մկրտիչ Ա. յանձնած է Յովսէփ եպիսկոպոսին «ժապաւինեալ մատան», կնքուած հայրապետական կնիքով, որուն մէջ պիտի ստորագրէին նուիրատուները Մկրտիչ Ա. իր կնիքակի վերջաւորութեան կը յաւելու։ «Ընդունեցէ՛ք ծերրակի Հայրիկի սիրայիր եւ սրտանկի ողջոյն եւ օրհնութիւն, զոր ծրարելով այն կոնդակի մէջ, կ'ուղարկեմ ձեզ Սայր Հայաստանէն, այեզարդ Մասիսէն, Լուսաւորչի աղօթոյ եւ հանգստեան Արազած սարէն, Նրասիսէն, Ս. Էջմիածնէն, իբրեւ կենսատու ցօղ թո պատքեալ եւ կարօտեալ քրտիդ» [ԱՄԲ-94]։ Հարկ է համառօտ յիշել այստեղ նախընթաց պատմութիւնը ամերիկահայ գաղութին 1618էն սկսեալ հայեր անհատաբար գաղթել սկսած են Ամերիկա, եւ յանուանէ կը յիշուին Յովհաննէս Մարտիկեան, եւ ապա զոյգ մը հայեր, որոնք Կ. Պոլսէն գաղթած են Ամերիկա մետաքսագործութիւն մշակելու

համար 1849ին իրաւասուր Սերորեան անուն հայ մը ուսման համար եկած է Ամերիկա եւ զեղագործութիւն ուսած։ Սերորեան յաջողած է նոյնիսկ կանաչուրակ գոյնի բաղադրութիւն որ ստեղծել որ իսկոյն ծառայեց ամերիկեան դրամանիշի տպագրութեան գործին։ Ամերիկեան քաղաքացիական պատերազմի ընթացքին (1850—1870) հայեր եւս յանուանէ յիշուած են, ինչպէս Կարապետ Գալուստեան, Պարոնիկ Մատթէոսեան, եւ վիրաբոյժ Սիմոն Մինասեան [ԱՐԶ-37]։ Քաջատուր Ոսկանեան անուն հայ մըն ալ կը յիշուի որ եղած է առաջին խմբագիրն ու հրատարակիչը հայատառ թերթի մը ԺԹ. դարու կիսուն։ Վիճակագրութեանց համաձայն 1870էն առաջ Ամերիկայի մէջ հայոց թիւը հազիւ եղած է 100, որոնք զլիսաւորաբար գաղթած են Կ. Պոլսէն ուսման ծրագրով։ Ըսուած է նոյնիսկ որ Երուսաղէմի Յարութիւն Վեհապետեան պատրիարքը եղած է առաջին խումբի այդ աշակերտներէն [ԱՆԴ 38]։ 1876ին Սուլթան Համիտ զահակայեց եւ Օսմանեան թուրք կառավարութիւնը իր կեղեքիչ քաղաքականութեամբ սարսափ եւ ջարդ պատճառեց հայերուն, որոնք ստիպուեցան ստուալ թիւով Ամերիկա գաղթել։ 1880ին 700 հայեր կը հաշուուէին Ամերիկայի մէջ, որոնց թիւը 2000ի բարձրացաւ տասը տարի ետք։ 1888ին երբ ազգային գործիչ Մկրտիչ Փորթուգալեան Ուստր կ'այցելէ, ամերիկահայ գաղութը իր մէջ կը հաշուէր ընդամենը 1200 անձ, մեծ մասամբ ամուրի [ՎԻՃ. 18]։ Իսկ 1894ին 5000ի կը հասնէր անոնց թիւը։ ԺԹ դարու վերջին տասնամակնին, երբ ամերիկահայ թեմը պիտի հաստատուէր, 1895ի համիտեան ջարդերուն հետեւանքով, հայերուն թիւը արդէն ստուարացած էր ամերիկեան հոծ մի քանի զլիսաւոր քաղաքներու մէջ։ 1910ին հայոց ընդհանուր թիւը Միացեալ Նահանգներէ մէջ հասած էր 70,000ի։ 1897ին վեց հայ առաքելական եկեղեցականներ արդէն կը հովուէին հայահոծ համայնքները, զլիսաւորութեամբ Յովսէփ Սարաճեան ժ. վարդապետի, որ կանուխէն, թեմակալ առաջնորդ ըլլալէն առաջ, Կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան կարգադրութեամբ Ամերիկա եկած էր 1889ին եւ յաջողած էր տարի մը ետք կառուցանել տալ Ս. Փրկիչ հայաստանայց

Տ.Տ. ՄԱՏԹԷՈՍ Բ. ԻԶՄԻՐԼԵԱՆ

առաջին եկեղեցին Ուստր քաղաքին մէջ՝ Սարաճեան եպիսկոպոսի ժամանումը որպէս առաջնորդ 1898ին, իր առաջին ժամանումէն ինը տարի ետք, հիմը կը դնէր Թեմի հաստատումին հայրապետական կոնդակով ինչպէս բացատրուեցաւ Յովսէփ եպիսկոպոս ամբրիկահայ Թեմէն ներս առաջին քահանայական ձեռնադրութիւնը կը կատարէ 1899 հոկտեմբեր 14ին [ԱՆԴ 21]։ Իսկոյն ամբրիկահայ նորակազմ Թեմի եկեղեցականաց առաջին ժողովը կը ղուժարուի Սարաճեան եպիսկոպոսի նախագահութեամբ 1901 Թուականի յունիսի 17-18ին, եւ Թեմական անդրանիկ ժողովն ալ՝ 1902ի յունիսի 12ին, որ իսկոյն կ'որոշէրէ Թեմին առաջին կանոնադրութիւնը, որ կը վաւերացուի ամենայն հայոց կաթողիկոսէն սեպտեմբեր 6ին [ԱՄԵ.105]։ Թեմի առաջին եկեղեցիները, որոնց չէնքերը առաջին պատենութեամբ կը ղուռին օտար յարանաւանութիւններէ, եղած են հետեւեալները։ Ուստրի Ս. Փրկիչ առաջնորդանիստ եկեղեցին, կառուցուած 1889ին եւ օծուած 1891ին սկիզբը, Յրէզն Գալիֆորնիոյ եկեղեցին՝ 1900ին, Ուեսթ Հոպօքըն Նիւ Ճըրզիի եկեղեցին՝ 1907ին, Ֆաուլըր Գալիֆորնիոյ եկեղեցին՝ 1910ին, Բրովիտենս Ռոտ Այլընտի եկեղեցին՝ 1914ին, Ֆիլատեֆիա Փենսիլվանիոյ եկեղեցին՝ 1913ին [ԱՆԴ 21]։ Թեմի անդրանիկ առաջնորդը՝ Յովսէփ եպիսկոպոս Սարաճեան իր պաշտօնին վրայ կը մնայ ութ տարի (1898-1906), եւ կը հրաժարի 1906 տեպտեմբեր 2ին յատենի երեսփոխանական ժողովոյ, որմէ ետք կը վերադառնայ Կ. Պոլիս եւ կը ստանձնէ վանայ Թեմին առաջնորդութիւնը [11. ՏԱՃ. 360]։ Ամբրիկայի Թեմին վրայ Սարաճեանի յաջորդած են Պօղոս Գալիֆորնիոյ Գաֆթանեան որպէս տեղապահ (1906-1908), Սքնիկ արքեպիսկոպոս Ապահուհի եւ Գէորգ արքեպիսկոպոս Իւթիւճեան որպէս հայրապետական պատուիրակներ 1908էն մինչեւ 1913։

ՅԱՄԱՐ ԳՊՐԵՎԱՆԵՐԸ

Արմաշի գաբրեւները, հիմնուած 1899ին Կ. Պոլսոյ խորին Անգլեան պատրիարքի նախաձեռնութեամբ, քսանվեց տարիներու (1889-1915) յարաբերաբար կարճ տեւողութեամբ

Թեան ընթացքին, շնորհիւ Օրմանեան Մաղաքիա եւ Դուրեան Եղիշ եպիսկոպոսներու, դարձաւ լուսատու փարոս մը հայ եկեղեցականներու պատրաստութեան գործին մէջ։ Դժբախտաբար Ա. Համաշխարհային պատերազմը եւ ապրիլեան մեծ եղեռնը միանգամ ընդմիջտ փակեցին նաեւ այս սրբազան հաստատութիւնը։ 1914ին ծրագրուած էր 25ամեայ յօբելանսը տօնել Դպրեվանքին հանդիսաւոր յիշատակութեամբ, սակայն այդ եւս զլացուեցաւ անոր նոյն քաղաքական դժիւմ պատճառներով։ Եւրեթացներու համար կատարուած գործը եւ նշելու համար յօբելանսը, Արմաշի Դպրեվանքի հիմնադիրներն ու հոգեւորական սաները միասնաբար հրատարակեցին հատոր մը «Արմաշու Դպրեվանքին 25ամեայ Յօբելանին Առթիւ» (1914), որմէ կարելի կ'ըլլայ քաղիչ մանրամասնութիւններ հոն յաճախած աշակերտութեան թիւին, որակին, ուսուցչաց կազմին, խնամակալութեանց, այլազան դաւառներէ հոն դացած եւ շրջանաւարտ եղած աշակերտութեան, եւ վերջապէս հոգեւորական ասպարէզ ընդգրկած հոյ մը, թիւով 36, հայ հոգեւորականութեան Այդ փոքրաթիւ ընտրեալներու խումբը սակայն կրցաւ նոր ոգի ներմուծել հայ եկեղեցական դասուն մէջ եւ փոխել դիմագիծը անոր, ասպարէզ առով միօրինակ դաստիարակութեամբ եւ ուսումով՝ պատրաստուած եկեղեցականութեան մը, փոխան փոքրաւորութենէ հասած եւ յաճախ պատահականօրէն եկեղեցական դարձած հնօրեայ կրօնաւորներու, հորոնք ոչ մէկ կերպով կը ներկայացնէին ներդաշնակ միութիւն մը» [ԲՊԳ. 2], ամէն մէկը ձեռնցներով առանձին դպրոց մը եւ ամենաինքն ըմբռնում մը։ Մինչ Արմաշի մէջ պատրաստուածները իրենց մէջ կը պահէին ուսման մակարդակի հաւասարութիւնը եւ գաղափարներու ներդաշնակութիւնը Օրմանեանի նման փորձառու վարիչի մը եւ Դուրեանի նման գերազանց ուսուցչի մը անմիջական հսկողութեան ներքեւ Արմաշական հոգեւորականութիւնը անգլուխ չթողուց աղէտահար բազմաթիւ Թեմեր թրջահայ դաւառներէ ներս, ուր անոնք իրենց նւիրեալ աշխատանքով հոգեւոր կեանքը վերածաղկեցուցին, եւ որակաւոր ուսման իրենց պատրաստութեամբ միա-

ԳՐԱԿԱՆ

ԳՐՈՂԻ, ՄՏԱԻՌԱԿԱՆԻ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻԶԻ ԿԵՐՊԱՐԸ
ԵՒՅՈՒՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ՝
ՄԵՐ ՕՐԵՐՈՒ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹՅՆԷՆ ԴԻՏՈՒԱԾ

Այստեղ արտայայտուած միտքերը ատենէ մը իվեր զիս կը մղէին համադրելու եւ հրապարակելու: Առիթը ներկայացաւ երբ անցեալ Դեկտեմբերի 9ին հրաւիրուելի Միացեալ Նահանգներու Արեւելեան Թեմի Առաջնորդարանի կից Զօհրապ Տեղեկատուական Կեդրոնէն՝ խօսելու Յովհաննէս Թումանեանի 125-ամեակի առիթով: Փորձեր էի Թումանեանը առեւել որպէս չափանիշ ու մօտենալ իրեն մեր օրերու իրականութեան դիրքերէն: Նոյն մօտեցումը կը պահեմ այստեղ կարգ մը սրբագրութիւններէ ետք: Գիտեմ թէ ոմանք կամ շատեր մեր սաղուկեցիներէն, պիտի ճիւղտ խաղան յայտնուած կարծիքներու հաշույն բայց հաստատումներուս ճշգրտութիւնը կը պարտադրէ հերքուելու հեռանկարով չհետաքրքրուիլ: Ո՛չ մէկ անհատի կ'արտօնեմ մինչ այդ, որեւէ երեմիական-խրատական՝ գրողները յարգելու մասին: Նման ախորժակներ հետամտողներուն կը թեւադրեմ փնտռել տարբեր հասցէ: Անոնք որոնք պէտք է յարգուին, անոնց ջանացած եմ տալ աւելին եւ ծանրութիւնը ըսուածներուն եթէ ոչ ամբողջութեամբ, գոնէ կարեւոր մէկ մասով, կուգայ այն հաստատումէն թէ մեր մէջ վերջ գտած կը թուի ըլլալ ազնիւ ու անզիջող պայքարի խայտանքը, թէ՛ չորացած է կ'երեւի սրբազան աւանդութիւնը որ մեզի էր հասած՝ այն որ երբ տեսնես սխալ ու ըլտի յարձակում մը մտաւորական ընկերջ մը կամ մտաւորականի մը վրայ, ու կը փորձես պատասխանել բայց կ'անյարգառնաս շուտով թէ անոնք որոնց ի վերուստ վիճակուած էր ըլլալ ներքինատիպ բանասարկուները մեր կեանքի լուսանցքին, անկարող որեւէ ազնուութեան՝ կը ջանան պարտադրել իրենց ըմբռնած բարոյական հանգանակները եւ մարդիկը կը չափեն իրենց կանգունով ու կը հարցադրեն սրբազան կրակէ մաքրութիւնը վսեմացնող պողովուրմներու: Այդ ջոյի ժողովին մէջ քիչ չեն գրողի յաւակնութիւններով տառապողները: Ուրեմն, թող ներող ըլլայ անդինականէն հսկող երկայնամիտ ու հանձարեղ Լոռեցին եթէ իր տարեդարձը առիթ տուաւ այդ մտքերու համատեղման: Ինք կրնայ վկայել եթէ ... հոն հասնին այս տողերը, թէ մեր խուկնի պէս ուսուցիչներէն մեզի տրուած պարտադիր պատուիրանները՝ նոյն այն խստութեամբ ինչ որ կայ հետեւեալ պատգամին մէջ երկու հազարամեակ մը առաջ երկաթագրուած՝ «Նոր Պատուիրան ես տամ ձեզ», մեր մշակոյթին ու է՛ն սրտաւուչ կերպով հարազատ գրողներու հանդէպ, կը մնայ այնքան անջնջելիօրէն ի զօրու

որքան առաջին անգամ երբ անունք սերմանուեցան մեր պատանիի սրտերուն էն խորը:

Սկսեղէ առաջ անեկդոտ մը որ կապուած է Բապըրթ Յըրնհայմըրի՝ ամերիկեան կորիզային ուժերի «հօր»ը հետ: Երիտասարդ տարիքին, դոկտորական իմէզը պաշտպանելէ ետք կը մեկնի Հայտըլզըրկ, մասնագիտական աշխատանքի՝ բնագիտութեան մէջ: Հոն կը ծանօթանայ ու բաւականին սերտ բարեկամութիւն կը հաստատէ անգլիացի ուսողագէտ Փոլ Տիրաքի հետ: Շարաթաւերջի մը երկուքը միասին կը մեկնին Գերմանիոյ Սեւ Անտառները հանգստանալու ու միասին կարգ մը հարցեր աւելի մօտէն քննարկելու: Երկարօրէն գրուցելէ ետք երբ այլեւս գիտութիւնը չէ իրենց խօսակցութեան նիւթը, Յըրնհայմըր ժամանակը յարմար կը նկատէ գրպանէն թուղթի կտոր մը հանելու ու կարդալու իր քերթուածներէն մին: Խոր ապրումով կը կարդայ հաւանաբար ինքզինք պահու մը համար շփոթեղով Կէօթէի կամ Շէլլիի հետ: Կ'աւարտէ իր ընթերցումը ու ակնդէտ կը սպասէ ընկերոջ կարծիքին որ չ'ուշանար.

- Բնագէտները, այսինքն մենք, կը Զանաք բնութեան ամէնէն խրթին ու անթափանցելի թուող օրէնքները հասկնալ ու պարզագոյն հաւասարութիւններու միջոցով բացատրել որպէսզի մարդիկ կարենան հասկնալ իսկ բանաստեղծները ...

Հոն կը կենայ ու չի շարունակեր: Կ'անդրադառնայ լիք ո՛ւր կ'երթար նախադասութիւնը ու կը խնայէ ընկերոջ: Յըրնհայմըր իր կարգին, չի փորձուիր շարունակելու իր ... վրիկական զեղումները:

Ափսոս որ Տիրաք, թերեւս իր օրերու մեծագոյն մաթեմատիկոսը, Հայերէն չէր գիտեր ու չէր ճանչնար Յ. Թումանեանը, այլապէս նման կարծիք պիտի չայտնէր բանաստեղծութեան մասին: Իսկ լիք գիտնար ու սխալմամբ կարդար կամ ըսէր էլէկտրոնային երաժշտութեան ընկերակցութեամբ ընթերցող մեր արդիներէն մէկը կամ միւսը, չեմ կարծեր որ այնքան համբերութիւն ունենար ուղիղային ճանկուտուքի ընթերցման աւարտին սպասելու:

Անհրաժեշտ է այստեղ հաստատում մը ընել որ թերեւս լաւագոյն ձեւով կը բնութագրէ Թումանեանի տեսակարար կշիռը մեր մշակոյթի կամ մեր գրական անդաստանի վերջին հարիւրամեակին մէջ: Ինքն է առաջին բանաստեղծը - յետագային Ա. Խաչատուրեանը եղաւ երկրորդ ու վերջինը նոյն պատուին արժանացող - որ մեր ժողովուրդին կողմէ ընդունուեցաւ որպէս Ամենայն Հայոց Բանաստեղծ: Այդ պատուին ետին անշուշտ կայ պատմութիւն մը որ այնքան կարեւոր չէ որքան տեւորութիւնը որակումին եւ անոր մէջ պարփակուած ատենուան արամադրութիւնը թեւադրող փաղաղիչ գործով անհատին հանդէպ: Թէ այդ յորջորջումը իրեն «կպաւ» ու տեւեց

ժամանակի արժեքուման. զարմանալի չէ եթե նկատի ունենանք էական երեւոյթը: Իւրաքանչիւր հայ պատանի երբ առաջին անգամ կարդայ Թումանեանը, մանաւանդ սկզբնական տարիներուն երբ մանկական երեւակայութիւնը պատրաստ է ընկալելու ամէնէն անկարելի խիզախումները հէքեաթներուն, անխուսափելի է որ չհամակուի Թումանեանի պատումներու հաղորդականութեամբ ու չսիրէ անոր չքեղ պարզութիւնը եւ փոխանցիկ անկեղծութիւնը: Թերեւս այդ է պատճառը որ ատկէ ետք բանաստեղծը կը մնայ անհատին մէջ: Կը դրոշմուի անոր հոգիին խորը այնքան անմիջականօրէն որ պատանի աշակերտը ատեն մը ետք կը մոռնայ լէ ե՞րբ էր առաջին անգամ կարդացեր տուեալ քերթուածը կամ հէքեաթը ունենալով այն տպաւորութիւնը լէ ինք միշտ ճանչցած էր զայն եւ լէ օտար մը չէ իրեն բանաստեղծը: Այդ բոլորը կը վերածուին երկրորդական մանրամասնութիւններու երբ բաղդատուին այն իրողութեան հետ լէ բանաստեղծը արդէն իսկ վերածուած է տանը հարազատ անդամին: Տարօրինակ չէ ուրեմն, եթէ Թումանեանը եղաւ իւրաքանչիւր հայ մանուկի պապիկը որուն ծուկիին նստած այդ մանուկը կրնար օրերով լսել հէքեաթներու աշխարհի ամէնէն շնաշխարհիկ սիրագործութիւններուն ու անկարելի մեծագործութիւններուն, իր բարի մայրտներով պարուրուած: Թումանեանը անհատականութեամբ ու խառնուածքով ըլլալով անսրբագրելի լաւատեսը, տարբեր մակարդակի մը վրայ բայց բնականօրէն մեկնելով միեւնոյն դիտանկիւնէն, կը հանդիսանայ իւրաքանչիւր հայ տունի Կաղանդ Պապան որ չի սպասեր Նոր Տարուան շաղ տալու համար իր բարիքները, բերելու իր զուարթախոհ ուրախութիւնը փարատելու համար օրուան վիժանքներէ յառաջ եկած դառնութիւնները, չտկելու մէջքը անոնց որոնք տարակուսանքով կը դիտեն կեանքի անորոշութիւններն ու մղելու ներողամիտ ըլլալ՝ մարդկային վատութիւններու հանդէպ: Զարմանալի չէ բնաւ որ իր տունը՝ նշանաւոր Վերնատունը, ըլլար նաեւ Հայոց տունը ուր քով-քովի գային այն օրերու մեր կեանքի սիրելի դէմքերէն ոմանք՝ Աղայեանէն մինչեւ Դերեւիկի Դեմիրձեան ընդգրկելով Շանթը, Աղբալեանը, Ահարոնեանը, Անդրանիկը եւ շատ ուրիշներ:

Ի՞նչ կ'ըսեն ըստեղէն այս անունները Թումանեանի մասին: Կ'ըսեն շատ ակներեւ բան մը, կը բնորոշեն ստուգութիւնը մարդուն, գործածելով Երջանկալիչատակ Վազգէն Ա. Հայրապետի սիրած մէկ տարագումը: Կ'ըսեն նաեւ լէ Թումանեան բանաստեղծի հանգամանքէն աւելի կարեւոր, կայ զօրաւոր ու փառաւոր անհատականութիւն մը: Եւ, լէ հաւասարակշռուած ու անխիշաշար հոգեյատակի վրայ կոխողուած աննկուն նկարագիր մը որ անհատը կը վերածեն տիրական հասարակական, հանրային գործիչի: Անոր մէջ կը միանային բոլոր հոսանքները իր ժողովուրդին եւ որուն կարծիքը

յարգելի էր ու փնտռուած բոլորէն ու իբր հանգիստութիւն, բոլորի յարգանքը մարդուն հանդէպ՝ անվիճելի: Ի՞նչը սակայն զինք կը վերածէր այդքան անհրաժեշտ ներկայութեան ու փնտռուած դէմքի՝ վստահաբար գիւղացիի իր իրաւութիւնը, ստեղծուած աստուածապարգեւ ու արժանապատիւ անկարողութիւնը եւ մանաւանդ, ըլլալու տէրը իր համոզումներուն: Մեր օրերուն, անկարելի է մեր գրողներէն որեւէ մէկը, բացառելով մասի վրայ համոզող մէկ քանի անուն, յատկանշել արդարի ստորագրելներով որովհետեւ ըլլալով գերազանցօրէն խաւովի ու խօսելով միշտ երկձիկուած լեզուով, կարելի չէ գիտնալ թէ իրենց որ մէկ ըսածին տէրն են եւ ի՞նչ են իրենց համոզումները եթէ ունին: Աժան ամբաստանութիւնն այս հաստատումը, հազիւ թէ, այլապէս մեզի կը խնայուէր մեր ժամանակներու մտաւորական բարոյականութեան այս անորակելի երաշտը:

Ի՞նչ որ կը փորձիմ բանաձեւել մեր մշակոյթի ու գրականութեան մասին կը յիշուի մշակոյթի ու մտաւորական բարոյական ըմբռնումի մը վրայ որ մեզի փոխանցեցին Հայոց լեզուի, գրականութեան ու պատմութեան մեր ուսուցիչները, առաջին հերթին Հայր Համազասպ Ոսկեան ու Հայր Գարեգին Գարանֆիլեան ու Գեղամ Սեւան՝ Մխիթարեանի մէջ եւ ապա Յունիկ Սարգիսեան, Վահէ-Վահեան, Զարեհ Մեղքունեան ու Գերսամ Ահարոնեան, Յովակիմեան-Մանուկեանի մէջ: Այդ ըմբռնումները, չափանիշերը, կարելի է կարճ կերպով ամփոփել հետեւեալ հաստատումներով թէ գրողը, հասարակական գործիչը, մտաւորականը կամ այս երեքը միասին առած, եթէ կը համընկնին անհատի մը մէջ, վեր չեն ժողովուրդի հաւաքական զանգուածին կիրարկուող բարոյական սեղմումներէն որոնք կը կոչենք օրէնք կամ աւանդութիւն կամ ինչ որ կ'ուզենք, թէ գրողը կամ մտաւորականը պէտք չէ ըլլայ մտքի քսակահատ ու ինքզինքին արտօնէ ամէն կարգի հասարակական լիախորհիւն ու ըլլայ այնքան մը ինքնալիտտա որ կարենայ ընդունիլ իր սխալները եւ խուսափի ամէն գնով սուտին ու կեղծիքին դիմելէ՝ ինքզինք նեղ կացութենէ դուրս քերելու կամ իր կաշին փրկելու: Ահա հատուած մը Թումանեանէն ըսել ուզուածը պարզեւր համար.

Զնայելով այդքան շատ գործիչների ներկայութեանը, դուք զգում էք, որ ցուրտ է, որովհետեւ չկայ անկեղծութեան ֆրոնտիլներ, զգացմունքի նուրբ, որովհետեւ նրանք իստում են լեզուով, իսկ սիրտները շատ է հեռու, եւ զգում էք վերջապէս:

Սրանք ոչինչ չեն սիրում, այլ ցոյց են տալի, թէ սիրում են: Եւ ինչպէս գերասանն ունի իր դիրք, որ տանում է, իսկական գործիչն ունի իր խաչը, որ կրում է, սրանք էլ այս կամ այն գործին կպչելով, փոխանակ գործի ծանրութեան տակ մտնելու եւ տանելու, իրենք են բարձրանում, եկնում նրա վրա ու շինում են իրենց էջը:

Եւ այս դերասաններից ամեն մէկն ունի իր էջը, ու միշտ էլ իր էջն է քշում, խնկուզ աշխարհը քանդուի:
Խօսքն ընչի մասին ուզում է լինի, միշտ վերջացնում են «ժողովուրդով»: Ժողովուրդն այսպէս է կամենում...
«Ժողովուրդը մեզ հետ է ... Ժողովուրդը ձեզ կը դատի... Ո՛ր, հա, ժողովուրդ, անարգում են քեզ ...»:

Այդ հերիք չէ դեռ: Ժողովուրդն էլ են կեղծում:
Իրենց մարդկանցից ոմանց հանդէս են քերում կեղծ ստորագրութիւններով, անգրագէտներին իրենց շինած յօդուածներով ու ներկայացնում որպէս ժողովուրդ:
-Տեսէ՛ք, ժողովուրդը մեզ հետ է:
Դէ եկէ՛ք, ու ջոկեցէ՛ք իսկականը կեղծիքից: Եւ ո՛վ պիտի ջոկի, հ՛րբ, ո՛ր մի տեղը ...
Կեղծի՛ք ու խաշագողութիւնն՝ ամէն օր, ամէն տեղ, ամէն տեսակի:
Եւ մի ժողովուրդ, որ այսքան կեղծիքներ ու կեղծաւորներ ունի այսքան խարդախներ ու խաշագողներ ունի, չի սիրուիլ որքան կ'ուզէ խելօք լինի, որքան կ'ուզէ գոռայ, լժէ կուլտուրական եմ ես...

Նրա գործերը միշտ գեանին կը մնան, որքան ուզում է գործիչներ ունենայ:
Նրա մէջ կատարուած հասարակական, լժէ ազգային գործերը խախտւո են միշտ:
Նրա ամէն ընկերակցութիւնը եկնց սկզբից իր մէջ ունի քայքայման բոլոր սաղմերը:

(1907)

Մէջբերուած խօսքերը առնուած են «Անկեղծ չենք» վերնագրուած յօդուածէն ուր յայտնուած կամ դառնութեամբ անտանջուած սովորութիւնները մեր օրերուն աւելի շեշտուած կերպով մաս կը կազմեն ժամանակակից քարքերուն: Դիտուած մեր դիրքերէն, Թումանեան քննարկոյի ճշգրիտ անտանջումը կը պահէ տպաւորող այժմէականութիւն մը: Նոյն հարցերուն կ'անդրադառնայ «Դառնացած ժողովուրդ»-ին մէջ ուր իր նշտրակը այս անգամ կը խրէ օրուան մամուլի սովորութիւններուն կողմն:

Մտնուէ կայ: Տասնեակ տարիներով ու անմահօր դէպքերով փորձուած է, է՛լ հաջողանք, է՛լ գրգարատութիւն, է՛լ ափաշկարա սուտ, է՛լ չարախօսութիւն, կեղծաւորութիւն: Նեղ թաղականութիւնն էր ոչ մի գիւղում գուցէ էնքան անվախել կերպարանք չի առել որքան սրա մէջ: Մի յայտնի հրապարակախօս պատմում էր, լժէ պարզ խօսում էին մեր խորագրատանը, լժէ էս կամ էն գրողին, ինչքան էլ լաւ գրուածք հրատարակի, միշտ պէտք է զարկել ծայրել կամ ըսել մի խօսքով ամէն կերպ աշխատել սպաննել միայն նրա համար,

որ մեզ հետ չի, մեր թայֆիցը չի
էդպէս էլ մտէք ազգային, հասարակական, գրական գործիչների մէջ: Մէկը միւսի հուշակն ու յաջողութիւնը տանել չի կարողանում:

(1910)

Հոս՝ զուգահեռը անհրաժեշտ է ժամանակակից մամուլին հետ: Բացեք լժերթերը հոս լոյս տեսնող կարդալու համար կօշիկի ծանուցումի նման անստորագիր ինքնագովովթիւնները հռչակ մուրացողներուն: Խմբագիրները գիտեն թէ ո՞վ ու ինչո՞ւ կը դրկէ այդ տափակութիւնները բայց կը տպին յանուն ... պատմութեան եւ յանուն տարբեր նկատումներու որոնցմէ ոչ նուազ կարեւոր դեր կը կատարէ խոստացուած քանի մը տողարը: Տարբեր պատկեր մը: Տեսած եմ կարգ մը գրողներ որոնք երբ ելոյթ կ'ունենան, իրենց մուտքի խօսքին մէջ չեն մոռնար նշելու ողջոյնը ուղղուած իրենց «սիրելի գրչակից ընկերներ»ուն: Այդ բոլորին երգիծական յիմարութիւնը մէկ կողմ թողլով պահ մը, չեմ վիշեր կարդացած ըլլալ այդ գրողներէն որեւէ մէկուն պաշտպանողականը ի նպաստ զրպարտուած մտաւորականներու: Այդ մարդիկը տարբեր տեղեր յայտարարած են նաեւ լիք գրողը վեր է ամէն տեսակ խմբակցական նկատումէ, թէ իրենք զօրավիգ կը կանգնին գրողին եւ նման ինքնասպաս ու ինքնանպատակ սնամէջ զէվէկութիւններ, որոնք լաւագոյն պարագային կը միտին ծածկել բնատուր իրենց կեղծիքը ու անկարողութիւնը պայքարելու ... «գրչակից ընկեր»ող մը հաշւոյն կամ դիրքորոշուելու մէկու մը կողմը՝ եթէ խնդրոյ առարկայ անհատը, անկախ հանգամանքէն, իրենց «վայժիցը չի»: Իսկ Թումանեանը, արու հրապարակագիր, 85 տարի առաջ կը խարազանէր նման սովորութիւններ, միեւնոյն ատեն չմոռնալով յարգելու արժանաւորները: Ձի գոհանար բարոյական արժեքափեր բանաձեւելով, կը կիրարկէ իր հաստատած չափանիշերը ու իր անհատական օրինակով կը մնայ հարազատ իր չափանիշերուն: Մեր գրողները հիմա, ամէն ինչ ճիշդ ձեւով կը բանաձեւեն միշտ ... ուրիշներու հաշւոյն, այնքան ատեն որ իրենց իսկ հաստատած սկզբունքներուն իրենք ստիպուած չեն հետեւելու:

Անմիջական երեւոյթ մը՝ շեշտելու համար ըսել ուզուածը: Կ'ապրինք բաւականին կարեւոր ու ճշտուած ժամանակամիջոց մը երբ մեր ժողովուրդը պիտի գիտնայ թէ ո՞վ է ընտրուելու իր *իրական Պետը*, իր Կաթողիկոսը: Ի՞նչ կը տեսնենք ու ի՞նչ կը կարդանք լժերթերու մէջ: Հազիւ թէ լուրջ վերլուծական մը կամ լուրջ ուրուագծում մը կարելի թեկնածուներու մասին որպէսզի հանրային կարծիքը կարենար կողմնորոշուիլ եւ, ինչո՞ւ չէ, նաեւ բեւեռուիլ անհատի մը շուրջ, կարելի չարք մը կարող թեկնածուներէն: Ատենին փորձ մը կատարուած էր բայց կ'երեւի յօդուածագիրը չկարողացաւ դիմանալ իրեն ցոյց տրուած ... խայծին ու որոշեց անտեսել իր իսկ թեւադրած ... անհատները: Կ'երեւի մեր մէջ այս օրերուն ռէալ փօփթիկը ինքզինք հակասելն է: Ի չգոյէ հեղինակաւոր արժեւորումներու, մեր աչքին առջեւ կը պարզուի տխուր պատկերը մեր եկեղեցւոյ Սրբազաններու չքերթին լժերթերու էջերէն իրենց իրագործումները հանրութեան ցոյց տալու: Ինչ

որ կը հրամցուի միշտ չէ որ կը տպաւորէ դիտողը: Տխուր պատկեր, երբ մարդիկ մետասաներորորդ ժամուն կ'անդրադառնան ճակատագրական իրապաշտութեանը անցուած ամուլ ժամանակին: Իսկ անոնք որոնք իրապէս ունին մտքի ու հանրային գործի վաստակ, կը մնան անծանօթ իրենց իսկ ծառայած ժողովուրդի ստուար զանգուածին:

Թմացիր էլի,

նիւթական օգնութեան կոյրքին դուք՝ Սփիւռքը մեզի տուեցիք մի ուրիշ բան՝ կոմունիզմի վերջին վրէժը ու երկու փափկատուն տակին: Կոմունիզմի վերջին վրէժն էն ա որ 70 տարի կոմունիստները աշխատեցին ձեզ բաժանուած պահել ու մեզ՝ փակաւայի տակ: Մենք զգուեցինք ու վերջ տուեցինք նրանց: Դուք խուռու է ինձ, շատ էք սիրում նրանց որովհետեւ մնում էք բաժանուած ու եղ բաժանուած բերեցիք մեզ մօտ: Ախր մենք էսպէս հազ չուներք որ մեր երեխանքին տանք, դուք ձեր ազգային ամօթը բերեցիք մեզ մօտ: Գարով երկու փափկատուն տակիններին, մինը ուզում է էջմիածինն ու նոր Կաթողիկոսը գինի երեքից-տասնընկիւնց միյնոն դալարով միսը՝ ուզում է մեր Աղայեանի կարգաւորի: Մենք ե՛րբ ենք սրանց խնայարեղ ի՞նչ իրենց շրթներին ի՛նչ նիւթ գործածեն կամ իրենց հագին կօշիկների կոտ նկները՝ քանի՜ սանթրիմիէր լինեն որ նրանք մեզ ուզում են կարգի դնել: Ականջ տուր բալամ եւ յա, հասկացիր մի բան՝ որքան էլ նույն ընկած լինենք, ո՛չ էս կառավարութիւնը եւ ո՛չ մի ուրիշ իշխանութիւն, ի՛նչ գոյնի էլ լինի, էջմիածինը աճաւորի չի հանի: Կաթողիկոսի ընտրութիւնը ձխարշաւ եւ չի որ որեւէ պատահական անհատ ցանկացած Եպիսկոպոսի անուան մի գումար գրաւ տալ յուսարով որ նա կը յաջոյն: Որքան էլ մազդիկ կապիտալիզմի միջակայքում աշխուհեղ նմուշների վրայ դալար փառնեն, միեւնոյնն է Կաթողիկոս չին կարող ընտրել: Նմուշները որքան էլ աշխուհեղ լինեն, մնում են ախտում: Հասկացա՞ր իմի: Ձի լինի՝ արդեօք որ ուլքեր ձխարձակարաններում դողար են մտնում գունի մասանարար որդեհն եւ մի օրուա գումարը հաւաքեն ու պիկեն՝ հենց ասենք, Աղայեանի Նախագահին փոխանակ կարգաւորումի մասին շան քաղցը կարդան նրա գլխին: Մտիկ արա մի րոպէ եւս, իմանում եմ, էս հեռախօսի համար դու եւ փնտրու բայց չար, ինչ տարուց էւ ել քեզ չիմ տեսնել ու իմիկ էլ խօսում եմ Լուսից: Էս օրերին մեր բանը՝ բուրդ է ինչպէս ասում էք: Ճանարեմ լիւնին էլ լաւ չէր՝ տի՛ք ունէինք ու նրան գոհ զուց նսեւ Արամը՝ բայց մենք լաւացանք ու էլի յաւ կը լինենք: Էնքան յաւ որ մեր Աղայեանի Նախագահը Էնպիսի ձեւով նեղն ընկած չի լինի՝ որպէսզի հասած զէլզէլի իրատիւն մտիկ անի: Միրքիս պիտո կացէք մենք չենք կարող յաւ չլինել ու պիտի որ ամպայման լաւ լինենք:»

[Հեռախօսային զրոյց ընկերոջ մը հետ որ նոր էր եկած Երեւանէն՝ գիտական գործով, 17 Հոկտեմբեր, 1994]

Ժամանակը երբ հասնի Կաթողիկէները, որոնք մէկ միլիառ կը հաշուեն աշխարհի մէջ, իրենց յաջորդ Պապը պիտի ընտրեն միայն ... 120 Կարդինալներով իսկ մենք, 6-7 միլիոն աշխարհով մէկ, պէտքը կը զգանք 380-400 պատգամաւորներով ընտրելու մեր Հայրապետը: Այդ երեւոյթը վտանգաւոր կիրպով բունադատելով հանդերձ ծիծաղելիին սահմանները, այնքան դատապարտելի չէ որքան գոեհկուլթիւնը կարգ մը եղութներու ուր կ'անուանարկուին ու կը զրպարտուին մեր Եկեղեցւոյ ամէնէն տիրական դէմքերէն ոմանք: Առարկայական, անաչառ ու հաւասարակշիռ

քննարկումին փոխարինած է քսու բանասիրությունը մանաւանդ երբ վերջերս մատի փաթեթի վերածուեցաւ Նախագահի մէկ անմեղ ակնարկութիւնը՝ Մենդեան պատգամի առիթով. արտասանուած Հայրապետական Տեղապահին կողմէ: Եղածը ներկայացուեցաւ որպէս ... ծանր լանդիմանական դիտողութիւն: Իրենց ճիգին մէջը նսեմացնելու Տեղապահը, մարդիկ չեն իսկ անդրադառնար թէ կ'անարգեն նաեւ Նախագահը:

Աւելին, ի՞նչ ըսել կ'ուզուէր այդ աղմուկով, կը միտի՞ խրամատ ստեղծել Տեղապահին ու Նախագահին միջեւ կամ թէ Տեղապահը պէտք չէ՞ անգլիներէնով քանի մը բառ արտասանէր օտար Դիւանագիտական Մարմնի ներկայութեան: Բայց չի կրնա՞ր պատահիլ որ Տեղապահը կարող էր իրենց չափ բծախնդիր ըլլալ Հայերէնի հանդէպ, եւ կամ Նախագահը նոյնպէս, երբ անհրաժեշտ կը նկատէր Քրանսերէնով ելոյթ ունենալ ՄԱԿի մէջ: Եւ դեռ... այդ քննադատութիւնը կամ լուրի տրուած ձեւը չէ՞ր միտեր կասկած արթնցնելու Տեղապահի հայրենասիրութեան մասին մտքերուն մէջ անոնց՝ որոնք կրնան որեւէ ձեւով աղբիւր ունենալ ընտրութեան հետ: Բայց սխալ հասցէ են ընտրած եթէ իսկապէս այդ է նպատակը որովհետեւ Տեղապահին մէջ այսօր ունինք այն հազուագիւտ անհատներէն մին որոնց հայրենասիրութիւնը ոչ միայն հարց պէտք չէ ըլլայ որեւէ մէկուն համար այլ երբ փորձութեան ժամը հնչեց ասկէ մօտ տասնամեակ մը առաջ. նուազագոյն ընկրկումն իսկ ցոյց չտուաւ: Իւրաքանչիւր անհատի կեանքին մէջ կայ անոր ստուգութիւնը փորձաքարին զարնող պահը՝ Ամերիկացիք կ'ըսեն The Defining Moment of an Individual: Տեղապահին համար այդ պահը եկաւ ութսունական թուականներու սկիզբը երբ տեղի կ'ունենային կամ պատահած էին Լիզպոնի, Օրլիի, Վիեննայի եւ այլ դէպքեր: Հոս ունէինք մարդերու խուման մը ոյ, աւելի չէր փախչենք դատապարտելու եղածը ու իրենց ... ստորութեան անեղծութիւնը փաստելու համար կը պատգամէին թէ կ'ամչնային իրենց հայ ըլլալէն: Կը պահանջէին Սրբազանէն որպէսզի ինք եւս դատապարտէ ու մանաւանդ այդ դատապարտութիւնը կատարէ Ապրիլեան Եղեռնի ոգեկոչման պահուն, անգիտանալով իրողութիւնը թէ Սրբազանին ազգային գիտակցութեան, զգայնութիւններու մակարդը խաթարուած չէր ու ինք պատրաստ չէր եղծանելու, պղծելու իրեն աւանդ տրուած ազգային ոգեկան արժանապատուութիւնը: Իր պատասխանը եղաւ որոտագոռ ՈՁ մը երբ յստակ ու անկողով բարբառեց.

- Ես չեմ դատապարտեր այդ տղաքը: Անոնք եւս իմ ու իմ ժողովուրդի հարազատ զաւակներն են:

Անցած են այդ բոլորը եւ վստահաբար Տեղապահը պիտի չուզէր ոչինչ ըսել բայց կ'ապրինք այնպիսի ժամանակ մը երբ մարդիկ գիտակցական պատմական մոռցախտի կամ բարոյական մահաքունի կը դիմեն կասկածի եւ լիքնակա չքով վատակ մը, ու մանաւանդ, երբ վայրահալ այդ ջրվրէն մարդիկ առիթ չեն փախցներ իրենց անգոյ ... Խալիսնախորովմիւսնը դրօշի վերածելէ: Այն մարդիկը որոնք կը յաւակնին հանրային կարծիք կազմել կամ ստեղծել երբ կը լռեն՝ Պիղատոսի մը նախանձը շարժող կրաւորականութեամբ, եւ կամ պարզապէս աճուրդի են հաւած իրենց հրապարակագրական բարոյականութիւնը, անհրաժեշտ է որ ըսուին այս բոլորը մանաւանդ երբ առիթ տուողը Թումանեանն է՝ անկաշառեղի այդ հանրային դէմքը:

Թումանեանը, ըլլալով վեր բոլոր ճղճիմութիւններէ, ըլլալով ահռելիօրէն ինքնաւստահ իր տաղանդէն, չի տատամար իր սէրը, խանդաղատանքն ու գուրգուրանքը առատաբաշխ ու սրտաբուխ կերպով սերմանելէ, տալէ անոնց որոնց հետ գործ էր ունեցած կամ ձանչցած էր եւ կամ պարզապէս անոնց որոնք կերտողներն էին մեր մշակոյթին: Տեղին է այստեղ յիշել իր խօսքը Ռաֆիկի գերեզմանին վրա: Նոսք չէ, «Գիմում է Ռաֆիկի հոգիին» ինչպէս ինք կ'ըսէ: Ինչպէս որ ալ բացատրուի, անվրէպ է աղօթքի կերտուածքը, բանաստեղծական խոյանքն ու ազգային-ազատագրական պայքարի իէնքը արտասանուած ասքին:

Անհտ հոգի՛, որ հայի բազմադարեան տառապանքով ու նրա ըստ ազգային կարծառով լցուած՝ քո տաղանդի կախարդական ուժով դուրս կանչեցիր անցեալի մոլորից ու ապագայի անյայտութիւնից հրապուրիչ պատկերներ ու եկրատական դէմքեր ու նրանցով վառեցիր, ոգևորեցիր վիստերիին, որ տկարներին համարձակութիւն ներշնչեցիր ու դրկեցիր հզօրների դէմ նահատակութեան արիւնով լուսաւորու եւ սրբելու ստրկութեան արտասուքը, որ անհանգստութիւն տուիր հայ ժողովրդի հոգուն եւ ուղղեցիր նրան դէպի ազատագրութեան ճանապարհը, էսօր եկել ենք քո գերեզմանի վրայ դնելու լծարմ ծաղիկների հետ եւ մեր ցաւերը, որ միշտ մնում են լծարմ, եւ մեր զգացմունքները, որ համակուած են քո շնչով ու յիշատակով: Եկել ենք քո գերեզմանի վրայ օրհնելու եւ փառաբանելու քո տուած անհանգստութիւնը, էն ճանապարհը, որ ցոյց տուիր եւ էն նահատակների շարքերը, որ գնացին քո ցոյց տուած ճանապարհով:

(1913)

Արտայայտուած զգացումները, մտահոգութիւնները կամ ապրումները այդ տողերուն մէջ կը խօսին 1913ի ազգային վերազարթնումէն ու ապրումներէն երբ իր գրչակից ընկերները՝ Պոլսէն կ'արձագանգէին իրեն մեկնելով մինչեւ Իեթանոսական շրջան՝ ոգեւորվ Անահիտն ու այն օրերու ազգային առհաւուրութիւնները: Նոյնն է այդ խռովքը նաեւ այսօր, բացի անկէ որ ունինք անկախ Հայաստան մը աւելի համեստ սահմաններով բայց

ըլլալով կռուանը անկէ տարածուելու դէպի հո'ն ուր Ռաֆֆիի Խենթը կ'երազէր հարիւրամեակ մը առաջ եւ ուր գոյութիւն պիտի ունենար քաղաքացիական հայրութիւն մը: Այդպէս շեղաւ: Տարբեր գրական հերոս մը, այս անգամ Զարեհ Մեղրեանի մէկ թատերախաղէն, կարծէք կը պատասխանէր երբ կը պրոլմկար տեղ մը լմէ Ռաֆֆին չէր կրցած ճիշդ կռահել լմէ հո'ն ուր ան կ'երազէր ծով հայրութիւն, այսօր բնակուած է ճիշդ ա'յն ցեղերով որոնք պէտք է լուծուած ըլլային մեր մէջ: Թէ Ռաֆֆին կամ իր Խենթը կրնար սխալած ըլլալ իր տեսիլքին մէջ, կարելի է վիճիլ: Բայց ան չէր կրնար երեւակայել լմէ կրնար 1915ը պատահիլ հակառակ անոր որ իր տեսիլքին հետամուտ հերոսները գացին փրկելու աւետեաց Աշխարհը ու կերտելու գայն ճիշդ այնպէս ինչպէս ինք կը պատգամէր եւ ճիշդ այնպէս, ինչպէս անուց արժանի թողնելը կը կատարեն Արցախի մէջ որպէսզի երազը երազ չմնայ միշտ:

Ռաֆֆիի ուղղուած Թումանեանի այդ քաղաքական «Լոյս Ջուրք»ով պիտի կատարեմ անցումը: Թումանեան գրողին, մտաւորականին: Մտաւորականի բնութագրումը կարելի է բաւականին յստակ ու ճշգրիտ ձեւով կատարել զինք՝ Թումանեանը ունենալով իրր արժեքափ: Եթէ մտաւորականը այն անհատն է՝ անկախ իր ասպարէզէն, որ դուրս գալով իր մասնագիտական նեղ տաճարներէն կ'ընկալէ ամբողջական կեանքը, կրնայ մտածել իր շրջապատը հաստատող տուեալներու մասին, կրնայ տեսնել ու ջոկել մանաւանդ ուղիղն ու սխալը, չարն ու քարին, առանց փարիսեցիի մը վաղել քարոյախօսութեան, ու կրնայ յանդգնիլ այդ բոլորը հրապարակաւ բանաձեւել ու շտաճել հետեւանքներու մասին, եթէ անհատը ի վիճակի է ուսումնասիրելու իր ընկերային միջավայրը ու յանձնառու ըլլալու այդ միջավայրը դէպի լաւ փոխելու աշխատանքներուն, եւ ունի կամ տէրն է քարոյական այնպիսի յանդուգն խիզախութեան ըլլալու տէրը իր դաւանած սկզբունքներուն եւ մանաւանդ մտածեսական խոյանքով մը ունի աստուածապարգեւ կարողութիւնը տեսնելու ճիշտ ուղին գալիքին տանող՝ անմիջական ներկայի տուեալներէն մեկնելով, ապա Յովհաննէս Թումանեանը տիպարն է ամէնէն վաւերական մտաւորականին: Քովն ի վեր այս փաստին, այսօր Սփիւռքի մէջ «խոշորագոյն» մտաւորական կամ գրող պէտք չէ փնտռել որովհետեւ գրեթէ չունինք: Վաղ պէտք է անցնիլ ամէն հասարակ զրչակի մէջ տեսնելու կարելի Վարուժան մը, Թէքէեան մը կամ Միամանթօ մը, որովհետեւ չկան: Մեր ժամանակակիցները չեն ա'յն ինչ որ կը ջանան ամէն գնով համոզել հանրութիւնը լմէ են: Հոս ունինք «խոշորագոյն» քանկօշներ որոնք պատրաստ են ամէն ինչ ըսելու եթէ հոտը առնեն լմէ մէկը պիտի փոխադարձէ սուտը: Կան ... անմահութեան ու մեր ժողովրդի երախտիքի մատչող, յարգանք ու ճանաչում մուրացող բայց կարեկցանք

արթնող «խոշորագույն» լաւակնորդներ որոնք այնքան միամտօրէն կը հաւատան թէ կան մարդիկ որոնք վիրենք այնքան մը կը յարգեն որ մտածեն վիրենք ատելու մասին: Կայ նաեւ տարբեր սխալ ըմբռնում մը կարգ մը մարդոց մօտ. թէ իրենք ունին իրաւունքը տնօրինելու թէ ո՛վ է մտաւորականը եւ ո՛վ չէ: Այդ մարդիկը կ'անգիտանան այն պարզ իրականութիւնը թէ գոյութիւն ունի Հայրենիքի ու արտերկրի մէջ մտաւորական տոկուն զանգուած մը որ հազիւ թէ կարիքը ունենայ ինքնակոչ ժառանգներու վկայագրին: Այդպիսի մօտեցումին մէջ սակայն, խուժանի կը վերածուին նման յաճախանքներով սնանողները, մոռնալով թէ միջակներու բռնապետութիւնը լաւագոյն պարագային կրնայ ստեղծել լիւիմալային հօգեբանութիւն եւ ոչ թէ ծանրակշիռ մտաւորականութիւն: Ճիշդ է թէ համալսարանը մտաւորականը չի շիներ ինչպէս քանի մը գիրքը՝ իրաւ գրողը: Ապացոյց որ Թումանեանը կրցաւ ոչ միայն մարդ ու գրող բառերուն շինեցող ու իրաւ սահմանումը վերստեղծել տուաւ նաեւ թարմացնող ու շնչող կենսունակութիւն: Ձեր իսկ աւարտած Թիֆլիսի Ներսէսեանը, բայց յաջողած էր յաղթել բոլոր դժուարութիւններուն ու անհետացնել որեւէ թելադրութիւն որ կրնար մատնել համալսարանական ուսման մը պակասը:

Հետեւեալ քանի մը հաստատումները անհրաժեշտաբար կ'ըսուին Թումանեան բանաստեղծի իրաւութեան ու վաւերականութեան մասին՝ ամբողջացնելու համար կերպագրումը գրողին: Բանաստեղծի մը յաջողութիւնը կը յենու անոր ստեղծագործական խոյանքին հզօրութեան, այդ խոյանքը ապրեցնող պատկերներու հարապատութեան ու պատկերներուն չունչ տուող լեզուի հարստութեան եւ վերջապէս այդ բոլորը իրարու կապող ու ամրացնող ու անհատն ու անոր խառնուածքը բնորոշող ոճին վրայ: Աւելցուցէք այս բոլորին, զուարթախոհ մօտեցումը կեանքին ու անչար ընկալումը մարդոց եւ կ'ունենանք Թումանեանը իր ամբողջութեանը մէջ: Գեղագիտական ստորոգեւիները իր գործին կը մնան այն ի՛նչ որ էին ու որոշիչ ազդակները այդ ուղղութեամբ կը թելադրեն նուրբ զգայնութիւններ՝ պատկերներու անմիջական հաղորդականութեան, լեզուի պարզ ու ձկուն հարստութեան եւ գոյներու պայծառութեան մէջէն փոխանցուող եւ այս բոլորը գործածուած՝ ընթերցողը առնելու կեանքէն ընկալուած խոր փիլիսոփայութեան մը յորձանուտին մէջ: Հոս պիտի ուզէի կեդրոնանալ միայն ու միայն հիմնական միակ բնորոշիչ աստառի մը վրայ՝ բանաստեղծական վաստակին՝ Թումանեան որպէս յանձնառու, անխաբար ու ակտիւ հայրենասէր գործիչ որ կ'ուրուագծուի ընթերցողի մտապատկերին հիւսկէն առ հիւսկէն իր քերթողութեան իւրաքանչիւր տողէն:

Անմոռանալի տպաւորութիւն մը կապուած է Թումանեանին հետ՝

Յովակիմեան-Մանուկեանի օրերէն: Հայ Գրականութեան դասապահն էր ու մեր ուսուցիչը Վահէ-Վահեան. այդ պահու ջրմապետը ելժէ կ'ուզէք. դասի հրաւիրած էր օրուան ... զոհը՝ դասընկերներէս մին: Զոհ այն իմաստով որ աշակերտը կը հրաւիրուէր դասաւիգբին ու ... աշտանակի մը նման կանգնած կը մնար գրեթէ մինչեւ դասին աւարտը: Կը կարդար նշուած հոտուածը օրուան դասէն եւ ասկէ յետոյ կարգ մը հարցումներու պատասխանելու ելժէ առիթ տրուէր իրեն. գոհ պէտք էր ըլլար. այլապէս ուզէր-չուզէր դատապարտուած էր 45 վայրկեան զուտ գրական. գեղագիտական վերլուծումներու ունկնդրել: Պատիւ մը որուն ոչ ամէն աշակերտ կը բաղձար: Այդ օրուան նիւթը Թումանեանի «Անոյշ»-ին «Առաջին երգ»-ի քանի մը տուններու առաջին տողերն էին.

Կանչում է կըրկին, կանչում անդադար

էն շըքնալ երկրի կարօտը անքուն,

Ու լիւերն ատա փռած տիրաբար՝

Թըռչում է հոգիս, խըռչում դէպի տուն:

Ու որ հայրենի օջախի առաջ

Վաղուց կարօտով ըսպսուած են ինձ,

Ու ձրման երկար գիշերը նըստած՝

Նստում են Լոռու հին-հին քաջերից:

Զեմ յիշեր լիէ ո՛վ էր դասի ելած. բայց կը յիշեմ այն վերացած ապրումը որուն մէջ էր մեր վաստակաւոր ուսուցիչը՝ աջ լիւր գրասեղանին յենած ու ձախը՝ միջոցը ձեղքելով կը գործածէր ըսուածը շեշտելու համար: Ակնոցներու հաստ ապակիներու ետեւէն աչքերով մեզ իրեն կապած կը բացատրէր հայրենասիրական հրաբայն ու հայրենասիրութեան վաւերականութիւնը Բանաստեղծին: Ինչ որ կ'ըսէր հետեւեալն էր լիէ այդ քանի մը տողերով Թումանեան կը յաջողէր փոխանցել ու համոզել ընթերցողը իր անպարփակելի սէրէն՝ իր հարազատ երկրին հանդէպ. անոր լեռներու գրաւչութիւնը. գոյները՝ այլ խօսքով Թումանեան նկարիչի երանգապանակի ձոխութենէն եւ մանաւանդ անքունազբօս լիւրդարականութենէն՝ ըսել ուզուածին: Ոչ մէկ տեղ բանաստեղծը կը լմբկահարէր իր սէրը՝ երկրին հանդէպ: Ձկան «ես Լոռին կը սիրեմ» կամ «ես շատ կը սիրեմ մեր լեռները» կամ նման ձապաղովիւններ. բայց լիէ այդ է հիմնական միտքը ըսել ուզուածին. կասկած չի մնար ընթերցողի մտքին մէջ:

Ահա Թումանեանը՝ առաջին օրէն իսկ մտաւ իր ժողովրդի հոգիին խորը ու վերծանեց կամ աւելի ճիշդ. պեղեց զայն, ճանչցաւ իր ժողովուրդը շատ մօտէն եւ եղաւ այն ինչ որ հազուադէպ անհատներու վերապահուած է՝ արժանապատիւ ու արթուն խիղճը իր ժողովուրդին: Այդ էր վստահաբար գերագոյն պատիւը որով իր ժողովուրդը կրնար ու կարողացաւ փոխադարձել

իր սերը՝ հացի նման տաք. ինչպես Ջարեանը պիտի լուր, բոլորանուէր ու անմնացորդ երախտիքով: Այս բոլորը եղաւ առանց մտածուելու, առանց հաշուարկի: Հայրենասիրութիւնը իր էութեան մասն էր. իր էութեան ակունքն էր կամ պարզապէս իր լինելութիւնը: Տարբեր անհատի մը եւս տրուեցաւ այդ առիթը մեր գրականութեան արեւելեան թեւէն եւ շատ կանուխ երբ մեր մշակոյթի անդաստանէն ներս կը մտնէր խելագարուած ամբոխներու երգը երկնելով եւ կը գրէր. տակաւին շատ երիտասարդ հասակին.

Որպէս չբուած լծուջու խակի ձգուած մի շար՝

Դողում է սիրտս կարօտով մի ահարկու.

.....

Որպէս ուրու հալածական, որպէս տեսիլ -

Տամ պարտնոցս կարօտին այն երկնուղէշ

Ու որորունմ եղբրական ու անբասիր...

Թող ոչ մի զոն չպահանջուի ինձնից բացի.

Ուրիշ ոտքեր կախաղանին լեռն մօտ չգտն.

Եւ լեռն տեսնեն իմ աչքերի մէջ կախուածի.

Իմ բոյր երկիր, լուսապսակ քո տպագան:

(1920)

Ջարենցը նոյնպէս եղաւ իր ժողովուրդի խիղճն ու պատիւը ահռելիօրէն ոճրալին ու սարսափազդու ժամանակամիջոցի մը մէջ: Նման պատիւի հասեր էին Սիամանթօն ու Վարուժանը թերեւս միասնաբար դարասկիզբին երբ մին հեթանոս արքաները կեանքի կը կոչէր ու միւսը հայ դաշտերու համանուագային աղաչանքը կը թնդացնէր որպէսզի լքուած չմնային եւ նորօրեայ դիւցազունները կրկնէին հեթանոս արքաներու վսեմական արարումները: Իսկ Սփիւռքէն այդ պատիւը պիտի երթար Թէքէեան, Օշական, Ջարեան երրեակին, որոնցմէ իւրաքանչիւրը իր ձեւով քանդակեց մեր ժողովուրդի հոգեխառնութեան տարբեր շերտաւորումները:

Այսօր սակայն նոյն այդ հայրենասիրութիւնը ապսպրուած ու կեղտոտած քօղն է ծածկելու հոգեկան բորոտութիւնը այն մարդոց որոնք այդ թեման կը չարաշահեն սիրուելու, խնկարկուելու համար եւ մանաւանդ գոյութիւն ունին փաստելու ճշգրտութիւնը Գոկտոր Ճոնսընի հռչակաւոր աքսիոմին թէ՝ «հայրենասիրութիւնը սրիկաներու վերջին ապաւենն է»: Կը քաւէ Պոսթըն այց մը՝ համոզուելու համար ապացոյցէն:

Հակառակ իր լուստեսութեան, երբեմն իր քառեակները կը թեւադրեն տարիներու ծանրութիւնը ու դժուարութիւններէ բխող դառնութիւնը կամ յուսախաբութիւնը: Եթէ իրմէ անկախ կամ իր հասողութենէն դուրս եղող պարագաները կամ պայմանները պարտադրեցին կարգ մը վիժումներ ապա

անոնք իրմէ դուրս էին ու միեւնոյն ատեն իրն էին այնքանով որ կ'ազդէին իր ժողովուրդի վրայ եւ իոն. կարգ մը քառեակներու մէջ, երեւան կուգայ ալլապէս շէն ու կենսութեամբ ի մը ստուերոտ կողմը.

*Կեանքըս արի կըրպարակ. ոտի կոխան ամէնքի,
Խափան, խոպան որ անպըտուղ անցաւ առանց արդիւնքի:
Ինչքա՜ն ծաղիկ պիտի բուսնէր, որ չըբուսաւ էս հողին...
Ի՜նչ պատասխան պիտի ես տամ հող ու ծաղիկ տուողին...*

(1921)

*էնքան շատ են ցաւերն, աւերն իմ սըրտում,
էնքան անթիւ կորած լաւերն իմ սըրտում...*

*Ձեռք էլ յիշում չար ու խոտար էս ժամին՝
Ե՛րբ են փայլէլ ուրախ օրերն իմ սըրտում*

(1922)

Թերեւս Ջարենցի դիմաքանդակը Թումանեանի, բաւականին յատկանշականօրէն ու անեղծ կերպով կը բնութագրէ բանաստեղծը.

*Նա մեծ էր հողո՛ւլ, արիւնո՛ւլ:- Արմատնե՛ր ունէր նա հողում:
Իր երգերը - գեղջուկ նայիրցու քրտինքո՛ւլ էր նա ողորում:
Հանձարեղ երգերում նրա - իր երկրի արե՛ւն էր շողում:-
Նա մեծ էր հողո՛ւլ, արիւնո՛ւլ:- Արմատնե՛ր ունէր նա հողում:-*

(1933)

Հոս կրկին անհրաժեշտ է յամենալ տարբեր մէկ քերթուածի մը որ եղաւ Ջարենցի վերջին աղաղակը եւ վերջին իր անխաղախ մեծարանքը ուղղուած իր սիրած բանաստեղծին՝ Իսահակեանին: Բանտն է ու յանկարծ կը լսէ բանտարկեալի մը աղեկտուր ե՛րգը իմ հոգիէն ժայթքող լացը՝ «Ռոսկան Աղբեր»ը: Անոր՝ հրգին անմիջական ազդեցութեան տակ լճաշկինակի մը վրայ կուտար գերագոյն պատիւը որ որեւէ մէկ բանաստեղծ պիտի ուզէր ունենալ.

*Որքան գնում - այնքան խոնարհ,
Այնքան անուռն եւ այնքան ջերմ
Ես խոնարհում եմ քո առջեւ
Եւ սէր, եւ սիրտն իմ, եւ քնար:
.....*

*Ախ, կ'ուզէի ես ունենալ
Քունէ մի երգ այդքան ջերմին,
Որ գրէի խուլիս որմին -
Եւ նա յաւէտ այնտեղ մնար:
Եւ սիրունդներ այսպէս գային
Եւ կարողային խուլիս որմին*

Սրտիս միակ երգը ջերմին, -
 Եւ երգը արդ - ես քեզ տայի
 (1937)

Ինչ որ մղկտացնող կերպով սրտառուչ կ'ընէ այս փոքր քերթուածը, հոն արտացոլուած Զարենցի վաւերական մեծութիւնն է որպէս մարդ անհատ: Հոս բառը աժանօրէն ու իր գռեհկացուած իմաստով չէ որ կը գործածուի այլ կը փառասիրէ հանդերձել բանաստեղծը անոր ամբողջական ծանրակշիռ պատկառանքով ու վաւմական չքեղութեամբ հրք նկատի առնուի թէ գրուած է եղբրական մահէն քանի մը շաբաթ առաջ: Թէ բանաստեղծը կը գիտակցէր վերահաս մեկնումին դէպի անդենականի անորոշութիւնը, կրնանք չգիտնալ բնաւ, թէեւ հետեւեալ տողերը կրկին նուիրուած Թումանեանին երեք տարիով կը կանխեն վերը մէջբերուածը

Թումանեանի երգերը
 Կարդալիս՝ միշտ ես,
 Միտք եւ աշուճ,

.....

Կարողանա՛մ պիտի ես
 Արդեօք, ինչպէս նա,
 Այդքան հանգիստ ընդունել
 Թէ՛ անկում, թէ՛ մահ,-
 Շա՛ղ տալ ձեռքով լիառատ
 Երգեր ու գանձեր,
 Իմաստութեամբ անարատ,
 Երբ լինեմ ձեր...

(1934)

Եւ միթիւ կանխագուշակութեամբ մը կարծէք կը զգար մօտալուտ վախճանը: Մէջբերուած տողերը՝ անգիտակիցէն եկող պատասխանն է վստահաբար եւ՝ ուր միակ շիրագործուածը վերջին տողին մէջ արտայայտած բաղձանքն է: Ցտակ է սակայն թէ ան ամէնադաժան պահուն դուրս կուգայ իր անձնական ողբերգութեանէն ու յայտնատեսական ու ալլակերպող պայծառութեամբ մը կուտայ վերջին պատիւն ու յարգանքը արժանաւոր երէց գրչեղբոր: Հո՛ս է որ կրաթիկ կերպով կը յայտնուի էական տարբերութիւնը մարդ-գրողին որ չի հետամտիր շուտիկ ու դիւրին տարագումներով «սիրելի գրչակից ընկերներ»ու պէտք եղածէն աւելի ռուհձիի կեղծիք բուրդ կոչերուն, այլ պարզապէս երբ ատենը եկաւ փաստեց թէ ի՛նչ կրնայ նշանակել այդ իոյակապ ու յաճախ բողբոցուած բառը՝ «ընկեր»ը: Եւ կարելի է միայն նողկանք ու արգահատանք զգալ բոլոր այն գրչակներէն որոնք մեր օրերու հանգիստէն մեկնած, ատենը մէկ կը փորձեն վարկաբեկել

լուսեղինացած այդ բանի սքանչելագեղ վարպետը: Իսկ ի՞նչ ըսել այն եղկեյիներուն, սխալմամբ խմբագիր նշանակուած, որոնք լոյս կ'ընծայեն այդպիսի ուղեղալին դիրտեր:

Ամէն գրող իր ժամանակաշրջանին կ'ենթարկուի գրական քննարկումի կամ քննադատութեան եւ յաճախ չէ որ բախտաւոր դուրս կուգայ եղած քննադատութենէն: Թումանեանը բացառութիւն չկազմեց: Բայց փոխանակ թթուելու եւ քսութեամբ հակադարձելու - նախընտրուած ձեւը ժամանակակից գրողներու - Թումանեան հակադարձեց եւ ... փառաւոր կերպով: Սա քանի մը տողերը ուղղուած իր «քննադատներուն» կը բացատրէ կացութիւնը.

Ձէ որ առեւթն (կ'ակնարկէ դասական առակագիրներուն՝ Եզովփոս, Լաֆոնթէն եււեր, Մ.Մ.) ԼԷ ունին նոյն առակները, նոյն ագռաւներն իրենց պանիրներով, նոյն խորամանկ աղուհներն ու գալիքը, նոյն թակարդները, նոյն օձերն ու նոյն գիւղացիները, եւ այլն, եւ այլն: Եւ նրանք ի՞նչ պիտի անէին: Կամ պէտք է աղաղակէին - ՏԼր, թող սրանց միջքերը, որովհետեւ չգիտեն ինչ են անում ու ինչ են առում, եւ կամ թէ չէ պէտք է իրենց առակներին նոր տակ աւելացնէին թէ ինչպէս էշը սոխակին երգել է սուրբոցնում
(1913)

Անհաւատալի բայց իրաւն այն է, թէ քննադատները ընդհանրապէս եթէ չեն դաս առներ նախընթացներէն, ապա մերիներու պարագային կը թուի թէ գրողներու որակն է որ կ'իջնէ վերը յիշուած ...քննադատներու մակարդակին իրենց հոգեբանութեամբ ու խառնուածքով:

Թումանեանի մասին որեւէ ակնարկ անհրաժեշտաբար պարտքին տակն է նշելու կարեւոր երեւոյթ մը: Իր ժամանակները յատկանշուեցան համաշխարհային կարգավիճակներու գլխավայր յեղաշրջումներով որոնցմէ ամէնէն անխմանալին էր Մեծ Եղեռնը եւ անոր յաջորդող նոյնքան անխմանալի բայց աներեւակայեցիութենէն չքեղ վերածնունդը՝ Հայաստանի առաջին Հանրապետութեան, որ կը կտրէր վեց դարերու ստրկութեան շղթան եւ հուսկ՝ ՀՀ խորհրդայնացումով՝ ստրկացումի նոր ու նոյնքան ճիւղաղային շրջանը որ քարեքախտաբար մեր պատմութեան կ'անցնի որպէս պատմական վիժուեցք: Այսօր կրկին կ'ապրինք ամեհի փոփոխութեանց շրջան մը: Յնդաշրջող ժամանակներ են անակնկալներով յոյս: Պատմական պատկերը զարտուղիօրէն ... սրբագրուած պիտի ըլլար եթէ մեր ժողովուրդը միասնականօրէն դիմագրաւէր այդ անակնկալները: Այդպէս չեղաւ, որովհետեւ պէտք է կրկին ու կրկին անգամ ապացուցէինք մենք մեզի թէ «ուշտը կրնայ ասեղի աչքէն անցնիլ» բայց մենք չենք կրնար վերածուիլ

միակ բուռնցքի մը: Յոյսը սակայն, միշտ վառ կը մնայ՝ Արցախով վկայուած, թէ մենք տակաւին կը յաջողինք սրբագրել այդ պատկերը:

Թուամանեանի մասին ինչ որ կ'ըսուի, թերեւս անտեղի պիտի ըլլար կամ անհամոզիչ ու անբաւարար եթէ շանդրադարձուի 1915ի հետ աղբսուած կարգ մը գործերու, մասնաւորաբար երկու քերթուածի գրուած իրարմէ տարուան մը հեռաւորութեան վրայ: Այդ այն տարին էր երբ դժուար էր ըսել թէ մենք կրնայինք գոյատեւել: Ամբողջ երկիր մը կորսնցնելէ ետք, կորսնցուցինք նաեւ ժողովուրդին կէսը եւ անկէ թխող յոռետեսութիւնը որեւէ մէկ գրողի մօտ այնքան ալ տարօրինակ պիտի չըլլար: Թուամանեան, Թէքէեան եւ իրենց ընկերները չվիատեցան: Թէքէեան պարզապէս դիմելով երկնաւորին, բոլորին մտածումը քանաձեւած էր նախադասութեամբ մը թէ «մեզ դժուար էր լսել, մեզ լաւ ճանչցուցիր զայն իսկ արքայութիւնն ալ պահէ թուրքերուն»: Թուամանեան եւս, չընկրկելէ քացի յօդուածով մը դիմեց անոնց որոնք դեռ կարդալու ակորժակ ունէին ու դեռ չէին բռնած Թէքէեանի ...նշած ուղին:

Էս ամէնը լաւ պէտք է խմանայ ամէն մի հայ ու միշտ քիչէ, ոչ ոք յուսահատի ու վիատի խօսքեր չպէտք է անի, որ յառուկ է ձախորդ վայրկեանին, փորձութիւնը, ինչքան էլ մեծ լինի, պէտք է տանիս արիւթ թեմքով ու վեր կենանք միասին, միասնաբար ու մերով դիմագրաւելու մեր վատթար իշխումներին եւ դարման տանենք ընդհանուր ազգային աղտին հանգիստ ու քիչը՝ մօտիկ լաւագոյն ապագայի անսասան հաւատով:
(1915)

Այս կողմ Ամենայն Հայոց Բանաստեղծին միակ ... կոնդակն էր ուր պատգամը կը վերածուէր հրամանի որուն գործադրութիւնը պարտադիր էր բոլորին անխտիր: Նման ամբակուռ հաւատքի կը հետամտին միայն անոնք որոնց ի վերուստ տրուած է շխտնարիւտող ողնասխւն մը՝ այնքան եղբարականօրէն փնտռուած ու անգտանելի մեր օրերուն:

Այդ կողին յաջորդեցին այն քերթուածները որոնց ակնարկուեցաւ: Անոնք՝ «Հայրենիքիս Հետ»ն (1915) ու «Հոգեհանգիստ»ը (1916), հիմնականին մէջ զիրար ամբողջացնող ու իրարու շարլապուած միակ քերթուածի մը կառուցը ունին: Եթէ «Հին Յիսուսութիւն»ը կը թելադրէ խռովքը 1880ական իմուականներու պայմաններուն ու քաղաքական կացութեան ու կը խօսի անհատէն որ կարելի չէ անտեսել կամ շփոթել ընդհանուր զանգուածին հետ, ապա այդ երկուքը վերջնականօրէն կը նուիրագործեն Թուամանեանը որպէս ամենահայ ու Ամենայն Հայոց Բանաստեղծ: Անոնցմէ առաջինը հազուապիստ այն քերթուածներէն է եթէ ոչ միակը, որ այնքան ջերմ, համոզիչ կերպով ու այնքան վատ ժամանակներու զուգարկաւ, չէ քանդակած Հայ ժողովուրդի անկոտորելի հաւատքը որքան այդ մէկ հատիկ «Հայրենիքիս Հետ»ը: 1902ին գրուած

«Լուսաւորչի Կանթեղը» քերթուածին մէջ քանաստեղծը կարծէք կը կանխէր ձեւով մը այս տաղին հէնքը հանդիսացող ապրումն ու համոզումը: «Հայրենիքիս Հետ»-ին մէջն է որ քանաստեղծը մեծափարթամ ու ամբողջական պերճանքով կը հնչեցնէ բիւրեղացած հաւատքը երբ համատարած յուսահատութեան մէջ ու կառափնատուն առաջնորդող ժողովուրդին ի տես, այդքան անվրդով լարուածութեամբ կը յանդգնէր քարքառելու:

Ու պիտի գալ հանուր կեանքի արշալոյսը վառ հագած,
Հագա՛ր-հագար լուսալայծառ հոգիներով ճառագած,
Ու երկնախառ քո բարձունքին, Արարատի սուրբ լանջին,
Կենսաժրպիտ իր շողերը պիտի ժրպտան առաջին,
Ու պոէտներ, որ չեն պղծել իրենց շուրթերն անէծքով,
Պիտի գովեն քո նոր կեանքը նոր երգերով, նոր խօսքով
Իմ նո՛ր հայրենիք,
Հըզո՛ր հայրենիք...

(1915)

Մարգարէ չեմ տեսած ու վստահ ալ չեմ թէ ճիշդ են ինչ որ կարդացած եմ մարգարէներու մասին, բայց եթէ անպայման պիտի հաւատանք թէ կան իսկապէս մարգարէներ՝ ապա անոնք պէտք է եղած ըլլալին Տովհաննէս Թումանեանի նման մարդիկ: Հազիւ թէ մէկը կարենայ մտածել «Հըզօր Հայրենիք»-ի մը մասին երբ իր նստած տեղէն քանի մը հարիւր մղոն դէպի հարաւ-արեւմուտք Տէր Զօր տեղի կ'ունենար: Բայց այդ մէկը եղաւ Թումանեանի Defining moment-ը ըլլալէ ետք մեր գրականութեան ամենէն չքեղ նուաճումներէն մին:

Այսօր եւս ունինք նոյն Հայրենիքը որ կը հարթէ հզօրութեան տանող իր ճամբան: «Նոր պոէտներ»ը որոնք պիտի երգէին անոր նոր կեանքն ու նոր փառքը պիտի անկայման որ գան, իսկ անոնք որոնք ականատեսները եղան հսկայական յեղաշրջումին՝ նախընտրած են կ'երեւի կեանքի լուսանցքը/իսկ ոմանք պարզապէս կը զղջան պոէտ եղած ըլլալուն: Եւ դեռ, հայրենի գրողները՝ կոմունիզմի նախկին ձեռնածուները եւ այժմու դուլարի ջերմեռանդօրէն քարեպաշտ ու հաւատաւոր երկրպագու բախտախնդիրները, Գրողներու Միութեամբ բնորոշուող բացառելով քանի մը լուսեղէն անուններ, Խորհրդային կարգերու տակ եղան մեր ազգային ամօթը, անկախութենէն ետք՝ մեր ազգային խայտառակութիւնը:

«Անու նով գրողներից մէկը մերօրեայ դժուարութիւններից
հերթական գանգատն անելով չղապեց իրեն, պոռթկաց՝
«Բա, ես գրող կը դառնայի», եթէ գիտենայի այսպիսի օրեր
են գալու:»

[Անահիտ Սահինեանի յօդուածէն մէջբերուած Ա. Թոթոյեանի
կողմէ՝ «Ցառաջ» 1 Նոյեմբեր, 1994]

Իսկ անոնք որոնք դուրսն են՝ Արտերկիր, անոնց մեջ եւս պիտի գան նորեր հին, վաւերական գրողներուն արդար տեղերը գրաւելու: Վաւերականները՝ ամէնահարազատները իրենց ժողովուրդին, կեանք մը ամբողջ երազեցին այսօրը տեսնելու եւ չկարողացան: Մեկնեցան իրենց հոգիներուն խորը ունենալով այն արդար հպարտանքը որ Սփիւռքի ժողովուրդի վիճելութիւնը ճարտարապետեցին: Իսկ անոնք որոնք տեսան ու կը տեսնեն, զարմանալիօրէն կ'ակնկալեն որ Հայրենիքը իրենցմով գրադի: Անոնք որոնք կ'արհամարհէին ամէն ինչ որ հայ էր ու հայեցի, այսօր անցած են այլափոխական մետամորֆոզէ մը ոչ այնքան այդ հայրենիքը սիրելուն որքան իրենց ոչնչատեսիլ ինքնասիրութիւնները շոյող կարելութիւններու հեռանկարէն հմայուած: Հանեցէք մատի վրայ համուռող քանի մը անուն - այդ մարդիկը արդէն հրապարակի վրայ չեն ձէքծէքիր - եւ կ'ունենանք նոյն պատկերը հոս, եւ ինչպէ՞ս պիտի տարազուի այս սերունդը գալիք գրականագէտին կողմէ: Թերեւս վատերու սերունդ, հետեւելով «Համապատկեր»ներու դասաւորման: Հոս հարցը այն չէ թէ

*«...[Թէ մեր սփիւռքեան/կեանքը դարձած է ճիշդ յար եւ նման/
հսկայ կրկնախ, ուր ի յայտ կուգան/ ըստաշաղացներ, նաեւ
հոսպիտնելի/ եւ զարմանազան այլ աճպարարներ:/
...ոմանք տեսնելով հանդերձ բեցին, / եւ այդ բռնկմամբ/
ամրապնդեցին/ հոսպիտ-աճպարար ու ըստաշաղաց/
արհեստակցական դիմակաւորուած/ միա որումը այս համատարած:»
[Երջուն Մանրադէտ, «Ցառաջ» 29-30 Հոկտեմբեր, 1994]*

գրողները պէտք է անտեսուին, այլ այն որ այդ մարդոց որեւէ նախապատուութիւն պէտք չէ տրուի: Կան ժամանակներ երբ ըմբոստ, լուսաձակատ ու հրելէն ցայտքով աշտանակուող գրողը իսկապէս ժողովուրդի խիղճն է որ կը մարմնաւորէ իր գործով ու խառնուածքով, ինչպէս վերը հաստատուեցաւ, քայց, մեր օրերուն չկայ մէկը որուն կարելի ըլլար այդպիսի ծիրանիով հանդերձել: Հոս ինչ որ կը փորձուի բանաձեւուիլ փորձ մը չէ մեր ժողովուրդը խրտչեցնելու իր գրողներէն - ժողովուրդը բնազդաբար կը կատարէ այդ, երբ նշմարէ դիրտը - այլ պարզապէս երեւոյթը ախտանշել ու յստակացնել թէ գրողի հանգամանքը շարտօներ ըլլալու անհատը ապաբարոյ, կեղծ ու իր շրջապատը պակասնող վարակ: Նման մարդիկ կոչուած են ըլլալու ուրիշ բան քան մեր ժողովուրդի խիղճը որովհետեւ այդ հոգեվիճակը կ'առաջնորդէ բարոյական ստահակութեան որ ոչ մէկ արգելք կը ձանձնայ զսպանակելու մղական իր չափազանցութիւնները:

Տեսանք այդ մարդոցմէ ոմանք երկրաշարժէն անմիջապէս յետոյ երբ հասնող զէվզէկ տաղաչափեալ բողոք ուղղեց առ Աստուած եւ երկու շաբաթ հոգ տաղաչափեալ զլջում. որպէսզի ընթերցողները վիրենք բաղդատեն ... Նարեկացիի հետ:

Այսօր Սփիւռքի մեր գրողները կը ներկայացնեն այն պատկերը ինչ որ քսանական թուականներու վերջերուն կը ներկայացնէր Ամերիկայի տնտեսութիւնը՝ կատարեալ սնանկութիւն: Ու բաւականին խօսուն էր այդ սնանկութիւնը փաստող մեղադրանք մը որ այդ մայրոցմէ մին կը կատարէր յողուածի մը մէջ: Կ'ականարկէր անտիպ ելոյթի մը որուն հեղինակը կը պաշտպանէր անխրաւուած մտաւորական մը ու հարցականի տակ կը դնէր անկեղծութիւնը օգնութեան հասնող հեղինակին: Խեղճը ըլլալով անկարող իր կաշիէն դուրս ելլելու եւ մանաւանդ. ի վերուստ մերժուած ըլլալուն պայքարելու ազնուացնող յանդգնութենէն. իր պժգալի խառնուածքը կը տեղադրէր ուրիշներու վրայ:

Պէտք չէ մտահան ընել թէ հրաճակատ գրողը կուգայ առանց հրաւերի ձիւղ Թումանեանի նման. եւ երբ ներկայ է. անկարելի է զինք չնշմարել: Իսկ այն որ չէ. կարելի չէ տեսնել նոյնիսկ ... Ենքտրական լամբով: Իրաւ. պայքարի ընդունակ գրող-մտաւորականը շունդալից կը մտնէ մեր կեանքէն ներս ու կը պարտադրէ

«...ով որ կարօտ է նոր յայտագիրի/ ու կրկեսէն ներս
նոր թթուածինի/ անտարբեր-կոյր-խուլ-համր դիտողի/ դերէն
թող դուրս գայ եւ լծուի գործի:»
[Շրջուն Մանրադէտ, «Յառաջ» նոյն տեղ]

յարգանք իսկ ժողովուրդը կը փոխադարձէ այդ յանդգնութիւնը անհուն խանդաղատանքով: Հայաստանի մէջ ներկայիս գրողները կը ներկայացնեն Աղամի վիճակը դրախտէն հեռացուելէ ետք եւ ձեւ մը կը փնտռեն ընելու այն ինչ որ բոլոր հասարակ մահկանացուները կ'ընեն՝ արդար վաստակով օրուան հացը շահիլ: Սփիւռքի մէջ անոնք կը փորձեն ամէն գնով համոզելու հանրութիւնը թէ իրենք մեր ժողովուրդի խիղճն են ստեղծելու համար իրենց դրախտը մեր ժողովուրդի ձիտին փակած: Որովհետեւ. իրենց երեւութապէս վեհ բաղձանքը կը վերջանայ հոն ուր կը սկսի նիւթական իրենց յղփացումը. փոխելով էմըրսընի մէկ խօսքը թէ՛ ինչքն է ձիաւորը մարդկութեան մէջքին հեծած ու մարդկութիւնը վարող: Որեւէ մէկը յիշեցուցած է այս մարդոց թէ ընտրութիւնը իրենցն էր եւ եթէ մեր ժողովուրդը կը մերժէ զիրենք պէտք չէ գանգատին: Հոս կան մեր ժողովուրդի մօայր երակին փակած մշակոյթի հնարամիտ տգիւղականներ եւ ուր

իրաւներուն կը փոխարինեն մտքի ցնծուհիներ որպէսզի այդ ոչնչութիւնները փոխադարձէին կեղծիքը՝ ամբողջացնելու համար քծնանքի շրջանակը: Զանգուածը այդ մարդոց ի վիճակի չէ, չէ եղած բնաւ, կռանելու մեր ժողովրդի հաւաքական ոգեղէն գաղափարախօսութիւնը եւ անկարող՝ կոթողելու անոր ինքնութեան դարերու արեւէն խանձուած ու պողպատացած էութիւնը:

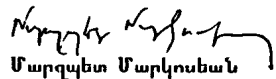
Այս բոլորին դիմաց ու այս բոլորէն վեր, Թումանեանն է՝ նստած իր կրկրին դէմ անդենականին մէջ Վերնատան իր ընկերներով՝ Աղայեան, Ահարոնեան, Աղբալեան, Լէօ, Շանթ, Անդրանիկ, Թոթովենց եւ բոլոր շարքը ճառագայթող անուններու, քէֆի են եւ բաժակները իրարու զարնելով կ'ըսեն.

Ապրէք երեխէք, հենց մեզ պէս ապրէ՛ք

Այդ անունները եթէ ոգեկան արարումներու առհաւուրութիւններով կը խռովեն մեր ժողովուրդը, կը յուշեն նաեւ թէ իրենց պայքարը եղաւ ստեղծել մէկ ու միասնակա՛ն ժողովուրդ ու երկիր ուր չկան օտարուողներ ու անհարազատներ: Թէ միաբուռնցք ժողովուրդը միակ ու անբեկանելի դատակնիքն է ու ամուր կռուանը իրապէս հըզօր հայրենիքի մը իրականութեան:

Եւ վերջապէս.

Թէ իրենց յետնորդներուն պա՛րտքն է իրենց հրիտակը վերածելու ներշնչող ու կողմնորոշիչ իտէալի եւ իտէալը ապրող իրականութեան, եթէ իրապէս կը հաւատան հայրենիքի հզօրացման անկասելի յառաջընթացին:

Մարգարէտ Մարկոսեան

30 Յունուար, 1995

Ալպընի, Նիւ Եօրք

ԼՈՒՐԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԷ

ՅԻՇԱՏԱԿԻ ՅԱԽԵՐԺԱՅՈՒՄ

Ամենայն Հայոց հանգուցեալ Հայրապետին, Տ. Տ. Վազգէն Առաքին Սրբազնագոյն Կաթողիկոսի, գահակալութեան մօտ ֆառասուն տարիները արժեւորել հեշտ է, եթէ տրամադիր ենք դրական մօտեցումով գնահատել այն ինչ որ դրապէս իրագործուած է: Եւ այս՝ իբրեւ հետեւանք իր անձին հմայքին եւ իր հոգիին տեսիլքներուն, զինք շրջապատող ֆաղափական, տնտեսական եւ ընկերային պայմաններուն ընձեռած կարելիութեանց իմաստուն տնտեսութեան, եւ մեր հաւատաւոր ժողովուրդին լիարժուոյն նուիրաբերութեամբ, անձնագոհութեամբ, եւ մեր տաղանդաւոր զաւակներուն ընծայաբերած անսակարկ ներդրումով: Եւ եթէ տարին մէկ իրագործում արձանագրենք, գուցէ ֆառասուն հատոր եւ ֆառասուն տարբեր մարզերէ արձանագրող եւ արժեւորող մտաւորականներ եւ արուեստագէտներ պէտք պիտի լինի մէկտեղել:

Իսկ չիրագործուած իղձերու եւ տեսիլքներու արժեւորումը պէտք է թողուլ պատմութեան դատաստանին:

Սովետական հրամանակարգի շրջանին, Հայաստանեայց եկեղեցւոյ կրած զրկանքներուն եւ առ հասարակ յարուցուած դժուարութիւններուն եւ խոչընդոտներուն անդրադառնալով, հանգուցեալ Հայրապետը իր զգացումները եւ դատումը արտայայտած է հետեւեալ կերպով. —

«Հայաստանում, սովետական կարգերի հաստատումից յետոյ, մանաւանդ ստալինեան դաժան տարիները, չիմայեցին նաեւ մեր ազգային Մայր եկեղեցին ու նրա քաղաքապետան կեդրոն Մայր Աթոռ

Ս. Էջմիածինը:

«Ընկերվարական, «Հումանիստական» գաղափարներով սկզբնաւորուած համայնավար գաղափարախօսութիւնը՝ ստալինեան իշխանութեան լծի տակ վերածուեց մի բռնակալ վարչակարգի, որ իրողութեան մէջ ժխտումը եղաւ 19րդ դարու հումանիստական ընկերվարական իդեալները:

«Սովետական ընկերվարութիւնը նոյնքան հեռու եղաւ արեւմտեան ընկերվարական գաղափարախօսութիւնից, ինչքան հեռու եղած էր միջնադարեան ինկվիզիցիան (հաւատաւնութիւնը)՝ Քրիստոսի Աւտարանից: Ստալինի մէջ ձեռք ձեռքի էին տուել Կարլ Մարքսը եւ ձեռնկիզ Խանը:

«Այդ տարիներին, դժոխային պայմանների գոհ գնաց նաեւ մեր Առաքելական Մայր եկեղեցին եւ մեր ողջ հոգեւորականութիւնը Հայաստանում եւ սովետական միութեան տարածքում: Փակուեցին Հայաստանի մեր վանքերն ու եկեղեցիները, շատերը ուղղակի ֆանդուցեցին: Հալածուեցին, ախորտուեցին, քանտարակուցեցին ու ցահատակուեցին մեր եկեղեցու հոգեւոր գրեթէ բոլոր սպասաւորները: Ողորդական պայմանների մէջ սուրբ Էջմիածնում իր աչքերը փակեց Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Խորեն Ա. Մուրադբեկեան երջանկայիշատակ Հայրապետը, ոչ քնական մահով:

«Տխուր սրտով գրի ենք առնում այս տողերը եւ աղօթում որ ներկայ եւ հետագայ հայ սերունդները սուրբ պահեն յիշատակը աւելի քան հազար եւ հինգ հարիւր հոգեւորականների՝ եպիսկոպոսներ,

վարդապետներն ու քահանայ հայրերն, որոնք գոհեցնեցին Վարդանանց հաւատով «յանուն Յիսուսի եւ յանուն հայրենեաց»:

– Հանգուցեալ Վեհափառ Հայրապետի յիշատակը յաւերժացնելու համար կարելի է ծրագիրներ մշակել մօտիկ ապագային, որոնք պիտի նկատուին երախտագիտութեան յիշատակներ: Առանց անոնց իսկ, Վեհափառը արդէն կը պատկանի յաւերժութեան, իրրեւ լուսաշող դէմքերէն մէկը յաւերժական Հայոց Պատմութեան:

– Աղանդներ եւ հերձուածողներ եկեղեցւոյ կեանքին եւ պատմութեան մէջ միշտ էլ եղել են: Նրանք միշտ էլ անցաւոր են: Իրենց վնասը կը հասցնեն: Հասարակական տեսլանքներ կը փրցնեն եւ կ'անցնեն:

Այսօր պարագան մի էիչ ծանրակշիռ է: Զարաշահում կայ պետական օրէնսդրութեան մէջ յայտարարուած «Խղճի ազատութեան»:

Բարեգործական արարքի կեղծ դիմակի ներքեւ, «հաց եւ ալիւր», «դրամ եւ նպաստ», «կրթութիւն» եւ այլ հրապուրիչ խոստումներ քաշխելով, հաւատափութութեան եւ մարդոտութեան արշաւ մը ծայր տուեր է ներկայիս, օգտուելով մեր հայրենիքի երկրին քաղաքական եւ տնտեսական տագնապալից կացութենէն: Այս եւս պիտի անցնի: Ճիշտ է՝ իր վնասները տալով: Բայց հայրենիքը եւ Սուրբ Եկեղեցին յաւերժական են: Այս չի նշանակեր անգործ եւ ծալապատիկ մտիլ եւ սպասել որ չարը անցնի: Պաշտպանուիլ պէտք է երկու ուղղութեամբ – վերահաստատով, եւ բուժումով, դաստիարակութեամբ:

Վերահաստատը կը կատարուի չարի ընթացքը վճռաբար կասեցնելով: Ամէն հայ որ գիտակից է իր անձին եւ իր ժողովուրդին պատմութեան, մշակոյթին եւ հաւատքին, աղանդաւորի երեսին պէտք

է ասի. «Յանուն Յիսուսի Քրիստոսի ետիս կորսուիր, սատանայ: Դու իմ տանը մէջ գործ չունիս: Դու նոր կրօն, նոր հաւատ, նոր Քրիստոս չունիս քերելիք Հայաստան աշխարհին, կամ Հայ եկեղեցու ոեւէ մէկ գաւակին»:

Երկրորդ նշդրակը վերահաստատմ' պէտք է գայ օրինական ճանապարհով: Սովետական իշխանութեան ընթացքին, ուր նաեւ կար «խղճի ազատութիւն» կեղծ շղարշի ներքեւ կրօնի ազատութեան, Հայաստան աշխարհի մէջ գոյութիւն չունէին նոր մօտք գործած այս աղանդաւորները: Եւ հետեւաբար, «խղճի ազատութիւն» պետական օրէնքներէն յօդուած 13ին զգուշացումին համաձայն՝ «Հայաստանի Հանրապետութեան սահմաններից դուրս» գտնուող «հոգեւոր կեդրոններէն» փինանսաւորուող մախայարձակներ եւ մարդորսներ են անոնք: Իսկ Յօդուած 6ը կը ճշդէ. «Հայաստանի Հանրապետութեան տարածքում գործում են.

«Հայաստանեայց Առաքելական եկեղեցին (կրճատ՝ Հայ Եկեղեցի) իր անանդական կազմակերպութիւններով:

«Կրօնական այլ կազմակերպութիւններ, որոնք ստեղծուել են գործում են իրենց հաւատացեալ անդամների շրջանակում ...»:

Անգոյ եւ նոր ստեղծուող (եթէ այդ իսկ ճիշդ է) այդ խմբակները ինչպէ՞ս կարող էին յանկարծ քազմանալ, սեփականատէր դառնալ, եւ Ամերիկեան ու Եւրոպական ամէնէն հրապուրիչ միջոցներով Հայ Եկեղեցւոյ գաւակները կրօնափոխ դարձնել, պետական «խղճի ազատութեան» պիտակի ներքեւ:

Զարին դէմ պաշտպանուելու երկրորդ կերպը բուժումն է դաստիարակութեամբ:

Սուրբ Գիորգը, Քրիստոսի Աւետարանը, միշտ ներկայ է եղել ամէն հայ քրիստոնեայի տան մէջ: Հաւատքը կը փոխանցուի սերունդէ սերունդ:

Դաստիարակութիւնը կը սկսի տունէն: Նոյն ժամանակ՝ եկեղեցական եւ կրթական կեդրոնները Բրիստոնէական դաստիարակութեան ծրագիրներ պէտք է կազմեն՝ ուսուցման լաւագոյն մշակումներով, իւրաքանչիւր տարիքի համար մատչելի ներկայացումով:

Բարեբախտաբար, հոգեւոր զարթոնքի մախնական աշխատանքներ սկսուած են Հայ եկեղեցւոյ հովանիին մերքեւ: Կը գործեն Կիրակնօրեայ վարժարաններ: Հազարաւոր այրեր եւ կիներ կանոնաւոր դասընթացքի կը հետեւին սորվելու համար Բրիստոնէական հաւատքը, պատրաստուելով դաստիարակներ դառնալու թէ՛ Կիրակնօրեայ եւ թէ՛ Համրային դպրոցներու մէջ:

Արդի մեթոդներով պատրաստուած դասանիւթերու անհրաժեշտութիւնը կայ:

Այս բոլոր միջոցառումները կը պահանջեն նուիրեալ անձերու գործակցութիւն, ծրագրեալ գործունէութիւն եւ նիւթական օժանդակութիւն:

Յոյս ունինք որ Աստուծոյ օրհնութեամբ, հայրենի մեր երկրին ծաղկումին հետ մեր բրիստոնէական հաւատքը հաստատաւ պիտի հաստատուի հայոց հողի հիմքերուն, եւ մեր զաւակներուն հոգեւոր շնորհները պիտի պտղաբերեն Աստուծոյ փառքին եւ հայ սերունդներու բարգաւաճումին համար:

Թորգոմ Պատրիարք Մանուկեան
Կաթողիկոսական Տեղապահ

29 Սեպտեմբեր 1994

Ս. Էջմիածին

ԹՈՂ ԱՍՏՈՒԱԾ ՕՐՀՆԷ ՄԵՐ ՄԻԱՍՆՈՒԹԻՒՆԸ

Էջմիածնի Մայր Տաճարի Վեհարանում մեր թղթակիցը հարցազրույց ունեցավ Կաթողիկոսական Տեղապահ, Նրուսադեմի Պատրիարք, Ամենապատիւ Տէր Թորգոմ Արքեպիսկոպոս Մանուկեանի հետ

- Սրբազան Հայր, մախ ընդունեցե՞ք մեր ընթերցողների, մեր բալերի շնորհաւորամբը Ձեր սուրբ պարտականութիւնը ստանձնելու՝ Կաթողիկոսական Տեղապահի պարտականութիւնների կատարումն սկսելու առիթով:

- Դժուար է ասել, որ շնորհաւորամբը այս ծանր պարտականութեան համար տեղին է, եւ սակայն, պարտականութիւնը կը դրսի մարդկանց ուսերին որոշ առիթներով եւ պատճառներով:

Ամենայն Հայոց հանգուցեալ Վեհափառ Հայրապետի, Նորին Սուրբ Օծութիւն Տ. Տ. Վազգէն Առաջինի վախճանումին առիթով, հաւաքուցեցինք, որպէս զի մեր Հայաստանայց Առաքելական Եկեղեցին մախ իր յարգամբը մատուցանի 40 տարի իր կեանքը ազգին եւ եկեղեցուն մուրիած սեանչիի Հայրապետին: Եւ յետոյ պէտք էր տեղապահ մը ընտրել, որուն պարտականութիւնն է կազմակերպել յառաջիկայ Ազգային Եկեղեցական ժողովը, որպէս զի պատշաճ օրէնքներով ընտրուի Ամենայն Հայոց Վեհափառ Կաթողիկոսը:

Այդ պարտականութիւնը մեմք պիտի կատարեմք, իբրեւ յաւելեալ առժամեայ պարտականութիւն մեր ուսերին դրուած, մեր բոլոր կազմակերպութիւնների հետ, Գերագոյն Հոգեւոր Խորհրդի հետ, աշխարհով մէկ ցրուած բոլոր բեմերի հոգեւոր եւ Թեմական ղեկավարների հետ:

- Թող Տէրը օրհնէ այդ աստուածահանոյ աշխատանքի յաջողութիւնը եւ թող մեր Մայր եկեղեցին Ձեր եւ Գերագոյն

Հոգեւոր Խորհրդի բոլոր անդամների, Մայր Աթոռի հոգեւորականութեան եւ մեր ժողովուրդի ջանքերով ու աշխատանքով ընտրի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը՝ արժանի շարունակողը Նորին Սուրբ Օծութիւն Տ. Տ. Վազգէն Առաջին Կաթողիկոսի: Եւ Աստուած թող լուսաւորի հանգուցեալ Վեհափառի հոգին. «Յիշատակ արդարոց օրհնութեամբ եղիցի»:

- Ամէն:

- Սրբազան Հայր, լրացաւ Հայաստանի անկախութեան երրորդ տարին: Հայ ժողովուրդը կամօքն Աստուծոյ եւ իբրեւ արդիւնք իր բազում տանջանքների ու չարչարանքների դարեր ի վեր կորցրած իր պետական անկախութիւնը վերագտաւ, վերջապէս ստեղծուեց Հայաստանի անկախ Հանրապետութիւնը: Ըստ Ձեզ, Սրբազան Հայր, որն է այս անկախութեան խորհուրդը մեր ժողովուրդի համար:

- Իսկապէս խորհուրդ է, որ այս տարիներին մեմք ձեռք բերեմք մեր ժողովուրդի դարերի երազը իրականացնելով՝ անկախ Հայաստանի պետականութիւն ունենալով: Խորհուրդ է, որովհետեւ, գուցէ, դարերով մեմք կ'երազեինք քայքայեցեալ անկախութիւնը: Եւ պատահեց այնպիսի շրջանի մը ընթացքին, որ դարձեալ չէինք անկախել: Եւ խորհուրդը սրա մէջ է: Ինչ որ մարդկանց փափաքն է, կամքն է, խորհուրդն է, դա միայն Աստուած իր մախախմանութեամբը կարող է տնօրինել: Եւ այս մախախմանութիւնը մեր ժողովուրդի պատմութեան մէջ եղել է մեզի հետ մեր

բոլոր չարչարանքի շրջաններին, մեր բոլոր տառապանքի տարիներին, եւ սակայն մենք հաւատացած ենք, որ չարչարանքը խաչելութիւն է, եւ ըստ մեր հաւատքին խաչելութիւնը յարութեամբ նախաշաւիղն է: Եւ, հետեւաբար, ոչ մէկ ժամանակ մենք մեր յոյսը չենք կորցրել, որ յարութիւնը, յաղթանակը, անպայման պիտի յաջորդի մեր չարչարանքներում:

Եւ այդ եւս պատահեց մեր օրերին: Մեր ժողովուրդը ինչ տառապանքներ ապրեց, մինչեւ անգամ, եթէ պէտք է ասել, անցնող 70 տարիներին: Ուրախութեամբ կամ գոհունակութեամբ իրագործումների շարքին մենք գիտենք, թէ ինչ կորուստներ տուել ենք: Եւ այդ կարող էր մեզ յուսահատեցնել: Բայց մենք չյուսահատուեցանք: Խօսեցինք, երազեցինք, աղօթեցինք, որ մեր ժողովուրդը միշտ ապահով ու խաղաղ մնայ, իր անկախութիւնը ունենայ, ինքզինքը կառավարի ազգերի շարքին իրրեւ պետականութիւն:

Եւ կարծես՝ յանկարծ այդ եւս մեզի տրուեց: Եւ կարծես՝ մենք դեռ պատրաստ չէինք: Բայց դրա հակառակ, ահաւասիկ, երեք տարի է, որ մենք պետականութիւն ունենք: Այդ պետականութիւնը պէտք է իր ինքնիշխան դիմագիծը ունենայ: Եւ այս դիմագիծը միջազգային մակարդակի վրայ պահելու տառապանքին միջեւ ենք գտնուում այս օրերին:

Պատճառները յստակ են, պատճառները քաղաքական են, տնտեսական են եւ ընկերային: Ձեռն ուզում ասել տակաւին, որ պատճառներ կան կրօնական տեսակետից եւս: Դա եւս մեզի համար մտահոգութիւն է: Մենք իրրեւ հայ ժողովուրդ, 1700ամեակը պիտի տօնենք քրիստոնէութեան պետականացման: Այսօր ո՞ր չափով պետականացուած մեր հաւատքը կարող ենք մեր ժողովուրդին քաշխել: Դա խորհուրդին մաս կը կազմէ: Եւ չարչարանքը

պիտի քաշենք ամեն տեսակետով: Ինչպէս մեր ժողովուրդը արդէն փորձառութիւնը ունեցաւ այս վերջին երեք, չորս, հինգ տարիներին, միշտ պիտի ասենք՝ եւ էլ կ'անցնի, եւ լաւ օրեր պիտի գան:

Ուրեմն, կը մաղթեմ, որ խորհուրդը, որ միշտ աստուածային է, հոգեւոր է, երկնային է, այդ խորհուրդը մեզ շրջապատի միշտ, մեր աչքերը չկուրանան, մեր սրտերը չբթանան, մեր միտքը պայծառ պահենք, որպէս զի ինչ որ Աստուած մեր առաջը կը ներկայացնի, իբրեւ առիթ, պատեհութիւն, այդ կարողանանք իմաստութեամբ օգտագործել: Աստուած մեզ թող միշտ արթուն եւ ժրջան պահի, նուիրեալ պահի, հաւատարիմ պահի մեր ժողովրդի պատմութեան, մշակոյթին, հաւատքին բոլոր իրագործումների հետ միասին:

- Տացէ Աստուած, ինչպէս կ'ասէին մեր նախնայրերը, Սրբազան Հայր, որ խօսքը, մաղթանքը եւ բարին կատարուի: Եւ պիտի խնդրեմ, որ Ձեր օրհնանքի ու սրտի խօսքը յղէք մեր նոր պետականութեանը, հայ ժողովրդին ի Հայաստան, ինչպէս Վեհափառ Հայրապետը կ'ասէր՝ յԱրցախ եւ յարսասանման:

- Ամեն հայի սրտի խօսքը նայն է: Նախ խնդրել, որ Աստուած մեզի հետ լինի: Եւ եթէ Աստուած մեզի հետ է, ոչ մէկ չար ուժ կարող է մեզ խափանել կամ խորտակել: Մեր սրտին փափաքն է, ինչպէս կը հաւատամ ամեն հայի սրտի փափաքն է, որ մեր պետականութիւնը հաստատուն հիմքերու վրայ դրուի: Եւ կը հաւատամ, որ մեր կառավարութեան ղեկավարները նուիրեալ անձինք են, հայոց պատմութիւնը գիտեն, հայի քաջած չարչարանքը գիտեն եւ կը զգան, թէ իրենց պարտականութիւնն է այդ չարչարանքները վերացնել, ուրախութեամբ փոխակերպել:

Բայց գիտեմք նաեւ, որ ներկայ

կացութիւնը տարբեր է: Կը մտածենք այն պատերազմական կացութեան, որի մէջ կ'ապրինք՝ Արցախի մէջ, Հայաստանի մէջ: Գիտենք՝ քաղաքական կացութեան քարդութիւնները: Եւ սակայն միշտ մեր աղօթքն է, որ Յիսուսի իմաստութիւնը, եւ Աստուծոյ հովանին մերկայ լինի մեր ղեկավարների մտածումներին, խօսքին ու գործին մէջ: Նրանք լինեն օրհնեալ զաւակները մեր ազգին, որպէս ղեկավարներ, եւ կարողանան՝ մեր երկրին մէջ այսօր գոյութիւն ունեցող տագնապները, որոնց ամէմքս էլ ծանօթ ենք՝ տնտեսական, կրթական, գեղարուեստական, գիտական եւ ազգային յոյսերի, այս բոլոր դժուարութիւնները կարողանան համակարգել իրենց որոշումներով, եւ մեր ազգի բոլոր զաւակների օգնութեամբ թեթեւացնել: Ինչպէս, օրինակի համար, իբրեւ մէկ միջոց մտածուած է իմաստուն կերպով, ունենալ Համահայկական հիմնադրամ, որպէս զի այս բոլոր կարիքներին հասնենք: Մեր ժողովուրդին հաջը անպակաս լինի, մեր լոյսը, մեր ջերմութիւնը ունենանք: Որպէս զի մեր զաւակները իրենց ուսումնից կարողանան ուրախ սրտով շարունակել, փոխանակ ստեղծել, թէ չկայ, լոյս չկայ, ճանաչում մեզ պիտի սարսափեցնի, եւ հետեւաբար, մենք պիտի պակասենք: Ո՛չ, չպիտի պակասենք: Արդէն ամէն միջոցներ մտածուած են, եւ մենք յոյս ունենք, որ մեր յառաջիկայ ճանաչում պիտի աւելի թեթեւ լինի: Եւ ա՛յդ՝ օգնութեամբը մեր ազգի ամէն մէկ զաւակի՝ աշխարհի մէջ ուր որ ցրուած է նա: Այդ աշխատանքները արդէն կը կատարուին:

Մենք ունինք մեր անկախ Հայաստանը մերկայիս, եւ այդ անկախ Հայաստանը մերակերտ, մօր գարի մէջ, մօր ընկերութեան մէջ կարիք ունի բազմաթիւ կազմակերպչական միաւորների, եւ այդ բոլորը մեր պետութիւնը մտածած է:

Երկու օր է, որ Հոգաբարձուների Գործադիր Մարմնի ժողովը տեղի ունեցաւ, եւ մերկաները մկատի առին այն բոլոր կարիքները, որոնց համար պարտաւոր ենք մենք միջոցառումներ մտածել, որպէս զի այդ կարիքներին գոհացում տրուի: Եւ, ի հարկէ, հեշտ չի, դժուար է, սարսափեցնելու աստիճան դժուար է, եւ սակայն հայը ե՞րբ վախեցել է չարի ուժերից:

Հետեւաբար, Արցախի մէջ, Հայաստանի մէջ, Սփիւռքի մէջ ցրուած բոլոր հայերը միակամ են: Եթէ միակամ են, ուրեմն մեր անկախութիւնը ապահով է: Եւ անկախութեան այս երրորդ տարեդարձը յոյսի տարեդարձ է, դէպի ապագան, պայծառ ապագան մայելու, կամէի առիթ է:

Եւ մենք, իբրեւ հայ եկեղեցւոյ մերկայացուցիչ, չենք կարող ուրիշ բան ցանկանալ, քացի այն միայն որ Աստուած մեզի հետ լինի, մեր զաւակները իրենց մոլորումին մէջ անխաղաղ լինեն, որ համբաշխութիւնը, իրար հասկացողութիւնը միջոցներ լինեն աւելի զօրանալու, եւ մենք չքաժանենք մենք-զմեզ իրարու դէմ, այլ ընդհակառակը, ասենք մերն է հայրենիքը, մերն է կառավարութիւնը, մերն է մեր պատմութիւնը եւ մշակոյթը, մերն է ապագայի բոլոր յոյսը: Միայն մենք կարող ենք լինել մեր ապագայի կերտողը Աստուծոյ օգնութեամբ, հայրենի հողի վրայ՝ համբաշխ, միասնական գործելակերպով ու միասնական կամքով: Թող Աստուած օրհնէ մեր միասնութիւնն ու ապագայի լուս օրերի հասնելու մեր նանապարհը: Ամէն:

Հարցազրոյցը վարեց՝

ՎԱՐՈՒԺԱՆ ՈՍԿԱՆԵԱՆ

Ծ Ր Զ Ա Բ Ե Ր Ա Կ Ա Ն

ԿԻԼԻԿԻՈՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ, ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ԵՒ Կ.
ՊՈԼՍՈՅ ՊԱՏՐԻԱՐԺՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻՆ, ԲՈԼՈՐ ԹԵՄԱԿԱԼ
ԱՌԱՋՆՈՐԴՆԵՐԻՆ, ԵՊԻՍԿՈՊՈՍՆԵՐԻՆ, ՀՈԳԵԻՈՐԱԿԱՆ
ԴԱՍԻՆ, ԹԵՄԱԿԱՆ ԵՒ ԾԽԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴՆԵՐԻՆ ՈՒ
ՀԱՄԱՅՆ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻՆ

Գոհությամբ Ամենակալ Աստուծոյ եւ մեր Տէր Յիսուս Քրիստոսին, որ Իր Սուրբ Արեան
Բեղմամբ եւ Սուրբ Զարութեամբ հաստատեց Եկեղեցիս եւ մարդկութեանը շնորհեց փրկութեան
եւ յափտեմական կեանքի, յոյսի եւ յոյսի մոր ճանապարհը:

Հանգուցեալ Երջանկայիշատակ Հայրապետի՝ Տ. Տ. Վազգէն Ա Ամենայն Հայոց
Ընդհանրական Կաթողիկոսի Քառասունքի արարողութիւններէից յետոյ՝ 1994 թ. Հոկտեմբերի 3-
ին, Սուրբ Էջմիածնի Վեհարանում տեղի ունեցաւ Գերագոյն Հոգեւոր Խորհրդի միստը, որտեղ
որոշուեց, Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցու անանդութեան ու կանոնների համաձայն,
Ազգային-Եկեղեցական ժողով գումարել 1995 թ. Ապրիլի 3-ին՝ քրիստոնէական հաւատքի
բազմադարեան կենտրոն Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի Մայր Տաճարում:

Համազգային այս ժողովը ընտրելու է Ամենայն Հայոց Մայրագոյն Պատրիարքին եւ
Կաթողիկոսին, այսպիսով վերացնելով Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցու Ամենայն
Հայոց Կաթողիկոսութեան սգով շղարշը: Եւ Աստուծոյ կամբով, ընտրութիւնից յետոյ՝ Ապրիլի 9-
ին, Ծաղկազարդի առաւօտեան կատարուելու է մորընտիր Հայրապետի Օծումն ու
Ջնոնադրութիւնը:

Գերագոյն Հոգեւոր Խորհրդի որոշմամբ բոլոր հոգեւոր իշխանութիւններին, Թեմական ու
Ծխական մարմիններին եւ հայ հաւատացեալ ժողովրդին յայտնուի ենք ի գիտութիւն, թէ Աերկայ
Ազգային-Եկեղեցական ժողովը հրապարտու է 1945-ին գումարուած Ազգային-Եկեղեցական
ժողովի կողմից հաստատուած «Ազգային-Եկեղեցական Ժողով Գումարելու Ցատուկ
Կանոնադրութիւն» որոշման կանոնների եւ ոգու հիման վրայ: Նոյնն է գործադրուած մաւել 1955-
ին գումարուած Ազգային-Եկեղեցական Ժողովում:

Ազգային-Եկեղեցական Ժողովի օրակարգի հարցերն են՝

- ա. Զեկուցում Տեղապահի վեցամսեայ գործունէութեան.
- բ. Ընտրութիւն Մայրագոյն Պատրիարք Կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց.
- գ. Ընտրութիւն Գերագոյն Հոգեւոր Խորհրդի անդամների.
- դ. Ընտրութիւն Վերստուգիչ Ցանձմախմբի.
- ե. Զննարկում Ազգային-Եկեղեցական Կանոնադրութեան:

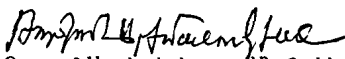
Նախքան Ազգային-Եկեղեցական Ժողովի միստը, տեղի է ունենալու Եպիսկոպոսաց
Ժողով՝ Կաթողիկոսական Տեղապահի մախազահութեամբ:

Վստահ ենք եւ խորապէս համոզուած, թէ Մայր Հայրենիքի ու սփիւռքի հայ հաւատացեալ
ժողովուրդը, որ միշտ մախանձախմբի է եղել Ամենայն Հայոց Հայրապետութեան Գահի
անսասանութեան եւ Առաքելահաստատ ու Լուսաւորչաւիմ կարգաւորութեամբ հեղինակութեան

Քանդելայ, այս անգամ եւս կատարելու է իր պարտքը՝ ընտրելով իր պատգամատրոներին, որոնք իրենց վստահուած պաշտօնի գիտակցութեամբ ջանալու են բարձր պահել ժողովի ղեկիմակութիւնը եւ նպաստելու են հարցերի բարօք լուծմանը:

Այսօր, երբ մեր նորանկախ Հայաստան աշխարհում Հայ Եկեղեցին վերստացել է իր դարաւոր իրաւունքներն ու գործելու լիակատար ազատութիւնը, մեր ժողովրդի ճակատագիրը հիմնաւորապէս կապուած է նաեւ Հայոց Հայրապետութեան գործունէութեան հետ՝ իբրեւ Քրիստոսի հաւատքի պահապան, իբրեւ առաքելական նուիրական պատգամների աւանդապահ եւ իբրեւ հոգեկան ու բարոյական իղէալների եւ կենսունակութեան շնորհաբաշխ ու շտեմարան:

Ուստի, յանուն Հայաստանեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու միութեան եւ առաքելութեան, կոչ ենք ուղղում մեր Թեմակալ Առաջնորդներին, եկեղեցական ու աշխարհական պատգամատրոներին, վեհութեամբ ու հաւատքով մասնակցելու յառաջիկայ Ազգային-Եկեղեցական Ժողովին՝ Աստուծոյ փառքի, Հայաստանեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու պայծառութեան եւ հայ ժողովրդի հոգեկան, իմացական, մշակութային ու ազգային կեանքի միասնութեան ու բարգաւաճման համար:

Թորգոմ Արքեպիսկոպոս՝ Մանուկեան
Տեղապահ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութեան
եւ Նախագահ Գերագոյն Հոգեւոր Խորհրդի

ՍՐ. ԷԶՄԻԱՄԻՆ
29 Նոյեմբեր 1994 թ.

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ՏԵՂԱՊԱՀ ԱՄԵՆԱՊԱՏԻԻ Տ. ԹՈՐԳՈՄ ՊԱՏՐԻԱՐԷ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆԻ ԳՈՐԾԱՐԱՐ ՀԱՆԴԻՊՈՒՄՆԵՐԸ ԵՒ ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Կաթողիկոսական Տեղապար Ամենապատիւ Տ. Թորգոմ Պատրիարք Մանուկեան, դէպի Երուսաղէմ իր մեկնումից առաջ, Գերագոյն Հոգեւոր Խորհուրդի Հոկտեմբեր 3 հիստում տեղեկացրեց Սեպտեմբերի 1-ից սկսեալ կատարուած աշխատանքների մասին: Բացի պաշտօնական հանդիպումներից՝ Հայաստանի նախագահի եւ պետական անձանց հետ, Հայաստանի Հիմնադրամի Հոգաբարձուների ժողովին մասնակցելուց, Մայր Աթոռի միաբանութեան, պաշտօնեաների, ուսանողութեան հետ ունեցած տեսակցութիւններից, յիշեց Սեպտեմբեր 10 եւ 11, Շաբաթ եւ Կիրակի օրերին իր այցելութիւնը Սիւնեաց թեմին: «Շաբաթ լսել միջօրէին, ճամբու վրայ հանդիպեցանք Եղեզնածոր, Գլածոր, Ա. Խաչ, Գորիսի վերնաշէնի մատուղ (որում բարձունքէն ցոյց տրուեցան Հիմզերորդ դարէն մնացած եկեղեցւոյ մը անխման թողուած մնացորդը), եւ Գորիսի Ա. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցին, որում նորոգութիւնը լաւաջ կը տարուի ժողովուրդին քանքերով...: Գորիսէն անցանք Որոտանի Սատանայի կամուրջը, որում մօտիկն է Հին Տարեցներու շէնքը, որ այժմ կը գործածուի որպէս բուժարան պատերազմէն վիրաւոր զինուորներու...: Կիրակի առատութեամբ բարձրացանք Տաթևի վանք, ուր կարճ պաշտամունք մը կատարեցինք եւ ստուգեցինք շէնքերում նորոգութեան կարիքը: Դէպի մանուկներու ճամբար ճամբուն վրայ այցելեցինք Սիսիանի Ա. Յովհաննէս եկեղեցին: Ճամբարը Սմբատայ Դղեակի լեռան ստորոտը կը գտնուի, կարեւորութիւններով լեցուն, գետակով եւ անտառով օժտուած: Դէպի Էջմիածին վերադարձի ճամբու վրայ, ուշ երեկոյին հանդիպեցանք Նորավանքի հրաշակետ տեղեկեցին, որ նոյնպէս կարիքն ունի անհրաժեշտ նորոգութեան:..... Սեպտեմբերի 20-ին Շիրակի թեմի առաջնորդ Գրիգորիս Արքեպիսկոպոս Բունիաթեանի խնդրանքով մեկնեցինք Սպիտակ, օրհնելու համար կառուցուելից եկեղեցւոյ հողը»:

Տեղապար Սրբազան Հայրը 12 Հոկտեմբեր 1994-ին Երեւան-Փարիզ թռիչքով մեկնեց Մայր Աթոռ Ա. Էջմիածնից: Փարիզում մնաց երեք օր: Այդ ժամանակամիջոցին հանդիպումներ ունեցաւ Հայրապետական պատուիրակ Արեւմտեան Աւրոպայի եւ Առաջնորդ Փարիզի Հայոց՝ Գերաշնորհ Տ. Կիւտ Արքեպիսկոպոս Նազգաշեանի, Գերմանիայի Հայոց առաջնորդ Գերաշնորհ Տ. Գարեգին Եպիսկոպոս Պէքեանի, Հայրապետական պատուիրակի փոխանորդ Միջին Ֆրանսայի Հայոց եկեղեցւոյ՝ Գերաշնորհ Տ. Նորվան Եպիսկոպոս Զաքարեանի, ուրիշ հոգեւորականների եւ ազգային դէմքերի հետ: Նրանց տեղեկացրեց Էջմիածնում տեղի ունեցող պատրաստութիւնները եւ կարգադրութիւնները՝ մասնատրապէս Ազգային Եկեղեցական ժողով հրաւիրելու մասին:

Կաթողիկոսական Տեղապար Թորգոմ Պատրիարքը 16 Հոկտեմբեր 1994-ի Փարիզ-Երուսաղէմ թռիչքով հասաւ Երուսաղէմի Հայ Պատրիարքարան:

Պատրիարք Սրբազան Հայրը, Երուսաղէմի Պատրիարքարանում ընդունեց տարբեր եկեղեցիների ներկայացուցիչներ եւ պետական անձնատրութիւններ:

17 Հոկտեմբերին, տարիներով Վատիկան Եկեղեցիների Միութեան բաժանմունքի նախագահ Գարուիմալ Ուիլիսպարանտը այցելեց Ա. Յակոբայ Մայր Տաճար, երեկոյան ժամերգութեան մասնակցելով, Պատրիարքարանի միաբանութեան հոգեւոր հայրերի ընկերակցութեամբ Պատրիարքարանի դահլիճում ընդունուեց Կաթողիկոսական Տեղապար Ամենապատիւ Պատրիարք Սրբազան Հօր կողմից: Էկումենիկ ձեռնարկումների գործակիցները անդրադարձան Նիւ Եօքքի, Էջմիածնի եւ Հռոմի մէջ կազմակերպուած հանդիպումներին՝ յիշելով հազուցեալ վազգէն Ա Վեմափառ Կաթողիկոսի պատմութեան այցելութիւնը Վատիկան 1970 Մայիսին, Պօղոս Զ Պապի հիւրընկալութեամբ:

18 Հոկտեմբերին, Գերմանիայից եւ Միջին Արեւելքի տարբեր երկրներից Լուտերական հոգեւորականներ եւ աստուածաբաններ, Երուսաղէմում իրենց կազմակերպած հաւաքոյթի առիթով, Կաթողիկոսական Տեղապար Պատրիարք Հօր հետ հանդիպում ունեցան, խօսակցելով կրօնական, ընկերային եւ հովուական հասարակաց հարցերի մասին:

19 Հոկտեմբերին, երեկոյեան, Պատրիարքարանի դահլիճում միաբանութեան հոգեւոր հայրերը, հաւաքուելով պողոտայի շուրջ, ունկնդրեցին Կաթողիկոսական Տեղապարհ Պատրիարք Սրբազան Հօր տուած տեղեկութիւնները՝ վեհափառ Հայրապետի յուղարկւորութեան կանոնադրութեան և պետական հովանաւորութեան, Կաթողիկոսական Տեղապարհի ընտրութեան, և յառաջիկային գումարուելիք Ազգային Եկեղեցական ժողովին հետ առնչուած հարցերի և լետազայում կատարուելիք աշխատանքների մասին:

Կաթողիկոսական Տեղապարհ Պատրիարք Սրբազան Հօր այցելեցին ճառ Եկեղեցիների Համաշխարհային Խորհուրդի նախորդ Ընդհանուր Քարտուղար Լմիլիո Կաստրոն և ուրիշներ:

26 Հոկտեմբերին, յատուկ հրաւերով, Կաթողիկոսական Տեղապարհ Պատրիարք Սրբազան Հայրը ներկայ գտնուեց Էլթի անապատում Յորդանանի և Իսրայելի միջև ստորագրուած համաձայնագրի արարողութեան, որ ներկայ էին Իսրայելի և Յորդանանի վարչապետները, ԱՄՆ-ի նախագահ Պիլ Քլինթոնը, Յորդանանի Յուսէֆ թագաւորը և մօտ վեց հազար կառավարական և դիւանագիտական բարձրաստիճան անձինք, օտար երկրների պետական և հոգեւորական ներկայացուցիչներ:

27 Հոկտեմբերին, Պատրիարք Հօր գահակալութեան չորրորդ տարեդարձը նշուեց միաբանութեան, աշակերտութեան և համայնքի ներկայացուցիչների կողմից:

Կաթողիկոսական Տեղապարհ Պատրիարք Սրբազան Հայրը խորհրդակցութիւններ ունեցաւ ճառ Երուսաղէմի Պատրիարքների և այլ հոգեւոր պետերի հետ: Նախագահեց Տնօրէն ժողովի նիստերին՝ նկատի առնելով թէ՛ միջեկեղեցական հարցերը սուր տեղերի վերաբերեալ և թէ՛ շինարարական աշխատանքների վերաբերեալ, որոնք առաջ են տարւում մեծ ծրագրերով՝ Եաֆայի, Ռեմլէյի վանքերի վերանորոգումներով և Երուսաղէմի հողերի վրա մոր շինարարութիւններով:

Նոյեմբերի 6-ին, Գիւտ խաչի տօնին, Քրիստոսի Ս. Թարութեան Տաճարի մէջ, հալկական պատարագով և մեծահաճել թափոր կազմելով տօնուեցաւ Գիւտ խաչի տօնը:

9 Նոյեմբերին, Երուսաղէմից դէպի Էջմիածին ճանապարհին վրայ, հանդիպեց Սօչի քաղաքը և այնտեղ մնաց երկու օր, հանդիպումներ ունենալով Հիւսիսային Կովկասի առաջնորդի փոխանորդ Հոգեւորն Տ. Եզնիկ Մ. վարդապետ Պետրոսեանի և հոգեւորական հայրերի հետ:

10 Նոյեմբերի առաւօտեան, Աղւեր քաղաքի քաղաքագլուխ Տիար Ազատ Ասատրովը քաղաքապետարանում ընդունեց Կաթողիկոսական Տեղապարհ Պատրիարք Սրբազան Հօրը՝ տեղի հայ համայնքի ներկայացուցիչների հետ, որից յետոյ Պատրիարք Սրբազան Հայրը այցելեց մոր կառուցուող Ս. Սարգիս եկեղեցին և ծանօթացաւ եկեղեցու կառուցման աշխատանքներին:

Նոյն օրը երեկոյեան, ժամը 17-ին Սօչի մատուռ-եկեղեցում Կաթողիկոսական Տեղապարհ Պատրիարք Սրբազան Հայրը նախագահեց երեկոյեան ժամերգութեան, որից յետոյ հայրական խօսքով դիմեց խումներում բազմութեանը:

Երեկոյեան ժամը 19-ին, Սօչիի և Աղւերի հայ համայնքների կողմից տրուեց ողջերթի ճաշկերոյթ՝ ի պատիւ Կաթողիկոսական Տեղապարհ Սրբազան Հօր և նրա ուղեկիցների համար, որտեղ ներկայ էին քաղաքագլուխ Տիար Ազատ Ասատրովը, Ռուս Եկեղեցու ներկայացուցիչ՝ Հայր Ինոքենտիոսը, եկեղեցական և մշակութային միութիւնների նախագահներ և հայ համայնքի ներկայացուցիչներ:

Յաջորդ օրը առաւօտեան, Պատրիարք Սրբազան Հայրը հրաժեշտ տուեց Սօչի քաղաքին և ինքնաթիռով ժամանեց Երեւան՝ ժամը 14-ին:

Էջմիածնից դէպի Փարիզ և Երուսաղէմ ճանապարհին Պատրիարք Սրբազան Հօր ընկերակցեց Երուսաղէմի միաբաններից Հայր Ռազմիկ վարդապետ Պօղոսեանը, իսկ Երուսաղէմից Երեւան վերադարձին Էջմիածնի միաբաններից Հայր Միքայէլ Մ. վարդապետ Աշապահեանը:

27 Նոյեմբեր 1994 - Կաթողիկոսական Տեղապարհ Պատրիարք Սրբազան հայրը, Կիրակի առաւօտ ժամը 9-ին, Գաւազանակիր Հայր Միքայէլին ընկերակցութեամբ, ինքնաշարժով ճամբայ ելան դէպի Դիլիջան, Իջեւան, Ս. Մակարայ վանք: Բայց Եղվարդէն

անդին ծանր ձիւնը դժուարանցանելի դարձուցած էր ճանապարհը: Բազում ինքնաշարժեր չէին կրցած անելի առաջ երթալ: Նոյնպէս Տեղապահ Սրբազանի ինքնաշարժը: Եւ Երեւանի ճանապարհով վաճը վերադարձան:

4 Դեկտեմբեր 1994 - Ծանապարհները թէն ձիւնածածկ բայց կլիման անելի մեղմ էր: Տաղապահ Սրբազան Հայրը, կիրակի առաւօտ ժամը 10 - 5 ինքնաշարժով այցելեց վեց եկեղեցիներ, Էշմիածինէն Խոր Վիրապ եւ Երեւան ճանապարհին վրայ:

- Դիմիրորով գիւղտ մէջ, Ս. Աստուածածին եկեղեցուց բացի որ հովիւ քահանայ չունի, հանդիպեցաւ Ասորական, Ռուս Ուղղափառ Եկեղեցու փոքրիկ մատուռը, որուն ռուս քահանան Երեւանի եկեղեցին այցելելու գացած էր: Ռուս Պատրիարքութեան ենթակալ Ասորիները հայախօս են:

- Արտաշատի Մրգաւան գիւղին ճամբան երբ կը հարցնէին գիւղացիներուն, արդէն Դաւար գիւղն էին մտած, եւ իրենց աչին տեսան Ս.- Աստուածածին եկեղեցին: Երիտասարդ ժամկոչ մը մուտքին մտած, եկեղեցւոյ դուռը բաց կը պահէր մոմ վառիլ ուզող հաւատացեալներուն համար: Միայն քանի մը տարի է շէնքը վերադարձուցած են Մայր Աթոռին: Գինիի գործարանի պահեստանոցի վերածուած էր մինչ այդ: Նոյեմբերի մէջ եկեղեցւոյ կառուցման 100 ամեակն էին տօնու: Ժամկոչը քահանային տունին ճամբան ցուց տուաւ: Տ. Թարութիւն քնյ. խեչումեանը, 87 տարեկան, 1946-ին Պարսկաստանէն ներգաղթած, տան մէջ վառարանին առջեւ կը տաքնար: Չէր կրնար պատարագել: Երեսնէն իր աղջիկ թողը երկու զաւակներով այցելութեան էր եկած: Պատմեց իր կեանքէն:

- Մրգաւանի Ս.- Թակոբ եկեղեցին միայն հինգ րոպէ հեռու էր Տ. Թարութիւնի տունը: Պատարագը աւարտուած էր, ժողովուրդը տակաւին եկեղեցին էին, եւ Տ. Թադէոս Աւագեան երիտասարդ քահանան մանուկի մը մկրտութիւնը կատարելու կը պատրաստուէր: Դպրաց դասի չորս երգչուհիները կոծակեան երգեր երգեցին շնորհալի կերպով: «Տէր ողորեան» երգեցին, ժողովուրդին մեծ մասը ծունկի եկաւ: Տեղապահ Սրբազան ողջունեց ժողովուրդը: Քաջալերեց որ իրենց հաւատքին մէջ ամուր մնան, հակառակ աղանդաւորներու փորձիչ եւ բաժանարար գործունէութեան, Փորձութեան լեռան վրայ Թիսուսի պատասխանները յիշեցնելով ընդդէմ Սատանայի հրապուրիչ խոստումներուն: Եւ հակիրճ բացատրութիւնը տուաւ Մկրտութեան եւ Ս. Միստոնով դրոշմի խորհուրդներուն:

- Տեղապահ Սրբազանը Մրգաւանէն մեկնեցաւ դէպի Խոր Վիրապ: Ժամը 12.30 էր, եւ բակին մէջ, պատկուելիք զոյգ մը կարգի կը սպասէր: Անգլիացի զոյգ մը որ Հայաստան եկած էին երկու կամ մինչեւ իսկ հինգ տարի մնալու պատրաստակամութեամբ, տեսան ժողովուրդին մօտենալը եւ Տեղապահի Սրբազանի աջը համբուրելը: Տեղապահ Սրբազանը, նախ անգլերէն եւ ապա հայերէն բացատրեց իմաստը աշահամբոյրին եւ «Օրհնեցէ՛ք Տէր Հայր», «Օրհնեցէ՛ք Սրբազան Հայր» ասելուն:

Երեք հոգեւորականներ - վանահայր Տ. Մխիթար քնյ. Սարիբեկեան, Տ. Թադէոս քնյ. Տէրտէրեան, Տ. Թովհանէս քնյ. Ծահնագարեան - կը հետեւէին կարգադրութեանց: Եկեղեցիէն ներս Տ. Թովհանէս արդէն սկսած էր պսակի արարողութիւնը:

Երեք քահանաներուն, Հ. Միքայէլէին եւ վարորդին հետ միասին ճաշեցինք, անելի տեղեկանալով իրենց գործունէութեանց: Հայաստանի մէջ ռուս դեսպանը իր տիկնոջ հետ եկած էր իբրեւ հիւր ուրիշ պսակի մը: Անգլերէնով խօսեցանք Հայաստանի ընդհանուր կացութեան եւ կրօնականի անանդութիւններու եւ պսակի խորհուրդի մասին: Փափաք յայտնեց եւ բերաւ նորապսակ զոյգը եւ ընտանեկան պարագաները Տեղապահ Սրբազանի օրհնութիւնն ալ ստանալու համար:

- Խոր Վիրապէն Տեղապահ Սրբազանը ժամը 1.30-ին մեկնեցաւ դէպի Արարատ գիւղ:

Եկեղեցին սովետական շրջանէն գործածուած է իբրեւ շտեմարան: Վեց տարի առաջ յանձնուած է Մայր Աթոռին: Բեմին վրայ Համատեւ Աւետարան մը դրուած էր. 1886-ին Էջմիածին տպուած: Պատերը մերկ: Տանիքը թիթեղածածկ: Ոչ մէկ գմբէթ: Բակին մէջ Անդրանիկի յուշարձանը կանգնած: Բակին մէկ կողմը՝ Ածցախի, միւս կողմը՝ Հայրենական պատերազմի զոհուածներուն յիշատակին յուշարձաններ: Տ. Վահան քհնյ. Արամեանը չը տեսանք, թաղման արարողութեամբ զբաղուած էր:

- Դէպի Երեւան ճամբուն վրայ, Տեղապահ Սրբազանը հանդիպեցաւ Նորագաւիթ, Ս.Գէորգ եկեղեցին: Երկու քահանա հայրեր, Տ. Համազասպ Փապունեան եւ Տ. Սարգիս Հափարեան տեղեկութիւններ տուին եկեղեցւոյ տպատրիչ կառոյցին եւ իրենց գործերուն մասին: Պատերու ծեփերուն տարկէն որմնանկարներ յայտնուած են, քաւական մաշած: Սովետական շրջանին եկեղեցին գործածուած է իբրեւ շտեմարան եւ պատերը ծեփուած: Ժամանակ մը առաջ Ս. Գէորգ եկեղեցին վերադարձուած է Մայր Աթոռին: Նոյն շրջափակին մէջ կայ առանձին մատուո մը, որ տրուած է Վրաց Կաթողիկոսին ենթակայ համայնքի մը, ոռու քահանայի մը խնամքին յանձնուած: Հայախօս ոռու քահանան օգնութեան խնդրանք մերկայացուց Տեղապահ Սրբազանին, մատուոյ քարեզարդելու համար:

ԳՐ. ԿԷՕԲՃԵԱՆ

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ՏԵՂԱՊԱՀԻ ՏԵՂԵԿԱՏՈՒՈՒԹԻՒՆ ԳԵՐԱԳՈՅՆ ՀՈԳԵԻՈՐ ԽՈՐՀՈՒՐԴԻ 3 ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ 1994 ՆԻՍՏԻՆ

- 1994 Սեպտեմբեր 1-ին սկսեալ Մայր Աթոռոյ պաշտօնէից եւ ամեօքեայ այցելուներու հետ հանդիպումներ ունենալէ բացի, հաւաքական հանդիպումներ ունեցանք Մայր Աթոռոյ միաբանական անդամներուն (հոգեւորական հայրերուն, վարդապետներուն եւ քահանաներուն) հետ, մաւե սարկաւազաց դասին հետ, ծանօթանալով իւրաքանչիւրին պարապմունքին եւ ստանձնած պաշտօններուն:

- Սեպտեմբեր 14-ին կատարուեցաւ պաշտօնական բացումը Հոգեւոր Ծննդարանի 1994-95 տարեշրջանի դասընթացքին, բացման մասնաւոր արարողութեամբ եւ յայտագիրով:

- Պաշտօնական այցելութիւններ ընդունեցինք պետական անձնատրութեանց եւ օտար երկիրներու հիւպատոսներու: Անձնապէս այցելեցինք Հայաստանի Հանրապետութեան մախագահին, կարգ մը մախարարներու եւ հիւպատոսներու:

Մասնակցեցինք Հայաստանի Հանրապետութեան Հիմնադրամի Հոգաբարձուների ժողովին, Սեպտեմբեր 17 եւ 18-ին, Ատենապետութեամբ փոխմախագահ Գազիկ Յարութիւնեանի, մասնակցութեամբ մախագահին, վարչապետին, խորհրդարանի մախագահին եւ բազում երկրներէ եկած Հոգաբարձու անդամներու:

Այնարկութիւններ եղան դրամահաւաքի անբաւարարութեան, եւ կարգ մը թեմերու մէջ եկեղեցւոյ մասնակցութեան եւ քաջալերումին պակասութեան: Ամբողջ Հոգաբարձուները, մախագահին գլխաւորութեամբ, Պետական Պատկերասրահին մէջ դիտեցին ցուցադրութիւնը հայ արուեստագէտներու գործերուն, որոնք նուիրուած էին Հայաստանի Հիմնադրամին:

- Երկու անգամ հանդիպում ունեցանք Տնտեսա-ֆինանսական Յանձնախումբին հետ (Գերաշնորհ Տ. Գարեգին Արքեպիսկոպոս Ներսէսեան, Միմաս Կարապետեան, Պորիս Կարապետեան, Բարսէղ Բեքլոզեան), որու ընթացքին պրն. Գրիգոր Սաւցեան կրկնեց թէ անձնական պատճառներով ինք կը հրաժարէր, եւ կը ջանանք Յանձնախումբին գործունէութիւնը, իրատեմքներն ու պարտականութիւնները յստակել զրաւոր ուղեցոյցին մէջ:

- Համաձայն պետութեան պաշտօնակարգին (27 Յուլիս 1994) Զօպանկարայի գործարանի վանք Մէլ Դուստր Զեռնարկութիւնը փոխանցուած է Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնին: Գոյից ցուցակագրութիւնը տակաւին ամբողջացած չէ: Կը ջանանք յստակեցնել կանոնները, որով պիտի կառավարուին պատասխանատու անձերը (Յանձնախումբ, ՏԵՐԵՆ, պաշտօնէութիւն), որոնք պարտին կազմակերպել արդիւնաւետութիւնը գործարանին մախաձեռնութեանց: Պայմանագիր պէտք է ստորագրուի ներկայ ՏԵՐԵՆ պրն. Ալիկ Աթալեանին հետ:

- Հանդիպումներ ունեցանք Շարտարապետական եւ Օինարարական Յանձնախումբի անդամներուն հետ, եւ կատի առինք Տաթեւ վանքին, Նորավանքին, Սպիտակի մօր կառուցուելիք եկեղեցիին, Օշականի Ս. Մեսրոպ Մաշտոց եկեղեցւոյ կողքին գտնուող թանգարանի շէնքի մոտոգութեան, եւ Երեւանի մէջ 1700 ամեակի առիթով կառուցուելիք Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Մայր Եկեղեցւոյ հետ առնչուած հարցեր:

Լոնդոնաբնակ պրն. Ժօրճ Քիրքճեան, հանգուցեալ Վեհափառ Հայրապետի մախապէս ստորագրած մամակի հիման վրայ, կարողացաւ 300.000 (երեք հարիւր հազար) Ամերիկեան տոլար փոխանցել ժընեի դրամատոմէն Երեւանի Հայաստանի Պետական դրամատոմին Մայր Աթոռոյ հաշուին: Մասնակի յստկացումներ եղան վերոյիշեալ մախաձեռնութեանց:

Տակաւին վերջնական պայմանագրութիւններ չեն յստակեցուած եւ ստորագրուած մախաձեռնութեանց շինարարական ընկերութեանց հետ:

— Սեպտեմբեր 10 եւ 11, Շաբաթ եւ Կիրակի օրերը այցելեցինք Սիւնեաց թեմը: Ծամբու վրայ հանդիպեցանք, շաբաթ յետ միջօրէին, Եղեգնաձոր, Գլաձոր, Ս. Նաչ, Գորիսի Վերնիշէնի մատուղը (որուն բարձունքին ցոյց տրուեցան Հիմզերորդ դարէն մնացած եկեղեցւոյ մը մնացորդը), Գորիսի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցին, որուն մոտոգութիւնը առաջ կը տարուի

ծողովուրդին ջանքերով, և երկարկանի Առաջնորդարանի շենքը, որ մոյմպէս մորոգութեան կը կարօտի:

Ծարաթ գիշեր Գորիսէն անցանք Որոտանի Սատանայի Կամուրջը որուն մօտիկն է Հիմ Տարեցներու Շէնքը, որ այժմ կը գործածուի որպէս բուժարան պատերազմէն վիրաւոր զինուորականներու:

Այնտեղ գիշերեցինք մեզի ընկերացողներու հետ (Սիւնեաց թեմի Առաջնորդ Հայր Աբրահամ, մեր գաւազանակիր Հայր Միքայէլ Աջապահեան, Արծուի սարկաւազ՝ Ժմարանէն և Միացեալ Նահանգաց Արեւելեան թեմի ջանքերով կառուցուող Մանուկներու ճամբարի վերահսկիչ Տէր Եւ Տիկին Ռոյ Բելեքեան):

Կիրակի առաւօտ բարձրացանք Տաթևի վանք, ուր անաւարտ Պօղոս Պետրոս եկեղեցիին մէջ կարճ պաշտամունք մը կատարեցինք և ստուգեցինք շէնքերուն կացութիւնը: Կէսօրին դէպի Մանուկներու ճամբար ճամբուն վրայ (Մարտունիի ուղղութեամբ) հանդիպեցանք Սիսիանի Ս. Յովհաննէս եկեղեցին: Պատարագը աւարտուած էր, բայց պատկուելիք զոյգ մը և ժողովուրդը խոնուած էին եկեղեցու մէջ: Երիտասարդ քահանան տասներկու մանուկներէ կազմուած երգչախումբ մը ունէր, որ «բարի գալուստի» համար «Քրիստոս ի մէջ մեր յայտնեցաւ» երգեց: Եւ անք մեր օրհնութեան և քաջալերանքի խօսքը տուինք:

Մանուկներու ճամբարը Սմբատայ Դղեակի լեռան ստորոտը կը գտնուի, կարեկիւթիւմներով լեցուն, վազող գետակով և անտառով օժտուած:

Դէպի Էջմիածին վերադարձի ճամբուն վրայ, ուշ երեկոյին հանդիպեցանք Նորավանք հրաշակերտ եկեղեցին, որ մոյմպէս կարիքն ունի անհրաժեշտ մորոգութեան:

- Սեպտեմբեր 20, երեքշաբթի կէսօրին, ընկերակցութեամբ Ծիրակի թեմի Առաջնորդ, Գերաշնորհ Տ. Գրիգորիս Արքեպիսկոպոս Բունիաթեանի և գաւազանակիր Հայր Միքայէլի, մեկնեցանք դէպի Սպիտակ, օրհնելու համար կառուցուելիք եկեղեցու հողը:

Ժամապարհին, Զրաշէն գիւղի մօտ, մեզ դիմաւորեցին մահանգային և քաղաքային իշխանութեան ներկայացուցիչներ և առաջնորդեցին բարձունք մը, ուր կառուցած են շատ տպաւորիչ յուշարձան մը, յանուն Ս. Երրորդութեան՝ երեք խաչերով քարձրացած: Դէպի յուշարձան բարձրացող ճանապարհին, երկու կողմերը տեղաւորած են մարմարէ տապանաքարեր, իւրաքանչիւրի վրայ արձանագրելով՝ գիւղին անունը և այդ գիւղէն զոհուած մարտիկների թիւը: Այդ յուշարձանը շրջակայքին ուխտատեղին է դարձել: Հոգեհանգստեան մեր աղօթքը ըրինք, և անցանք դէպի Սպիտակ:

Սպիտակի եկեղեցու հողի օրհնութիւնէն յետոյ, այցելեցինք քլուրին ստորոտը կառուցած վարժարանը, ուր երեք-չորս հարիւր ուսանողներ մօտակայ գիւղերէն կու գան և մասնատարաբար կազմակերպած երաժշտական մրցոյթներու կը մասնակցին: Երգի և մուսիկ կոկիկ յայտագիր մը ներկայացուցին:

Գիւղատնտեսական հիմնարկի մը ճաշարանին մէջ տրուած ընթրիքէ յետոյ, գիշերը վերադարձանք Մայր Աթոռ:

Սեպտեմբեր 21, Չորեքշաբթի առաւօտ ժամը 10-ին, Հայաստանի Հանրապետութեան անկախութեան երրորդ տարեդարձին առիթով, Երեսմի Անկախութեան հրապարակի վրայ, Նախագահին և Պետական պաշտօնատարներուն հետ ներկայ եղանք Զինուորական Շքերթին: Մեզի կ'ընկերակցէին Արարատեան թեմի Հայրապետական Փոխանորդ Գերաշնորհ Տ. Գարեգին Արքեպիսկոպոս Ներսէսեանը, Դիւանապետ Գերաշնորհ Տ. Ներսէս Արքեպիսկոպոս Պղպաճապետեանը, «Էջմիածին» ամսագրի խմբագիր Գերաշնորհ Տ. Ասողիկ Եպիսկոպոս Արիստակէսեանը, Հայր Միքայէլ և Հայր Առաքել:

Մէկ ժամ տեւող շքերթէն, օդանաւերու և ուղղաթիւներու հրապարակին վերելէն անցքէն յետոյ, ճամբուն վրայ գացինք Ծաղկոյ, ուր պետութիւնը կառուցած է պատերազմի զոհերու գերեզմաններու շիրմաքարեր: Զինուորներու առաջնորդութեամբ, իրենց բերած ծաղկեպսակը գետնորեցաւ ճշմանկուած տեղը, ուր նաեւ կատարեցինք հոգեհանգստեան կարգը:

- Նոյն երեկոյին, ժամը 7-ին, Մարգարեան համալիրին մէջ, դարձեալ հոգեւոր հայրերու ընկերակցութեամբ, մասնակցեցանք Հայաստանի Նախագահի հրաւերով կազմակերպուած հրապարակային հիւրասիրութեան՝ մտիկ ընելէ յետոյ Նախագահին ճառը, անկախութեան

երրորդ տարեդարձին առիթով:

- Հայաստանի նախագահին փափաքին ընդառաջելով, Հիմ Վեհարանի շրջափակին խաչքարերէն մին յանձնեցի՞նք պետութեան, որ նախագահին Միացեալ Ազգաց Ժողովին մասնակցելուն առիթով պիտի ներկայացուէր որպէս Հայաստանի նուէրը, զետեղելու համար Միացեալ Ազգաց շէնքին մէջ:

- Հայաստանի մշակոյթի նախարարը ներկայացուց խնդրանքը Պոլսումի (Գերմանիա) թանգարանի Տնօրէնութեան, Հայ մշակոյթի ցուցահանդէս կազմակերպելու իրենց թանգարանի մէջ: Մայր Աթոռէն եւս կարգ մը առարկաներ խնդրած են: Գանձատան պատասխանատուին (Անդրանիկին) ցանկ մը կազմել տուի՞նք առարկաներու, որոնք թերեւս կարելի է տրամադրել այսպիսի խնդրանքներու, եթէ որոշենք ընդառաջել:

- Հանգուցեալ Հայրապետի գրասենեակի ցուցակագրումը ամբողջացաւ, սէյֆի մէջի գոյքը փոխադրուեցաւ Վեհի մնջասենեակի սէյֆին մէջ, ուր կը պահուին մնացեալ բոլոր սէյֆերուն բանալիները: Եւ մնջասենեակի սէյֆին երկու բանալիները կը գտնուին Գարեգին Արքեպիսկոպոս Ներսէսեանի եւ պրն. Գրիգոր Խանջեանի մօտ, ըստ հանգուցեալ Վեհի փափաքին:

- Համակարգիչներ (կոմպիւտերներ) հաստատուեցան Վեհարանի այն գրասենեակին մէջ որ, Գերաշնորհ Վաչէ Արքեպիսկոպոս Յովսէփեանի պատասխանատուութեամբ, յառաջիկայ Ազգային Եկեղեցական Ժողովին հետ կապուած գրասենեակային աշխատանքները պիտի կատարէ: Նաեւ Հոգեւոր Շննարանի մէջ, ուր շրջանաւարտ սարկաւազներուն համակարգիչի դասեր պիտի տրուին:

- Օգոստոս 29, Երկուշաբթի յետ միջօրէին, ներկայ գտնուեցանք Հանգուցեալ Հայրապետի յիշատակին նուիրուած համերգին, նախաձեռնութեամբ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի եւ Հայաստանի ֆիլհարմոնիկ նուագախումբի, դնչկարութեամբ Լորիս Շօգնատրեանի: Ասմունքողմ էր Վլադիմիր Աբաջեան: Հովանատրութիւն՝ Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան:

- Սեպտեմբեր 28, Երկուշաբթի ցերեկին մասնակցեցանք Ակադեմիայի կազմակերպած «Հրաշեալ Աճառեանի» յիշատակին նուիրուած գիտաժողովին, որուն բացումը կատարուեցաւ Օփերայի սրահին մէջ, ուր նաեւ ներկայացուեցաւ Պողիկոյտ թատերգութիւնը:

- Հաշտապահի տեղեկատուութիւն -

առ 1 Հոկտեմբեր 1994

- Առկախ մնացած հարցեր -

Մէկ մասը առկախ մնացած հարցերուն հետեւեալն է. -

Տպարանի կացութիւնը եւ Հրատարակչական Յանձնախումբի մը կազմակերպութիւնը եւս առնց գործունէութեան ուղեցոյցը.

Բրիտանական դատարարութեան կեդրոնի կազմութիւնը.

- Գրասենեակ, կանոնադրութիւն, պիտոճէ, պաշտօնէութիւն.

Պահեստներու եւ գնումներու վերահսկողութիւնը.

Միաբանութեան թշկական հոգատարութիւնը.

Միաբանութեան զգեստագինը.

Ամսականներու վերանայում.

Թեմերու օժանդակութիւն:

- Հոկտեմբերի երկրորդ շաբթուն կը ծրագրենք Երուսաղէմ երթալ:

Հարկ եղած կարգադրութիւններ կ'ընենք եւ ձեզ տեղեակ կը պահենք:

- Մայր Աթոռի կազմակերպական ցուցատախտակը պատրաստուած է:

Գաղափար մը կուտայ Մայր Աթոռին բաժանմունքներու թուին եւ ըստ այնմ անհրաժեշտ կազմակերպական յարաբերութիւններուն ճշտումին:

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ՏԵՂԱՊԱՀԻ ՏԵՂԵԿԱՏՈՒՈՒԹԻՒՆ ԳԵՐԱԳՈՅՆ ՀՈԳԵՒՈՐ ԽՈՐՀՈՒՐԴԻ 18-19 ՆՈՅՆԵՐԻՐ 1994 ՆԻՍՏԻՆ

- Նախքան դէպի Երուսաղէմ մեր մեկնիլը հոկտեմբեր 12-ին, Սպիտակի կառուցուելիք եկեղեցւոյ հիմքերու եւ 16 հիմնաքարերու օրհնութեան արարողութիւնը կատարեցինք Հոկտեմբեր 9, Կիրակի յետ միջօրէին, աղըճեղակից ունենալով Շիրակի Թեմի Առաջնորդ Գերաշնորհ Տ. Գրիգորիս Արքեպիսկոպոս Բուծիաթեանը, Ռազմիկ Վարդապետ Պօղոսեանը (Երուսաղէմի միաբաններէն) եւ շրջանի հոգեւորական հայրերը:

Դէպի Սպիտակ մեր ճամբուն վրայ հանդիպեցանք Օշական, Ս. Մեսրոպի գերեզմանին, մասնակցեցանք Ս. Պատարագին, տեսանք մանուկներու եւ դպրոցական պատանիներու խումբեր, որոնք շրջափակին մէջ իրենց ուսուցիչներու շուրջ հաւաքուած, մուգի եւ արտասանութեան իրենց յայտագիրները կը կատարէին: Տեսանք մանւանաւարտ թանգարանին անխմամ թողուած շինարարութիւնը, որուն տանիքը տարի մը առաջ պէտք էր ծածկուած եւ աւարտուած ըլլար:

Այցեցիցինք ոչ շատ հեռուն, բլրան վրայ գտնուող հին եւ աներակ երկրորդ մատուռ մը, եւ ապա Ապարանի պազիլիքատիպ եկեղեցին, որ փակ էր եւ վերանորոգման շինարարական ընթացքին մէջ:

Անակնկալ էր, երբ մախքան Սպիտակի եկեղեցւոյ հիմնարկէքի օրհնութիւնը, առաջնորդութեանք ընդարձակ հրապարակ մը, ուր շրջակայ քան գիւղերէն, իրաքանջիւր խումբ իր բերքի եւ արտադրութեան մտոյշները մէկտեղած, քով քովի տեղաւորուած, բերքի տօնահանդէս կազմակերպած էին, խրախմանքի, երգի, պարի, ասմունքի յայտագիրներով:

Այստեղ եւս, հոգեւորական հայրերով կատարեցինք «Անդաստանի» արարողութիւն, եւ քաղաքային ղեկավարներու կարգին, մեր քաջալերանքի եւ օրհնութեան մաղթանքները տուինք:

- Էշմիածնի Հոգեւոր Ծննդարանի սրահին մէջ, Հոկտեմբեր 4-ին, Կոմիտաս վարդապետի ծննդեան 125 ամեակին առիթով, Ս. Հոփիսիմէ Կիրակնօրեայ վարժարանի մօտ 50 աշակերտներ համերգներով եւ Պարոյր Սեակի «Անդելի Զանգակատուն»-էն հատուածներ արտասանելով, մէկ ժամ տեւող կոմիտասեան երգեր երգեցին գնահատելի մրբութեամբ եւ զգացումով:

- Հոկտեմբեր 10 եւ 11-ին, Ռուսաստանի Դաշնութեան խորհրդարանի նախագահ Վլադիմիր Շումէլջօ, Հայաստան իր այցելութեան առիթով, այցելեց Էշմիածնի Մայր Տաճար, եւ Գանձատուն. եւ Վեհարանի մէջ տրուած ընդունելութեան ընթացքին իրեն մուէր տրուեցաւ Էշմիածնի Գանձեր հատորը: Պարուն Շումէլջօ Երեւանի մէջ ճերկայ եղաւ Պետական Համալսարանի 75 ամեակի հանդիսութեան, Օփերայի դահլիճին մէջ: Իսկ իր կողմէ տրուած պաշտօնական ընդունելութեան, իր խօսքին մէջ, իր հիացմունքը յայտնեց հայ ժողովուրդի պատմութեան, մշակոյթին, եւ հոգեւոր ժառանգութեան, որ կը մարմնանար մերկայութեամբը Էշմիածնի Մայր Տաճարին եւ հոգեւոր գանձերուն:

- Վեհարանին մէջ հանդիպում ունեցանք Գիւմրիէն բերուած մօտ 30 ուսանողներու, որոնք Գրիգորիս Սրբազանի եւ ուսուցիչներու հոգածութեամբ կը հետեւին Հոգեւոր դպրանոցի դաւընթացքներուն:

- Հոկտեմբեր 12-15 գտնուեցանք Փարիզ՝ Երեւանէն Երուսաղէմ ճամբու վրայ: Հանդիպումներ ունեցանք Հայրապետական Պատուիրակ եւ Փարիզի Առաջնորդ Գերաշնորհ Տ. Գիւս Արքեպիսկոպոս Նազազեանի, Գերմանիոյ թեմին Առաջնորդ Գերաշնորհ Տ. Գարեգին Եպիսկոպոս Պէքեանի, Լիոնի շրջանի Հայրապետական Պատուիրակի Փոխանորդ Գերաշնորհ Տ. Նորվան Եպիսկոպոս Զաքարեանի եւ հոգեւոր հայրերուն եւ աշխարհական

ներկայացուցիչներու հետ, անդրադառնալով Ազգային Եկեղեցական Ժողովի կապակցութեամբ Գերագոյն Հոգեւոր Խորհուրդի միասին մէջ կատարուած աշխատանքներուն:

- Հոկտեմբեր 16 - Նոյեմբեր 8, Երուսաղէմի մէջ, Տճօրէն ժողովի միասերունք եւ միաբանական հաւաքոյթներուն ընթացքին, անդրադարձանք հանգուցեալ Վեհափառ Հայրապետի թաղման առիթով եղած պատշաճ կարգադրութեանց եւ պետական հովանաւորութեան, քառասունքի արարողութեանց, Եպիսկոպոսաց Ժողովին, Կաթողիկոսական Տեղապահի ընտրութեան, եւ Գերագոյն Հոգեւոր Խորհուրդի միասերունք մէջ Ազգային Եկեղեցական Ժողովի գումարման կապակցութեամբ տրուած որոշումներուն:

Երուսաղէմի վանական կեանքը, Սուրբ Տեղեաց մէջ ծառայութիւնը եւ պաշտամունքները, կրթական եւ այլ բաժանմունքներու գործունէութիւնը կը շարունակուին կարելի կանոնաւորութեամբ: Ընկալարական ծրագիրները առաջ կը տարուին Սուրբ Աթոռին համար նպաստաւոր պայմաններով:

- Հոկտեմբեր 26-ին տեղի ունեցաւ Իսրայէլի եւ Թորդանանի միջեւ կնքուած դաշինքին եւ համաձայնագրին ստորագրութեան արարողութիւնը, Էլաթին մօտ, անապատ շրջապատի մը կիզիչ արեւուն ներքեւ, մօտ վեց հազար հրաւիրեալ անձերու ներկայութեան: Համաձայնագիրը ստորագրեցին Իսրայէլի եւ Թորդանանի վարչապետները, եւ նոյն վաւերագրերուն իբրեւ վկայ ստորագրեցին Թորդանանի Հուսէյն թագաւորը եւ Միացեալ Նահանգաց ճախագահ Պիլ Քլինթընը:

- Ժառանգաւորաց վարժարանը, մօտ հարիւր աշակերտներով, ուսուցիչներով եւ պաշտօնեաներով, կ'ընթանայ կարելի կանոնաւորութեամբ: Ներկայ եղանք աշակերտներէ կազմուած ճուազախօսքին ներկայացուցած երգի, ասմունքի եւ զուարթաբանութեան հրապարակային յայտագրին: Ժառանգաւորաց վարժարանի սրահին մէջ ներկայացուցաւ ճաւ Գարաջանովի «Նոսն գոյնը» շարժանկարին առաջին ժապաւէնը, որ պաշտօնապէս արգելուած էր ցուցադրել: Հրաչեալ Գրիգորեանի որդին, Սարգիս Գրիգորեան, որ աշխատակիցը եղած է Փարաջանովին, մի կերպ ազատագրած էր ժապաւէնը, եւ ցուցադրեց հետաքրքրական եւ լուսաբանիչ բացատրութիւններ տալով Սայաթ Նովայի կեանքին հետ կապուած «խորհրդանշական» պատկերացումներու մասին:

- Նոյեմբեր 9-ին Երուսաղէմէն Երեւան ճամբուն վրայ, Սօչի հանդիպեցանք: Հոգեւոր Բ. Եզնիկ Մ. վարդապետ Պետրոսեանը, իբրեւ Հիւսիսային Կովկասի մէջ Առաջնորդի Փոխանորդ, շրջանի հոգեւոր հայրերուն հետ կարգադրութիւններ կատարած էին տեսնելու մեր կառուցողը եւ մատուո՜ւնեկեցիներէն ոմանք, պաշտամունքի համար հաւաքուած ժողովուրդին հետ լինելու եւ խօսելու: Հանդիպումներ ունեցանք Ասլոյե քաղաքի Հայ Բարաքագլուխին հետ, եւ ճաշկերոյթի հրաւիրուած Հայկական Միութիւններու ներկայացուցիչներու եւ եկեղեցաշէն բարերարներու եւ Ռուս հոգեւոր առաջնորդին հետ: Բազմացեղ շրջան մըն է Սօչի (110 տարբեր ցեղերէ) եւ յատկապէս հայերը իրենց ազգային ինքնութիւնը, մշակոյթը, եւ գործունէութիւնը պահելու պայքարի մէջ են:

- Նոյեմբեր 11-ին Սօչիէն ժամանեցին Մայր Աթոռ:

Մայր Աթոռի բաժանմունքներէն ոմանք գնահատելի աշխատանք են կատարած:

- Քրիստոնէական դաստիարակութեան յանձնախումբ մը ունիմք գլխաւորութեամբ Հոգեւոր Բ. Վազգէն Արեղայ Միթախանեանի, որ հակառակ անբաւարար միջոցներու, կը ջանան օժանդակել մեր թեմերու զանազան քաղաքներու մէջ սկսուած Կիրակնօրեայ Դպրոցներուն, եւ ծրագրած են ուսուցիչներ պատրաստել այդ դասընթացքներուն համար: Վերջերս, Ս. Գայեանէի վանքին մէջ, գրասենեակ մը կարողացանք ապահովել, զոր կանաւորեցին: Իսկ նոյն տեղը օգտագործող Երիտասարդաց խումբը փոխադրուած է Ս.

Հոիփսիմէի վանքին մէջ:

- Հոգեւոր Ընտարանի աշակերտներուն համար զգեստներ հայթայթուած են պահեստի ապրանքներէն տրամադրելով:

- Ընկերու եւ սենեակներու ջեռուցման համար ձմեռային կաթապատունը նորոգուած է, եւ ջեռուցման գործիքները վերահաստատուած եւ կարգաւորուած են: Ապահովուած են ձմեռային մթերքներ թէ՛ ջեռուցման եւ թէ՛ ուտեստեղէնի համար:

- Ընդհանրակալութիւն կը յայտնենք Կ. Պոլսոյ Ամենապատիւ Պատրիարք Գերաշնորհ Տ. Գարեգին Արքեպիսկոպոս Գազանճեանին, որ բժշկական խնամքի եւ գործողութեան կարօտ մեր երեք միաբաններուն համար Պոլսոյ Ս. Փրկիչ Ռիւանդանոցին մէջ ընդունուելու կարգադրութիւններ կատարած է: Տ. Թադէոս Վարդապետը եւ երկու սարկաւազներ՝ Վարուժան եւ Վազգէն, ստամոքսի խոցի ցաւերէն բուժուած պիտի վերադառնան Մայր Աթոռ:

- Ֆինանսա-տնտեսական Թանձնախումբի համար պատրաստուած կանոնադրութիւնը դեռ երէկ վերջին սրբագրութեան ենթարկուեցաւ: Եւ յոյսով ենք որ պատասխանատու անձերու նշանակումով Թանձնախումբը իր գործունէութեան պիտի ձեռնարկէ:

- Զօպանքարայի գործարանի փոխանցման գործողութիւնները տակաւին չեն ամբողջացած: Գերմանական ընկերութիւնը, երկու հարիւր հազար գերմանական մարքի պահանջք մը ներկայացուցած է: Իսկ Տնօրէնի եւ պաշտօնեաներու յարաբերութիւնները եւ պատասխանատուութիւնները ճշտող կանոնադրութիւնը նոյնպէս պէտք ունի յստակեցման:

- Իսկ վանքին տպարանը կը մնայ զուրկ տպագրական ամբողջական գործիքներու օգտագործումէն: Նոյնպէս հրատարակութեան կարելիութիւնը՝ հրատարակչկան յանձնախումբի մը չգոյութեան պատճառաւ:

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ՏԵՂԱՊԱՀ ԱՄԵՆԱՊԱՏԻԻ Տ. ԹՈՐԳՈՄ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆԻ ԱՅՅԸ ՍՊԻՏԱԿ ԵՒ ԳԻՒՄՐԻ

(7 Դեկտեմբեր 1994)

1994 թ. Դեկտեմբերի 7-ին, Երկրաշարժի 6-րդ տարեկիցի օրը, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսական Տեղապար Ամենապատիւ Տ. Թորգոմ Պատրիարք Մանուկեանը կառավարական պատուիրակութեան հետ, որը գլխավորում էին ՀՀ վարչապետ Հրանտ Բագրատեանը եւ Գերագոյն խորհրդի առաջին փոխ-նախագահ Արա Սահակեանը, այցելեց Սպիտակ եւ Գիւմրի՝ մասնակցելու սգոյ արարողութիւններուն եւ մխիթարական հայրական խօսքով քաջալերելու տեղի բնակչութեանը: Այս առթիւ Ամենապատիւ Սրբազան Հօրը ողնկցում էին Շիրակի թեմի Առաջնորդ Գերաշնորհ Տ. Գրիգորիս Արքեպիսկոպոս Բուժիաթեանը եւ որպէս գաւազանակիր Հոգեշնորհ Տ. Միքայէլ Մ. Վարդապետ Աջապահեանը:

Առաւօտեան ժամը 10.30-ին կառավարական պատուիրակութեան հետ Ամենապատիւ Սրբազան Հայրը այցելեց Սպիտակի ջրջանի Ջրաշէն գիղի մօտակայ քարձուքի կառուցուած յուշահամալիրը, որտեղ տեղի ունեցաւ ծաղկեպսակների գետնեղման արարողութիւն եւ հոգեհանգստեան պաշտօնը:

Ապա մեքենաների շարասիւնը ողնորոնց դէպի Գիւմրի, որտեղ քաղաքային գերեզմանոցում ամփոփուած Երկրաշարժի անյայտ զոհերի շիրիմին կանգնուած խաչքար յուշարձանին նոյնպէս ծաղկեպսակներ գետնորոնցին կառավարութեան եւ Մայր Աթոռի կողմից: Այստեղ նոյնպէս Տեղապար Սրբազան Հօր նախագահութեամբ տեղի ունեցաւ հոգեհանգստեան արարողութիւն: Այնուհետեւ պատուիրակութիւնը այցելեց Գիւմրիի նորակառոյց Անի թաղամաս, որտեղ Պատրիարք Հօր օրհնութեամբ բացուեցին եւ բնակութեան յանձնուեցին երկու նորակառոյց շէնքեր:

Ժամը 13.00-ին պատուիրակութիւնը մասնակցեց Գիւմրիում տեղակայուած Ռուսական սահմանապահ զօրքերի գործմաստով կառուցուած յուշարձանի բացման արարողութեանը, որը նուիրուած էր Երկրաշարժի ժամանակ զոհուած զինուորականների եւ նրանց ընտանիքների անդամներին: Սգոյ արարողութեան ընթացքում յարգանքի խօսքով հանդէս եկան գնդի հրամանատարը, վարչապետը եւ Ամենապատիւ Տեղապար Սրբազան Հայրը:

Ժամը 14.30-ին Ամենապատիւ Տ. Թորգոմ Պատրիարքը բաժանուելով կառավարական պատուիրակութիւնից, որը մեկնեց Վանաձոր, այցելեց Գիւմրիի առաջնորդանիստ Ս. Աստուածածին Մայր Եկեղեցին՝ ներկայ գտնուելու Ս. Պատարագի արարողութեանը եւ քարոզով մխիթարելու սգակիր հաւատացեալներին: Տաճարի մօտ Ամենապատիւ Սրբազան Հօրը դիմաւորեցին Շիրակի թեմի առաջնորդական փոխանորդ Տ. Սեպուհ վարդապետ Չուլեանը եւ քահանայից դասը ու առաջնորդուեց եկեղեցի, որտեղ նախագահեց հոգեհանգստեան արարողութեանը եւ ոգեշունջ քարոզով մխիթարեց հայ հաւատացեալ ժողովրդին: Սուրբ Պատարագին ներկայ էին Շիրակի տարածքաշրջանում ՀՀ կառավարութեան լիազօր ներկայացուցիչ Անդրանիկ Քոչարեանը եւ Գիւմրիի քաղաքապետ Միքայէլ Վարդանեանը:

Ս. Պատարագից յետոյ, ժամը 17.00-ին, Ամենապատիւ Սրբազան Հայրը այցելեց Շիրակի թեմի Հոգեւոր դպրանոց, որտեղ դպրանոցի սաների եւ դասախօսական կազմի ջանքերով պատրաստուել էր ճոխ յայտագիր՝ նուիրուած Կոմիտաս վարդապետի եւ Յովհաննէս Թումանեանի ծննդեան 125 ամեակներին: Հանդէսը բացեց դպրանոցի տեսուչ պրն. Մեղրիկեանը, որից յետոյ ելոյթ ունեցաւ Շիրակի թեմի առաջնորդ Գերաշնորհ Տ. Գրիգորիս Արքեպիսկոպոս Բուժիաթեանը: Ցայտագրի կատարումից յետոյ, որը կազմուած էր զեկուցումից, արտահանութիւններից, երգերից, օրհնութեան խօսքով հանդէս եկաւ Տ. Թորգոմ Պատրիարքը: Հանդէսից յետոյ Ամենապատիւ Սրբազան Հայրը հանդիպում ունեցաւ դպրանոցի դասախօսական կազմի եւ ուսանողութեան հետ:

Ուշ երեկոյեան Տեղապար Սրբազան Հայրը վերադարձաւ Մայր Աթոռ:

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ՏԵՂԱՊԱՀ Տ. ԹՈՐԳՈՄ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՍ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆԻ
ԲԱՐՈՋԸ ԳԻՒՄՐԻԻ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ՄԷՋ
7 Դեկտեմբեր 1994

"Յանուն Հոր և Որդւոյ և Հոգւոյն Սրբոյ. ամեն"

Տխուր յիշատակներու օր է այսօր: Աւելի ծանր և տխուր բոլոր անոց համար, ովքեր այդ երկրաշարժի օրը Հայաստան աշխարհի այս երկրամասի մէջ գտնուեցան- Գիւմրի քաղաքն, Կիրովականն, Ստեփանավանն, Սպիտակն, Նալբանդն և տասնեակներով ուրիշ քաղաքներ և գիւղեր: Եւ մօտաւորապէս մեր մէկ միլիոն հայուքիւնը, այդ շրջանակին մէջ ապրող, ենթարկուեցին դժբախտութեան, երկրաշարժի աղէտին:

Եւ այսօր մեր մտքին մէջ հարցումները շատ են: Ինչո՞ւ պատահեց: Ինչո՞ւ Աստուած թոյլ տուեց որ պատահի: Զե՞ր կարող Աստուած այնպէս անել, որ այդ դժբախտութիւնը մեր գլխին չգար: Աստուած ինչո՞ւ բարիներին չի պաշտպաներ և չարիքը թոյլ կուտայ, որ մեր շուրջը տեղի ունենայ: Մինչև անգամ երբեմն կ'ասեմք «իմչո՞ւ համար այս չարիք գործողները անելի յաշտութիւն կը գտնեն կեանքի մէջ, քան բարի մարդերը»: Այս բոլոր հարցումները բնական հարցումներ են, որովհետև շուրջանքի մէջ ենք, որովհետև պատասխանը չունենք: Բայց պատասխանը կայ: Պատասխանը կը գտնենք երբ կը կարգանք Աստուծոյ կամքը: Աստուծոյ կամքը գրուած է Աստուածաշունչ Գրքի մէջ: Աշխարհի ստեղծագործութեան մինչև այսօր Աստուծոյ կամքը եղել է մեզի հետ: Ուրեմն նրանք ովքեր կը հաւատան, նրանք գիտեն թէ Աստուած չարիք չի կամենար: Սա բացայայտ պէտք է լինի: Մեր մտքից երբեք պէտք չէ անցնենք, ասելու համար որ Աստուած թոյլ տուեց որ այս չարիքը պատահի: Ո՛չ, Աստուած թոյլ չը տուեց: Բայց Աստուած թոյլ տուեց որ մարդը ինքը՝ իրեն տրուած միտքով, խելով, իրեն տրուած կամքով, զգացումներով, ինքը որոշի որ պիտի ապրի այնպէս, ինչպէս որ Աստուած կը կամենայ: Եւ Աստուած բարի միայն կը կամենայ:

Մեզանից ունէ մէկը չի կարող ասել որ Աստուած ինձ ասաց. «Գնա՛ սպաննիր»: Մեզանից ունէ մէկը չի կարող ասել որ Աստուած ինձ հետ խօսեց և ասեց՝ «Գնա՛ գողութիւն արա. Գնա՛ գինովցիր. Գնա՛ չարիք գործիր. Գնա՛ պատերազմ ծրագրիր. Աշխարհը թող կրակի մէջ մնայ»: Ոչ ոք չի կարող այսպէս յայտարարել: Այդ չարիք գործողները կ'ասեն. «Ե՛ս այսպէս կ'ուզեմ»: Զարիքը ուրեմն այդ ԵՍ-ին մէջն է: Այդ մարդուն մէջն է: Այդ մարդը՝ սովորական մարդ լինի, փողոցների մէջ քայլող, թէ այդ մարդը կարևոր պաշտօնների մէջ լինի՝ իբրև հոգևորական, կամ կարևոր պաշտօնների մէջ լինի իբրև երկրի կառավարող, քաղաքագետ, դիւանագետ, պետական ղեկավար: Նրանք կարող են չարիք գործել: Եւ նրանց չարիքներու վնասը մենք պարտաւոր ենք ֆաշել:

Աստուած չի կամենար չարիքը:

Երկրաշարժը բնութեան չարիքն էր: Բնութեան օրէնքներ կան, որոնք կը կառավարեն երկիրը, երկրի բնութիւնը: Եթէ սա կը վնասի մեզի, այդ չարիքը մենք պարտաւոր ենք ընդունել, բայց ոչ որովհետև Աստուած ուզեց մեզ պատժել: Երբեք: Այդպէս պէտք է մտածենք: Այդպէս եթէ մտածենք այլևս ուրիշ յոյս չի մնար մեզ

ապրելու: Անհմաստ կը դառնայ ապրելը:

Միւս կողմից սակայն չարիքին և չարին դիմացը բարին միշտ կայ, որովհետև Աստուած միշտ կայ: Եւ մեզանից անոնք որոնք Աստուծոյ մեզի տուած այդ շնորհիք կարող են գործածել, նրանք բարիք պէտք է գործեն, և պէտք է մտածենք որ մինչև անգամ երբ այս երկրաշարժը պատահեց, երբ այդ չարիքը մեր գլխին եկաւ, որքան բարիք ստացանք նոյն ժամանակ: Աշխարհի մէջ կան բարիներ, կան բարութեան հաւատացողներ: Կան բարի գործերին արժէք տուողներ: Եւ պետութիւններն ոգնութեան հասան Հայաստան աշխարհին: Հայեր՝ այս Հայաստան աշխարհի մէջ կամ ցրուած աշխարհի տարբեր երկրների մէջ, բոլորն էլ ոգնութեան հասան: Ինչո՞ւ: Որովհետև գիտեն թէ բարի գործը տեսական է, յաւիտեանական է: Ի վերջոյ, ի վերջոյ բարին պիտի յաղթի: Այս մեր հաւատքն է: Այսօր ի՞նչ նեղութիւնների մէջ ենք Հայաստան աշխարհի մէջ: Մինչև անգամ երկրաշարժից յետոյ: Արցախի խնդիրներ, շրջափակումի խնդիրներ: Լոյս չկայ, ջուր չկայ, ջերմութիւն չկայ: Ի՞նչ նեղութիւնների մէջ ենք: Բայց դա պէտք է նկատենք բնական հետևանքը այն չարիքին որ պատահեց, այն պատերազմին որ տակաւին կը շարունակուի Արցախի անուցով, շրջափակումի պատճառով, որովհետև չար մտածողները դեռ կ'ուզեն վրէժ լուծել: Սա մեզ հետ է և դեռ պիտի լինի մեզի հետ:

Ուրեմն ի՞նչ պէտք է անենք: Երկու բան կայ անելու: Կա՛մ պիտի ասենք որ մենք պէտք է կորսուենք, ոչինչ անանք, կա՛մ պէտք է ասենք, այս չարիքին հակառակ, Աստծու կամքն է որ մենք պէտք է ապրենք: Այս հաւատքը կարևոր է: Աստծո՛ւ կամքն է որ մենք պէտք է ապրենք, և պիտի ապրենք: Աստծու կամքն է որ մենք պիտի դիմանանք, որովհետև ի վերջոյ բարին պիտի յաղթի:

Մեր հայոց պատմութեան մէջ ի՞նչ նեղութիւններ, ի՞նչ եղեռն, ի՞նչ ջարդեր պատահել են, ամբողջ մեր պատմութեան ընթացքին: Այդ չարիքը պէտք էր մեզ մինչև հիմա ոչնչացներ աշխարհի երեսից: Բայց այն բոլոր չարերը որոնք մեր ազգին ոչնչացումը մտածել են նրանք կորսուել են: Մեծ ազգեր պատմութեան մէջ, նրանք կորսուել են: Վերջինը դեռ այստեղ է, բայց ոչինչ: Այդ չարը պիտի չ'յաջողի:

Պէտք է ասենք որ մինչև անգամ այն եղեռնը որ պատահել է 1915 թուին, և այն միւսը որ գործադրուեց այս վերջին տարիներին, Սումգաիթի, Բաֆուի և այդ շրջանակների մէջ, որ իր կարգին հաւասար էր 1915-ին ծրագրուած եղեռնին, երկուսն էլ հաւասար ոճրագործութիւն էին: Այդ Չարն էլ պիտի չ'յաջողուի: Որովհետև մեր ազգը երթալով պիտի շատանայ և պիտի գօրանայ: Այսօր էլ գօրեղ է: Մեր տկարութեան մէջ ուժեղ ենք: Կը տեսնէք թէ ինչպէս այս գաղափարները մտքին համար մի քիչ անտրամաբանական խօսքեր կը թուան: Բայց ճշմարտութիւնը նրա մէջ է որ, ինչ որ մեր խելով չենք կարող ըմբռնել, Աստծու կամքով կարող ենք ըմբռնել:

Մեզի կը մնայ որոշել թէ ի՞նչ կ'ուզենք անել: Պիտի ապրե՞նք թէ պիտի չապրենք: Պիտի դիմանա՞նք թէ պիտի չը դիմանանք: Պիտի վերաշինե՞նք, թէ պիտի չը վերաշինենք: Բարիք պիտի գործե՞նք, թէ պիտի չը գործենք: Ա՛յդ՝ Աստուած մեզի թողել է: Չենք կարող ասել որ Աստուած կ'ուզէ որ մենք չարիք գործենք, սխալ որոշումներ անենք:

Այսօր էլ աշխարհի մէջ կան բարի հոգիներ, բարի կազմակերպութիւններ, հաստատութիւններ: Ովքեր որ կարող են, մեզի հայերիս իրենց ոգնութիւնը

կ'ուղարկեն, և պիտի ուղարկեն:

Մեր անկախ Հայաստանը, մեր պետականութիւնը հե՞շտ էր ունենալ: Զէ', հեշտ չէր: Բարի՞ է թէ չար: Ոմանց համար անկախութիւն ունենալը չարիք էր գուցէ: Բայց ինչպէ՞ս կարող ես այդպէս ասել, երբ դարերով մենք ուզել ենք ապրել իբրև մարդ, իբրև ժողովուրդ, իբրև հայութիւն, ազատ կերպով արտայայտելու, ծաղկեցնելու, շենացնելու մեր շնորհները: Եւ այսօր երբ ունենք այդ անկախութիւնը, ազատութիւնը, մեզանից ոմանք կը տրուցան ասելով. «էս մեղութիւնների՞ համար էր էս անկախութիւնը»: Էդպէս ասաց Իսրայէլի ժողովուրդը, երբ Մովսէս Մարգարէն Եգիպտոսի գերութիւնից ազատեց իրենց, բայց պէտք էր անապատի միջով անցնէին, մինչև Աւետեաց երկիր հասնելը: Այսօր էլ, հայ ժողովուրդն է նոյն վիճակի մէջ: Ով որ չի կարող իր մեղութիւնները քաշել, իր ցաւը տանել, նա չի կարող առողջանալ: Եւ մենք գիտենք ինչպէս բուժուել, ինչպէս առողջանալ: Դա մեր Քրիստոնէական հաւատքի մեզի սովորեցուցած ճանապարհն է: Այդ ճանապարհը մեզ երբեք չի խաբել:

Այսօր, ճիշտ է, Երկրաշարժից մեր գոհուածների տխուր յիշատակները մեզ հետ կ'ապրեն: Մեր տնագուրկ մնացած ժողովուրդին ցաւերը մեզ կը տանջեն: Այդ բոլորը պիտի տանենք:

Ի՞նչ երաշալի խօսք է որ ձեզանից ամէն մէկը սովոր է ասել, երբ կը տեսնէք մէկը մեղութեան մէջ. «Յաւոյ տանեմ»: Հեշտ չէ ասել «Յաւոյ տանեմ»: Բայց հայ ժողովուրդը կարող է ասել. կամքի տէր ժողովուրդ է, պատմութիւն ունեցող, մշակոյթ, հոգևոր շնորհներ ունեցող ժողովուրդ է: Ամէն տեսակ հալածանքների, մեղութիւնների միջից անցնելով մէկտեղ, ի՞նչ հոգևոր ժառանգութիւն է թողել իր զաւակներին: Հարտարապետութիւն, նկարչութիւն, քանդակագործութիւն, բանաստեղծութիւն, արուեստներ, պար ու երգ, ի՞նչ հարուստ ժողովուրդ ենք: Բայց այստեղ էլ չարը փորձել է միշտ կործանել: Եւ մեր ժողովուրդը հաստատ մնացել է իր հաւատքին մէջ, թէ՛ քարին անպայման պիտի յաղթանակի: Ուրեմն չը ծախենք մեր հաւատքը որևէ մէկ ուրիշ նպատակով կամ պատճառով: Աստուած մեզ ուժ կուտայ, որ մենք մեզ հաւաքենք, մեր տունը շինենք: Շինարարութիւնները որ կը կատարուեն, դանդաղ են: Մէկ տարուայ մէջ չես կարող մի քաղաք շինել: Ոչ էլ տասը տարուայ մէջ: Բայց կը շինենք: Որքան ժամանակ կը շինենք, այնքան մենք հոգիով զօրաւոր կը մնանք, և մեր ուրախութիւնները կը շատացնենք:

Աստուած մեզ շնորհիք տայ, որ մենք մեր ուրախութիւնները շատացնելու մասին մտածենք, թոյլ չտանք որ մեր զաւակները չար ճանապարհի մէջ մտնեն: Առողջ ընտանիքը բոյնն է, արմատն է մեր ժողովրդի հաւաքական կեանքին: Ամէն մէկ հայի տուն մէկ եկեղեցի է, և պէտք է լինի: Այդ եկեղեցիին մէջ պէտք է ծնունեն, մկրտուեն, դրոշմուեն, մեծանան մեր զաւակները, և գործեն: Աստուած թող հաստատ պահի մեր հայրենիքը, մեր ժողովուրդը, մեր բոլոր հաստատութիւնները, մեր բոլոր շնորհալի զաւակները, ամէն տեսակի ասպարէզի մէջ: Եւ մենք կարող լինենք ասել. «Փառք քեզ Աստուած այս օրուան համար էլ. Եւ Քո անունը փառաւորեալ մնայ յաւիտեանս»:

**ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ՏԵՂԱՊԱՀ
Տ. ԹՈՐԳՈՄ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆԻ
ԽՕՍՔԸ ԿՈՄԻՏԱՍԻ ԵՒ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆԻ 125 ԱՄԵԱԿԻՆ
ՇԻՐԱԿԻ ԹԵՄԻ ՀՈԳԵՒՈՐ ԴՊՐԱՆՈՑԻ ՄԷՋ**

(7 Դեկտեմբեր 1994)

Ինձ՝ համար յուզիչ էր այս երկու ժամը, եւ իմաստալից: Իմաստալից, որովհետեւ այս օրում, Երկրաշարժի աղետին վեցերորդ տարեկիցին կը զուգահիշէր այս յայտագիրը: Երկրաշարժը եկաւ կործանեց, կեանքեր տարաւ, Աստուած գիտէ ի՞նչ ծաղիկներ, ինչ հանճարներ, այդ կորստածներուն մէջ: Բայց այս ճնշող, տանջող գաղափարներու, զգացումներու հակառակ, մենք կը հաւաքուինք եւ Կոմիտասի եւ Յովհաննէս Թումանեանի ծննդեան 125 ամեակի առիթով յայտագիր կը կազմակերպենք: Սա խորհրդանշիչ ընէ է: Խորհրդանշիչ է հայու հոգիին: Թէ՛ մա կարող է իր ամիւններէն Փիւնիկի պէս վերակենդանանալ: Թէ՛ մա կարող է իր ցանքը անուշցնել, իր չարչարանքներուն կապանքին եւ շղթային հակառակ ազատօրէն թռիչք առնել:

Եւ ես կուզեմ իմ գնահատանքս յայտնել թէ՛ Գրիգորիս Սրբազանին, որպէս Առաջնորդը Օիրակի թեմին, թէ՛ այս պատուական ուսուցիչներուն, եւ թէ աշակերտներու ծնողներուն եւ աշակերտներուն, որոնք միասնաբար նոյն իտէլիի ճամբուն մէջ, ուխտաւորի պէս ճամբայ են ելած, հասնելու (դէռ չենք հասած) այն ուխտին որ մեր ժողովուրդի ապագայի մտահոգութենէն է առաջադրուած: Թէ՛ ի՞նչ պիտի լինի Հայաստան աշխարհի եւ սփիւռքի մէջ ցրուած մեր ժողովուրդի հոգիի կեանքը: Պիտի ունենա՞նք, թէ պիտի մեռնի հոգին: Եւ եթէ հոգին մեռաւ, այլեւս ի՞նչ կ'արժէ ապրել այս մարմինին մէջ: Եւ ծանր է այս մտաւտանջութիւնը: Մամր է, որովհետեւ կարիքը, որ մեզ դէպի մեր իտէլիի բարձունքը կը մղէ, շատ է, եւ բարձունքը ցից: Եւ չ'գիտենք թէ պիտի կարողանա՞նք հասնիլ գագաթին: Բայց եթէ մենք մեր մտադրութիւնը թիմաւորենք, ուխտաւորի պէս մեր ուխտին մասին միայն մտածենք, Աստուած անպայման մեր ձեռքէն բռնած մեզ հետ միասին պիտի քայլէ, որպէսզի մենք հասնենք այդ բարձունքին:

Մեր հոգեւոր կարիքները անհուն են, եւ մեր ուժերը փոքր եւ տկար: Ութը միլիոն հայութեան անուճով կը խօսինք, աշխարհի մէջ:

Ութը միլիոնին դաստիարակութիւնը, անոնց սնունդ տուող մշակները քանի՞ հատ են: Հազիւ մէկ ափ լցնող: Բայց մենք գիտենք թէ ափ մը ցորեան երբ Աստուած օրհնէ, ամէն մէկ հատիկը աստղերուն պէս պիտի շառուանայ: Աւետարանին պատգամն է. - Եթէ հունտը բարեքեր հողի մէջ իյնայ, այն ատեն միայն ծառ պիտի դառնայ, եւ մէկի տեղ վաթսուս, մէկի տեղ հարիւր պտուղ պիտի տալ: Այս հոգիով ես ապրեցայ այս երկու ժամը: Յուսալից:

Իսկ այդ երկու Տիտանները անմահ են, հանճար են: Բարեբախտաբար երկուքն ալ նոյն շրջանին ծնած, ապրած, գործած, եւ իրար հետ եւս գործակցած են: Ուրախ եմ պարոն Մելքոնեանին ճերկայացման համար, ծանօթացնելով Թումանեանը իր բազմեքես իրագործումներուն մէջ: Կարելոյ էր այդ բոլորը իմանալ: Կոմիտասը նոյնպէս: Եւ բոլոր կատարողները, երգող, նուագող, արտասանողներ, բոլորն էլ ուրեմն մեզ տարին այն անդաստանին, ուր Կոմիտասը, Թումանեանը ուզած են որ ակօսեն բերրի դաշտը, ցանեն հունտերը, այն հաւատքով որ այդ հունտերը պիտի չը մեռնին, ոտնակոխ պիտի չը դառնան, ինչպէս Աւետարանի նոյն պատմութեան մէջ, հունտերէն ոտնաճ կ'իյնան ճամբու ճեղքը, եւ թռչուններ կուգան, կ'ուռեն, կը կտցահարեն, եւ ոչինչ կը մնայ նրանցից: Հունտերէն ոտնաճ կ'իյնան ժայռերու վրայ, ուր ճեղքերու մէջ մի քիչ հող կայ, եւ հետեւաբար այդ հողին չափով կը ծիւծ, քայլ չեն կարող ծաղկիլ, որովհետեւ արեւը կուգայ, կը խամձէ, կը չորացնէ զանոնք: Ուրիշներ կ'իյնան փուշերու, տատասկներու, անպէտք խտերու մէջ, որոնք կը խեղդեն այդ թանկագին հունտերը: Երանի այն հունտերին որոնք բարեքեր հողին մէջ ընկնելով բազում պտուղներ կուտան:

Երկուսն էլ, Թումանեանը եւ Կոմիտասը, անկախաբար իրարմէ, բարեքեր հողի մէջ ինկած հունտի նման պտղաբեր դարձան: Նոյն հոգիէն առաջնորդուած, երկուսն էլ յայտարարած

են որ ժողովուրդին պէտք է գնաս, եթէ կ'ուզես դու ժողովուրդի կեանքը ներկայացնել, ժողովուրդին ձայնը, երգը լսել: Եւ Կոմիտասը ճիշտ այն համճարն է որ մենակը այդ ամբողջ գործը կատարեց: Մենակը գտաւ հայ երգին մաքուր ակունքը, սկզբունքները: Մեր հին ձեռագիրներուն մէջ թաղուած իմաստը այն խազերուն, որոնք գործածուած էին 5-րդ դարէն մինչեւ 15-րդ դար: Թետոյ մի կերպ անյայտացած, կորստած: 1834 թուականին, Պոլսոյ մէջ մի քանի դպրասպետներ միասին գալով մի մոր տեսակի հայկական ձայնագրութիւն ստեղծեցին: Եւ Կոմիտասը հայկական այդ ձայնագրութիւնը սովորելով, գործածեց, պտտեց, քայլեց գիտէ գիտ, գաւառէ գաւառ Հայաստան աշխարհի մէջ, եւ հաւաքեց այն երգերը, այնպէս ինչպէս ժողովուրդը կ'երգէր:

Այդ երգերուն մէջ գտաւ Հայ երաժշտութեան քառալարի դրոշմը: Եւ այդ ստեղծաշարերու դրոշմին մէջ տեսաւ հայկական երգի կշռոյթը: Երգի կշռոյթ մը որ ոչ մէկ կապ ունի որեւէ մէկ ուրիշ ժողովուրդի, մեծ Եւրոպական երկիրներու երաժշտութեան կշռոյթին հետ: Հայկական երգի մէջ, միձեօր-մաժեօր ձայնաշարերը չկան: Հայը ունի իր ինքնուրոյն երաժշտութիւնը, ունի իր կշռոյթը որ իր քերթողութեան կշռոյթէն կը ստանայ: Հետեւաբար երգը եւ բառը գիրար պէտք է գրկեն: Ներդաշնակ պէտք է հնչեն: Եւ տակաւին կայ հայկական շեշտը: Ամէն բառ իր շեշտը ունի: Բայց կայ երկրորդ մի շեշտ, որ նախադասութեան կուտայ մի մասնաւոր իմաստ, նշանակութիւն: Երբ կ'ըսես. "Ես այս երեկոյթին պիտի երթամ", յայտնի չէ թէ մասնաւոր իմաստ տուող շեշտը ո՞ր բառի վրայ եւ դրեր: Այդ իմաստը կը յայտնուի երբ լսենք թէ շեշտը ո՞ր բառի վրայ է:

Այսպէս 1. "Ես այս երեկոյթին պիտի երթամ" ("Ինու պիտի չերթամ"):

2. "Ես ա՛յս երեկոյթին պիտի երթամ" ("Ուրիշ երեկոյթներ եմ կան, բայց այս մէկին պիտի երթամ"):

3. "Ես այս երեկոյթին՝ պիտի երթամ" ("Պարահանդէս էլ կայ, բայց պիտի չերթամ"):

4. "Ես այս երեկոյթին պիտի՛ երթամ" ("Եւ դու չես կարող ինձ արգիլել"):

5. "Ես այս երեկոյթին պիտի երթա՛մ" ("անձրեւ, ձիւն, կարկուտ էլ լինի, պիտի երթա՛մ"):

Այսպէսով կ'ունենանք հինգ բառերու իմաստին համաձայն, հինգ շեշտ, հինգ տարբեր նախադասութիւն, հինգ տարբեր զգացումներ արտայայտուած, եւ հետեւաբար հինգ տարբեր եղանակներ: Եւ Կոմիտաս այդ շեշտը կը փնտռէ, ամէն մէկ երգին մէջ: Կոմիտաս համաճաղը դպել է մեր ժողովուրդի կեանքին ամէն մէկ երեսին: Այսպէս կարող ենք մեր ժողովուրդի կեանքին տառնելու երեսները գտնել Կոմիտասի երգերուն մէջ:

1. Այնտեղ կը գտնենք Հայաստանի բնութիւնը, զգուտը առականքի, ֆշշոցը հովիւն, կկուն կաքաւին եւ լորիկին, "Լուսնակն անուշ ու հովն անուշ"ը: Եւ ամբողջ բնութիւնը Հայաստան աշխարհի:

2. Կոմիտաս մանկավարժ էր եւ ուսուցիչ: Մանուկներու համար երգեր գրեց:

3. Օտարամուտ եղանակներու ներքեւ յարմարեցուած հայկական բառերու փոխարէն, տուաւ հայկական հայրենասիրական երգեր - "Հայ Ապրենք", "Հիսի էլ լոնք", "Ո՛վ մեծաքանձ", "Մայր Արաքսի":

4. Հերոսական երգերու մոյշներ ունինք "Սիփանայ Քաջեր" եւ "Մոկպաց Միրզէն" երգերով:

5. Հեզմանքի երգերը վերցուած են կեանքի զանազան վիճակներէն: Հարբած ուսանողի երգ՝ "Ո՛հ, ի՛նչ քաղցր բան": Հարսանեկան երգերու մէջէն այն պահը երբ հարաւ կեսօրին տան առջեւէն կը տանին, եւ կը կանչեն "Թագաւորի մէր դուս արի, տես քեզ ինչեր ենք բերէ", "Տոմ ալող", "Ջուր բերող", եւ վերջապէս "Քո գլուխ տըմպող ենք բերէ": Կամ "Խոսմար պառկէ երես բաց":

6. Պարեր . - Կոմիտաս այնքան թախնդրօրէն կը վերլուծէ տղայի եւ աղջկայ շարժումները ձեռքի, մատներու, բազուկի, ծունկի եւ ամբողջ մարմնի: Պարը արուեստն է շնորհալի եւ իմաստալից շարժումներ:

7. Հարսանեկան երգեր հաւաքած է հետեւելով արարողական տարբեր պահերուն. Փեսին գովքը. "Աստուած շնորհաւոր անի" մաղթանքը. կատակ ու հեզմանք՝ "Է՛ն դիզան", "Թագաւորի մէր դուս արի", եւ այլն:

8. Սիրող երգեր, թե՛ տխուր և թե՛ ուրախ, հիացական:

9. Պանդուխտի երգերում մէջ հայ վիշտը, հայու ցաւը կայ, որ լալկան չէ, գուսպ է, գիտակից եւ դիմացկուն: Այս հոգին պէտք է արտայայտել "Կոռնկ" եւ " Սիրտս մնան է" Անտուանի երգերով:

10. Թատերական: Կոմիտաս ծրագրած էր չորս օփեռաճեր գրել. ա. Հերոսական՝ "Սասունցի Դաւիթ": բ. Պատմական՝ "Վարդան Մամիկոնեան": գ. Երգիծական՝ Ժակոբ Պարոնեանի "Քաղաքավարութեան վնասները", եւ քնարական՝ "Անուշ": Անուշի համար Թումանեանի հետ Կոմիտասի թղթակցութիւնները կան, ուր իր մտահոգութիւնները եւ առաջարկութիւնները կը ներկայացնէ - քնագրի մէջ կարգ մը փոփոխութիւններ, հայկական մուշակաման, հայկական մուշակամաններով:

11. Աշխատանքի երգերը, "Հօռովել"ները: Այդտեղ կայ ամբողջ Հայաստանի դաշտավայրը: Կայ լծկան եզը, արօրը, մաճկալը, որ պիտի երգէ, պիտի խօսի իր "եզօ ջամ"ին հետ: Ամէն անգամ որ "Հո" կը բացականչէ, տարբեր զգացում կը դնէ իր ձայնին մէջ: Զգաստացմող շեշտ մը կամ փաղաքշական, քնքուշ, քաջալերական խրախոյս մը: Հայ մշակին, հայ գիղացիին ամբողջ կեանքը պատկերուած է Աշխատանքի երգերում մէջ:

12. Կրօնական երգեր: Կոմիտասի Պատարագը ուրիշ հրաշալիք է: Օտար ազդեցութիւններն մաքրեց, գտեց Կրօնական երգերը, զանոնք վերադարձնելով իրենց հայկական կրօնական Հոգիին եւ ինքնուրոյն երածշտութեան: Գտնուած էին հայեր (մինչեւ իսկ Մակար Եկմալեան), որոնք թերթերու մէջ յայտարարել էին թէ "Հայը երգ չունի", եւ թէ ունեցածն ալ արեւելեան է, արաբ-պարսկական, կամ քիզանդական է: Կոմիտաս Վարդապետ չէր կրնար հանդուրժել այսպիսի անհիմն յայտարարութեան, եւ գրեց, թէ՛ "Հայը ունի ինքնուրոյն երածշտութիւն": Եւ սրա ապացոյցը իր երգերում մէջն է:

Այսպիսի հրաշք է, այսպիսի Աստուածային շնորհք է որ մենք իրեն Հայ ժողովուրդ ունեցել ենք: Թումանեանն էլ՝ Կոմիտասն էլ մեր փառքն են: 1915 Ապրիլ 24-ին դէպի սպանդանոց դրկուած ընտրանիին եւ մտաւորականներում մէջն էր Կոմիտաս: Ան, 45 տարեկանին, իր անձին միութիւնը կորսնցուց, "խելագարուեց", ոչ թէ ինքզինքին վրայ մտածելով, այլ որովհետեւ տեսաւ իր ընկերները, մտաւորականները, Վարուժանը, Սեւակը, Եղորտ միւս հանճարեղ գրողները սպանդի տարուած: Տեսաւ իր ժողովուրդին կոտորածը: Թէ իսկ թուրք փաշան լինէր զինքը ետ Պոլիս բերողը, ինք անիմաստ մկատեց այդ ազատումը: Նա չէր կարող այլեւս երգել: Չէր ուզեր այլեւս խօսիլ: Իր խելագարումը ինքնազոհութիւն էր: Ու Կոմիտաս լռեց: Կոմիտաս մեռաւ 1915-ին: Փարիզի բուժարանին մէջ մնաց մինչեւ 1935 երբ իր հոգին ազատ արձակուեց մարմնի կապանքներէն, եւ 1936-ին իր աճիւնները փոխադրուեցան իր հայրենի տունը, իր Հայաստանը: Եւ այստեղ իր հոգին ներկայ է եւ պիտի մնայ, որովհետեւ ինքը կայ իր յանձնարարական երգերում մէջ, այնքան յանձնարարական որքան հայ ժողովուրդն է: Կը մաղթեմ որ այս գիտակցութիւնը մեզի ներքեւ չը պակսի:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾՈՑ ՆԱԽԱՐԱՐԻՆ ԱՅՑԸ ԵՐՈՒՍԱՂԵՄ

Հ. Հ. Արտաքին Գործոց Նախարար՝ Վահան Փափազեան հիմա ընկերակիցներով Իսրայելի Պետութեան հիւրերը եղան 18-21 Դեկտեմբեր 1994, խորհրդակցութեանց միւթ ունեցաւով երկու երկիրներու յարաբերութիւնը եւ գործակցութիւնը տնտեսութեան, փոխադրամիջոցներու, առեւտուրի, կրթութեան, գիտութեան եւ այլ մարգերու մէջ:

Նախարարին կ'ընկերակցէին Հայաստանի Գիւղատնտեսութեան մախարար՝ Աշոտ Գրիգորեան, Կենտպանֆի Տնօրէն՝ Բագրատ Աստրեան, Եգիպտոսի եւ Անգլիոյ մէջ հայ դեսպաններ՝ Նդուարդ Նալպանտեան եւ Արմէն Սարգսեան, Արտաքին Գործոց Նախարարութեան մէջ Միջին Արեւելի երկիրներու Յարաբերութեանց պատասխանատու Հէնրիկ Գրիգորեան:

Դեկտեմբեր 19, երկուշաբթի ամբողջ օրը Հայոց Պատրիարքարանի եւ համայնքի հետ տեսակցութեանց յատկացուած էր: Հակառակ տեղատարափ անձրեւին եւ անակնկալ փոթորկոտ եղանակին, հիւրերը առաջնորդուեցան Ս. Յարութեան Տաճարը եւ Նրուսադէմ Հին Բաղաբը, եւ Հայոց Պատրիարքարանը, ուր Սրբոց Յակոբեանց Մայր Տաճարին մէջ, Լուսարարապետ

Գեր. Տ. Դաւիթ Արք. Սահակեան պատմական եւ արուեստի Քանկարժէք խոյր, սկիհ, շուրջառ եւ այլ կրօնական սպասներ ցուցադրեց հիւրերուն:

Հայ Նրիտասարդաց Միութեան եւ Հայ Մարմնամարզական Միութեան սկսուածներ հիւրերը առաջնորդեցին դէպի Ժառանգաւորաց Վարժարանի սրահը, ուր հայ հասարակութեան ներկայութեան մախարար Վահան Փափազեան խօսեցաւ եւ հարցազրոյց ունեցաւ Հայաստանի ներկայ կացութեան, Հայաստանի Հիմնադրամի, եւ այլ հարցերու մասին:

Ամեն Պատրիարք Սրբազան Հայրը, Կաթողիկոսական Տեղապահի պաշտօնով Ս. Էջմիածին կը գտնուէր: Կէսօրին, Իսրայելի Արտաքին Գործոց Նախարար Շիմոն Բէրէզի հրաւերով ճաշի հրաւիրուած էին, հիւրերուն հետ միասին Գեր. Դաւիթ Արք. Սահակեան, Գեր. Սեւան Եպս. Ղարիպեան, Գեր. Յուսիկ Եպս. Պաղտատեան, եւ Իսրայելի մէջ հայ զինապետաւ համար յանձնախումբի գործօն անդամներէն Յուլիկ Մամեան, Յակոբ Շէօհմէլեան եւ Մարտիրոս Նալպանտեան: Իսկ գիշերը, Նօթըր Ծամ հիւրանոցին մէջ ճաշկերոյթ մը տրուեցաւ ի պատիւ հիւրերուն եւ մասնակցութեամբ հայ հասարակութեան:

Ս. ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԷՆ

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆԻՔ-ԲԵՄԱԿԱՆԻՔ

Ուր. 21 Հոկտ. — Նախատմանկին ի Ս. Յակոբ մախագահեց Ամենապատիւ Պատրիարք Սրբազան Հայրը:

Շր. 22 Հոկտ. — Ս. Թարգմանչաց Վարդապետացն մերոց (Տօմ ազգային եւ եկեղեցական): Մայր Տաճարի Աւագ Սեղանին վրայ պատարգեց — մանւ. Բարոզեց — Ս. Թարգմանչաց Նրկոյ. վարժարանի Տեսուչը՝ Գեորգ. Ս. Կիրեղ Նպս. Գարիկեան: Ամենապատիւ Պատրիարք Սրբազան Հայրը մախագահեց Կիւլպեմկեան բարերար գերդաստանի հոգիներուն համար կատարուած տարեկան հոգեհամգստեան պաշտամունքին:

Կիր. 23 Հոկտ. — Ս. Պատարագը մատուցեցաւ ի Ս. Յարութիւն, մեր վերամատարան մէջ: Հանդիսացան եր Գեորգ. Ս. Սեւան Նպս. Դարիպեան: Ժամարարն եր Հոգշ. Ս. Համբարձում Վրդ. Քէշիշեան:

Շր. 29 Հոկտ. — Ս. Զորից Աւետարանչացն: Ս. Պատարագը մատուցեցաւ Ս. Յարութեան գաւթի Ս. Յովհաննէս Աւետարանչի մատարան մէջ: հանդիսացան եր Հոգշ. Ս. Կոմիտաս Վրդ. Շերպէճեան: Ժամարարն եր Հոգշ. Ս. Բագրատ Աթղ. Պուրճեճեան:

Կիր. 30 Հոկտ. — Ս. Պատարագը մատուցեցաւ Մայր Տաճարի Աւագ Սեղանին վրայ: Ժամարարն եր Հոգշ. Ս. Կոմիտաս Վրդ. Շերպէճեան:

Բշ. 31 Հոկտ. — Ս. Յովսէփայ Աստուածաբան: Ս. Պատարագը մատուցեցաւ Գեորգեանի Ս. Աստուածածնայ Տաճարին մէջ, Հայր Յովսէփի գերեզմանին վրայ: Հանդիսացան եր Հոգշ. Ս. Ռազմիկ Վրդ. Պոստեան: Ժամարարն եր ըստ սովորութեան, Տաճարին Տեսուչը՝ Հոգշ. Հայրիկ Վրդ. Գալայեան:

Շր. 5 Նոյ. — Երկրտապան Վարդապետացն: Ս. Պատարագը մատուցեցաւ ի Ս. Դիլսաղի: Ժամարարն եր Հոգշ. Ս. Սահակ Վրդ. Մաշայեան:

— Կէսօրե Եւթ Ամենապատիւ Պատրիարք Սրբազան Հօր գլխաւորութեամբ, Միաբանութիւնը Հրաշափառքի հանդիսութեամբ մուտք գործեց Ս. Յարութեան Տաճար, ուր Գեորգեանի եւ Գիւտ Խաչի այրին մէջ ռախտերէն Եւթ, վերջնայ կից՝ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ մէջ պաշտուեցան ժամերգութիւն եւ մախատմակ: Ապա կատարուեցաւ Տնօրինական Սրբատեղեաց այցելութեան հանդիսաւոր թափօր Տաճարէն մերս: Թափօրապետն

եր Հոգշ. Ս. Միքայէլ Մ. Վրդ. Աջապահեան, Ս. Էջմիածնէն:

Կիր. 6 Նոյ. — Գիւտ Խաչ: Գրչերային եւ առաւօտեան ժամերգութիւնները պաշտուեցան Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ մէջ: Հանդիսացան եր Լուսարարապետ Գեորգ. Ս. Դաւիթ Սահակեան: Ս. Պատարագը մատուցեցաւ Նոյն եկեղեցւոյ մէջ: Ժամարարն եր Հոգշ. Ս. Միքայէլ Մ. Վրդ. Աջապահեան: Ապա Ամենապատիւ Պատրիարք Սրբազան Հայրը մախագահեց մեծահանդէս թափօրին, որ մախ իջաւ Գիւտ Խաչի այրը եւ յետոյ բարձրանալով Ս. Գեորգեանի շրջափակը, ծաղկած թափօրով եւ մէկ անգամ Պատանձատեղւոյն շուրջ: Պատրիարք Սրբազանը ամպօղանիի տակ, Կենաց Փայտի մասունքը ունէր ձեռքին: «Խաչի քո Դրիստոս» երգեցողութեան հետ, թափօրը ուղղուեցաւ դէպի Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցին, ուր եւս աւարտեցաւ:

Շր. 12 Նոյ. — Սրբայն Յովհաննէս Ոսկեբերան Հայրապետին: Ս. Պատարագը մատուցեցաւ ի Ս. Դիլսաղի: Ժամարարն եր Հոգշ. Ս. Ռուբեն Վրդ. Յովակիմեան:

Կիր. 13 Նոյ. — Ս. Պատարագը մատուցեցաւ ի Ս. Յարութիւն, մեր վերամատարան մէջ: Հանդիսացան եր Գեորգ. Ս. Յուսիկ Նպս. Պաղտանեան: Ժամարարն եր Հոգշ. Ս. Առաքել Վրդ. Քարամեան, Նրեւանէն:

Ուր. 18 Նոյ. — Նախատմանը պաշտուեցաւ Ս. Հրեշտակապետաց եկեղեցւոյ մէջ: Հանդիսացան եր Գեորգ. Ս. Սեւան Նպս. Դարիպեան:

Շր. 19 Նոյ. — Ս. Հրեշտակապետաց Գաբրիէլի եւ Միքայէլի: Առաւօտեան ժամերգութիւնը պաշտուեցաւ եւ Ս. Պատարագը մատուցեցաւ Ս. Հրեշտակապետաց եկեղեցւոյ մէջ: Ժամարարն եր Հոգշ. Ս. Գուսան Վրդ. Ալեանեան: Գեորգ. Ս. Սեւան Նպս. Դարիպեան մախագահեց Ս. Աթոռոյս բարերարութիւն Աղանի ձէվաքիքեանի եւ պարագայից համար կատարուած տարեկան հոգեհամգստեան պաշտամունքին:

Կիր. 20 Նոյ. — Դարձնալ Ս. Պատարագը մատուցեցաւ ի Ս. Հրեշտակապետ: Ժամարարն եր Հոգշ. Ս. Ռազմիկ Վրդ. Պոստեան:

Շր. 26 Նոյ. — Ս. Պատարագը մատուցեցաւ ի Ս. Դիլսաղի: Ժամարարն եր Հոգշ. Ս. Աւետիս Աթղ. Իփրանեան:

Կիր. 27 Նոյ. — Ս. Պատարագը մատուցեցաւ ի Ս. Յարութիւն, մեր վերամատարան մէջ: Հանդիսացան եր Գեորգ. Ս. Կիրեղ Նպս. Գարիկեան:

Ժամարարն էր Արժանապատիւ Տ. Դանիէլ Բահանայ Գարանձան:

Եր. 3 Դեկտ. — Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Գլխադիր: Ժամարարն էր Արժանապատիւ Տէր Զաքարիա Քահանայ Արիւթէկեան:

— Նախատօնակին ի Ս. Յակոբ մախագահեց Գերշ. Տ. Կիրեղ Եպս. Գարիկեան:

Կիր. 4 Դեկտ. — Ընծայումն Ս. Աստուածածնին: Առաւօտուն, Գերշ. Տ. Կիրեղ Եպս. Գարիկեանի գլխաւորութեամբ, Միաբան Հայրեր իմենաշարժերով իշամ Գեթսեմանիի ձորը ու «Հրաշափառ»ով մուտք գործեցին Ս. Աստուածածնայ Տաճար, ուր Տիրամօր Ս. Գերեզմանին վրայ օրումն հանդիսաւոր Ս. Պատարագը մատուցեալ էր Բարոզեց Գերշ. Հանդիսապետ Սրբազանը: Գերշ. Տ. Յուսիկ Եպս. Պաղտասեան մախագահեց Կիւլլապի Կիւլլէնկեանի եւ իր գերդաստանի հոգիներուն համար կատարուած տարեկան հանգստեան պաշտամունքին:

Եր. 10 Դեկտ. — Գրիգորի Սֆանջեպետքին: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Գլխադիր: Ժամարարն էր Հոգշ. Տ. Վանիկ Վրդ. Մամկլասարեան:

Կիր. 11 Դեկտ. — Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Յարութիւն, մեր վերամատարան մէջ: Հանդիսապետն էր Լուսարարապետ Գերշ. Տ. Դաւիթ Արք. Սահակեան: Ժամարարն էր Հոգշ. Տ. Ամուշաւան Ծ. Վրդ. Զորանեան: Ապա կատարուեցաւ հոգեհանգստեան մասնաւոր պաշտօն 7 Դեկտ. 1988ին Հայաստանի մէջ եղկաշարժի հետեւանով մահացած համայն գահերուն վեցերորդ տարեդարձին առթիւ:

Իր. 16 Դեկտ. — Նախատօնակին ի Ս. Յակոբ մախագահեց Գերշ. Տ. Սեւան Եպս. Դարիպեան:

Եր. 17 Դեկտ. — Սրբոց Առաքելոց եւ Առաքիլ Լուսաւորչացն մերոց Թաղեսի եւ Բարեբողմեսի: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Գլխադիր: Ժամարարն էր Հոգշ. Տ. Համբարձում Վրդ. Քէշիշեան:

Կիր. 18 Դեկտ. — Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Յարութիւն, մեր վերամատարան մէջ: Հանդիսապետն էր Գերշ. Տ. Սեւան Եպս. Դարիպեան: Ժամարարն էր Հոգշ. Տ. Սահակ Արք. Մաշալեան:

Դշ. 21 Դեկտ. — Նախատօնակին ի Ս. Յակոբ մախագահեց Գերշ. Տ. Յուսիկ Եպս. Պաղտասեան:

Եշ. 22 Դեկտ. — Յղութիւն Ս. Աստուածածնին: Առաւօտուն, Գերշ. Տ. Յուսիկ Եպս. Պաղտասեանի գլխաւորութեամբ, Միաբան Հայրեր իմենաշարժերով իշամ Գեթսեմանիի ձորը ու «Հրաշափառ»ով մուտք գործեցին Ս. Աստուածածնայ Տաճար, ուր Տիրամօր Ս. Գերեզմանին վրայ օրումն հանդիսաւոր Ս. Պատարագը մատուցեալ էր Բարոզեց Գերշ.

հանդիսապետ Սրբազանը:

Եր. 24 Դեկտ. — Նիկողայոսի Սֆանջեպետքին: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Յակոբ, Ս. Մակարայ մատարան մէջ, երեք օր առաջ գուգադիպած Հալցեմ Եղիպտացուց տօնին առիթով: Ժամարարն էր Հոգշ. Տ. Բագրատ Արք. Պուրնէճեան: Վերաբերումը կատարուեցաւ մերթին գաւթին մէջ գտնուող Ս. Նիկողայոսի սեղանին վրայէն:

Կիր. 25 Դեկտ. — Բարեկենդան Ս. Յակոբայ Պահոց: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Յակոբ, Ս. Աստուածածնայ խորանին վրայ: Ժամարարն էր Արժանապատիւ Տէր Եղրատ Քահանայ Պոկտան:

Իր. 30 Դեկտ. — Նախատօնակին ի Ս. Յակոբ մախագահեց լուսարարապետ Գերշ. Տ. Դաւիթ Արք. Սահակեան:

Եր. 31 Դեկտ. — Ս. Յակոբայ Մօքմայ Հայրապետին: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Մայր Տաճարին Ս. Գլխադիր մատարան մէջ: Ժամարարն էր Հոգշ. Տ. Ռուբէն Վրդ. Յովակիմեան: Վերաբերումը կատարուեցաւ Սուրբին ձկնարով կառուցուած շարժական սեղանին վրայէն:

ՊԵՏՏՈՒՆԿԱՆՔ

Դշ. 19 Հոկտ. — Թանթուրի Աստուածաբանական Ռուսմերու կեդրոնին մէջ, ի պատիւ Կարտիկայ Յովհաննէս Ռիլիպարմոսիսի տրուած ընդունելութեան մերկայ գտնուեցան Գեր. Տ. Դաւիթ Արք. Սահակեան եւ Հոգշ. Տ. Բագրատ Արք. Պուրնէճեան:

Եշ. 20 Հոկտ. — Պապական Պատուիրակ Ամուրեան Արք. տի Մոնթեգիւօլոյի հրաւերով, Նորին Սրբութիւն Յովհաննէս Պօղոս Բ. Պապի գահակալութեան 16րդ տարեդարձի ընդունելութեան, Նօթր Ծամի մէջ մերկայ գտնուեցան Գեր. Տ. Դաւիթ Արք. Սահակեան եւ Հոգշ. Տ. Ռազմիկ Վրդ. Պօղոսեան, որոնք Ռոյմպէ մասնակցեցան Նօթր Ծամի մատուոլին մէջ մատուցուած Ս. Պատարագին:

Դշ. 31 Հոկտ. — Սուրբ Երկրի Գերմանախօս Աւետարանական համայնքը Բարեկարգութեան Օրումն առթիւ տրուած ընդունելութեան եւ կրօնական արարողութեան մերկայ գտնուեցան Գերշ. Տ. Դաւիթ Արք. Սահակեան, Հոգշ. Տ. Ամուշաւան Ծ. Վրդ. Զորանեան, Հոգշ. Տ. Դուսան Վրդ. Ալեանեան եւ Բարշ. Նորայր Սրկ. Զաքարեան:

Դշ. 8 Նոյ. — Երուսաղէմ Հիմնարկութեան տարեկան ճաշկերոյթին, Թանթուրի մէջ, մերկայ գտնուեցան Գեր. Տ. Դաւիթ Արք. Սահակեան, որ Նոյմ երեկոյին, մասնակցեցաւ

Երուսաղէմի քաղաքում մէջ, Երուսաղէմի Քաղաքացիական Եկուտ Օլմէրքի հրաւերով կազմակերպուած հանդիսութեան, ուր մասնորդ Քաղաքացիական Քաղաքացիական Երուսաղէմի պատուի Քաղաքացիութեան շնորհակալ:

Գշ. 15 Նոյ.- Գնէտէրի մէջ Աստուծոյ մախաբան Տօթ. Թովմաս Դասքէլի խօսած Յաննիս առթիւ, հրաւերովը Իսրայէլի մախաբան Պրմ. Եղիւր Վայցմանի, մերկայ գտնուեցաւ Ասագ քաղաքում չորհ. Տ. Ռազմիկ Վրդ. Պօղոսեան:

Գշ. 23 Նոյ.- Երուսաղէմի քրիստոնէական համայնքներու պետերը այցելութիւն մը տուին Պաղեստինի իմֆալար կառավարութեան Պետիմ, Սաւէր Արաֆաթիմ, Կազայի մէջ, ցաւակցութիւն յայտնելու վերջին դէպքերու ընթացքին կատարուած սպաննութիւններու առթիւ: Մեր Պատրիարքարանի կողմէ մերկայ գտնուեցաւ Գերշ. Տ. Դաւիթ Արք. Սահակեան:

Գշ. 30 Նոյ.- Ս. Անդրէասի օրում առիթով, Սկոպտիական եկեղեցիին կողմէ կազմակերպուած պաշտամունքին եւ ընդունելութեան մերկայ գտնուեցաւ չորհ. Տ. Դուսան Վրդ. Ալեանեան:

- Նոյն օրը Երուսաղէմի Քաղաքացիական Եկուտ Օլմէրքի հրաւերով, Տօնական եղանակի եւ Հանուրֆայի Զորքորդ գիշերուան առթիւ մտավառութեան եւ ընդունելութեան մերկայ գտնուեցաւ Գերշ. Տ. Դաւիթ Արք. Սահակեան եւ չորհ. Տ. Բագրատ Արդ. Պօղոսեան:

Ուր. 2 Դեկտ.- Ճրամասական կառավարութեան կողմէ շնորհուած, Արծանեաց Կարգի Ասպետի շնորհանքի ստացման առթիւ, Ատամաբայժ Էլի Տիպսիի ի պատիւ տրուած ընդունելութեան, փրանսական հիւպատոսարանին մէջ, մերկայ գտնուեցաւ՝ Գերշ. Տ. Դաւիթ Արք. Սահակեան:

Գշ. 6 Դեկտ.- Գերմանիոյ մախաբան Տիար Հերմոնի Ս. Երկիր այցելութեան առթիւ, մախաբանի պարտէզին մէջ կայացած ընդունելութեան մերկայ գտնուեցաւ յանուն Պատրիարքարանի Գերշ. Տ. Դաւիթ Արք. Սահակեան:

Եշ. 15 Դեկտ.- Երուսաղէմի Քաղաքացիական Օլմէրքի կազմակերպած ընդունելութեան, ի պատիւ Մոսկուայի Քաղաքացիական Լուծմովի, մերկայ գտնուեցաւ Գերշ. Տ. Դաւիթ Արք. Սահակեան եւ չորհ. Տ. Բագրատ Արդ. Պօղոսեան:

Բշ. 26 Դեկտ.- Գերշ. Տ. Դաւիթ Արք. Սահակեանի գլխաւորութեամբ, Միաբանութիւնը գնաց Ճրամչիսկեաններուն (Քուսթոսիմ) եւ Լատիմաց Պատրիարքարան շնորհաւորելու համար Ս. Մնունդը:

Ապա Լուսարարացի Գերշ. Տ. Դաւիթ Արք. Սահակեան, Գերշ. Տ. Սեւան Եպս. Լարիպեան եւ չորհ. Տ. Ռազմիկ Վրդ. Պօղոսեան գացին Պապական մուրակին եւ Անգլիկան եպիսկոպոսին: - Նոյն օրը չորհ. Տ. Անուշաւան Մ. Վրդ. Ջոզանեանի գլխաւորութեամբ մի քանի վարդապետներ գացին Մառնիքներուն:

Գշ. 27 Դեկտ.- չորհ. Տ. Անուշաւան Մ. Վրդ. Ջոզանեանի գլխաւորութեամբ մի քանի վարդապետներ գացին լուսորակաւներուն շնորհաւորելու համար Ս. Մնունդը:

Գշ. 28 Դեկտ.- Իսրայէլի Պետութեան մախաբանի կողմէ Քրիստոնէայ համայնքներու Պետերուն ուղղուած Նոր Տարուան ընդունելութեան հրաւերին մերկայ գտնուեցաւ Գերշ. Տ. Դաւիթ Արք. Սահակեան, եւ Գերշ. Տ. Կիրեղ, Սեւան եւ Յուսիկ Սրբազան եպիսկոպոսները:

Ս. ԱԹՈՒՌՈՅՍ ԿԻՒԼՊԷՆԿԵԱՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԸ ՇՆՈՐՀԱԿԱԼՈՒԹԵԱՄԲ ԱՏԱՑԱԾ Է ՀԵՏԵԻԵԱԼ ԳԻՐԲԵՐԸ

1. ՇԱՐԱԿՆՈՑ

Ամսթերտամ, տպ. Ս. Աստուածածնի, 1692, 720 էջ:

2. ԽՈՐՀՐԻԱՏԵՏՐ

Վեներտիկ, տպ. Ջուլյայեցի Խոնայ Սահրատեանց Տանն Շահրիմանեան: 1686, 4 չհ.+12 (36)= 40 էջ:

3. ՆՈՐԱԳՈՑՆ ԾԱՂԻԿ ԶՕՐՈՒԹԵԱՆՑ

Թրգմ. Յովհաննէս Վրդ. Կոստանդնուպոլսեցի: Վեներտիկ, տպ. Միքէլանճելո Պաուպոնի 1685, 237 էջ:

4. ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Մովսէս Խորենացի: Ամսթերտամ, տպ. Թովմաս Նպս. Վանանդեցի: 1695, 10 չհ.+483+4 չհ.= 497 էջ

5. ՊԱՐԶԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ՀՈԳԵՆՈՒԱԳ ՍԱՂՄՈՍԱՑՆ ԴԱԽԹ ՄԱՐԳԱՐԷԻՆ

Թրգմ. եւ կազմող Յովհաննէս Վրդ. Կոստանդնուպոլսեցի (Հոլով): Վեներտիկ, տպ. Նահապետ Ագոպեցի, 1687, 840 էջ:

6. ՏՕՄԱՐ

Վեներտիկ, տպ. Միքէլանճելո Պաուպոնի 1685, 320 էջ:

7. ՏՕՄԱՐ

Մարսիլիա, տպ. Ս. Էջմիածնի եւ Ս. Սարգսի, 1675, 144 էջ:

8. ՏՕՆԱՑՈՑ

Ամսթերտամ, հրտ. Ոսկան Երեւանցի 1669, 2 չհ. + 273 = 275 էջ:

9. ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆ

Ամսթերտամ, հրտ. Ոսկան Վարդապետ Երեւանցի: Տպ. Ս. Էջմիածնի եւ Ս. Սարգսի 1666 (աւարտ. 1668), 6 չհ. + 628+ 834 = 1468 էջ:

10. ՆՈՐ ԿՏԱԿԱՐԱՆ

Վեներտիկ, տպ. Միքէլանճելո Պաուպոնի 1680, 16 չհ. + 532 = 548 էջ:

11. ԳԻՐԲ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆՑ

Առաքել Դարիժեցի: Ամսթերտամ, հրտ. Ոսկան Երեւանցի: Տպ. Ս. Էջմիածնի եւ Ս. Սարգսի 1669, 650 էջ:

12. ՄԱՇՏՈՑ

Ամսթերտամ, հրտ. Ոսկան Երեւանցի: Տպ. Ս. Էջմիածնի եւ Ս. Սարգսի, 1667 2 չհ. + 315+ 68 = 385 էջ:

13. ՅԻՍՈՒՍ ՈՐԴԻ

Ներսէս Շմորքալի: Ամսթերտամ, հրտ. Մատթէոս Մարեցի եւ Աւետիս Դիմենց: Տպ. Ս. Էջմիածնի եւ Ս. Սարգսի 1660, 614 էջ:

14. ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՏՐԱՄԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

Կոնստ. Վարդապետ Գալանոս: Հռոմ, տպ. Հաւատոյ Տարածման (propaganda Fide) 1645, 30 չհ. + 55 թերթ (110) էջ + 40 էջ 106 թերթ (212 էջ) + 27 թերթ (էջ 54) = 446 էջ:

15. ՀԱՐԱՆՑ ՎԱՐԲ

Նոր Ջուղա, հրտ. Խաչատուր Կեսարեցի: Տպ. Ամենափրկիչ Վանքի, 1641, 26 705 էջ:

16. ՅԻՍՈՒՍ ՈՐԴԻ

Ներսէս Շմորքալի: Վեներտիկ, հրտ. Յովհաննէս Անկիւրացի տպ. Սալիզաթաու, 1643, 2 չհ. + ԾԻԵ (525) = 527 էջ:

17. ԽԱԶԱՏՈՒՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԷՐԶՐՈՒՄԵՑԻ ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ ԵՐԳ ԵՐԳՈՑԻ

Կ. Պալիս, 1700 (աւարտ. 1701), 258 էջ:

(Շարունակելի)

Նախապէս պատրաստուած

Սահակ Գալայեանի կողմէ

Քարտուղար Կոնստանտին Մատենադարանի

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

- Կաթողիկոսական Տեղապահի Ա. Մննդեան
ֆարոզը էջմիածնի Մայր Տաճարում 277-280
- Christmas Message of the Pontifical Locum Tenens 281-282
- Կաթողիկոսական Տեղապահի նոր Տարւում Պատգամը 283-285

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

- Ճշմարիտ ներկայությունը եւ Մասնակցությունը Զենոր Քինյ. Նալպանտեան 286-288
- Նախատուիլ Այ՛ն, Նախատիլ՝ Ոչ Երբեք Սեպուի Մ. Վրդ. Սարգիսեան 289-291
- Քրիստոս Մնաւ եւ Յայտնեցաւ Աստղիկ Եպս. Արիստակեսեան 292-293
- Հայց. Եկեղեցին եւ Աղանդներ Բաբգէն Եպս. Վարժապետեան 294-295

ԲԱՆԱՍՏԵՂՄԱԿԱՆ

- Սպասմանց Գիշեր (Հայոց Տանթեականը) Յովհաննէս Երրագ 296-297
- Հաւատք Անիլ 298
- Desiderata Max Ehrmann 299,301
- Ըղձամբներ Թրգմն.- Շէն Մահ Մաքս Էրմանն 300,302

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

- Նարեկացու Ստեղծագործութեան Թանրային Համակարգը Ա. Ղազինեան 303-310
- Հայ Դրչուհիներ Ն. Արք. Մովսէսեան 311-313
- Մխիթար Սեբաստացի Զաւէն Արք. Զինչինեան 314-318
- Նուիրապետությունը Եկեղեցւոյ Թորոս Զուղայեցի 319-321

ԴԻՑԱԲԱՆԱԿԱՆ

- Հայոց Դիցարանի Տօները 322-328

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

- Օրագրությունը Մեսրոպ Վրդ. Նշանեանի 329-330
- Ազգապատում (ներկայ ժամանակներ) Տէք. Տ. Զաւէն Արզումանեան 331-341

ԳՐԱԿԱՆ

- Յովհաննէս Թումանեան Մեր Օրերու Իրականութենէն Դիտում Կարգապետ Մարկոսեան 342-362

ԼՈՒՐԻՆԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԷՆ

- Յիշատակի Յանձնարարում Թորգոմ Պտրք. Մանուկեան 363-365
- Թող Աստուած Օրհնէ Մեր Միասնությունը Հարցազրոյց՝ Վարուժան Ոսկանեան 366-368
- Շրջաբերական Կաթողիկոսական Տեղապահ 369-370
- Կաթողիկոսական Տեղապահի Գրիգոր Կէօճեան 371-374
- Տեղեկատվությունը (3 Հոկտ. 1994 նիստին) 375-377
- Տեղեկատվությունը (18-19 Նոյ. 1994 նիստին) 378-380

- Կաթողիկոսական Տեղապահի Այցը Սպիտակ եւ Գիւմրի (. Դեկտ. 1994)	381
- Կաթողիկոսական Տեղապահի քառօրյա Գիւմրիի Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ մէջ	382-384
- Կոմիտասի եւ Թումանեանի 125 ամեակը Միլիտարի Հոգեւոր Դպրանոցին մէջ	385-387
- Հ. Հ. Արտ. Գործ. Նախարարը Երուսաղէմի մէջ	388
- Ս. Յակոբի Ներսէն	389-391
- Ցանկ՝ Կիւլպէնկեան Մատենադարանի կողմէ ստացուած Գիրքերու	Սահակ Գալայեան 392
- Բովանդակութիւն	393-394

10 Սեպտ. 1994, Շր., Սիւնեաց Թեմի Եղեգնաձորի լեռներում մէջ Ս. Խաչ
Եկեղեցիին ուխտի եկած հայեր Խաչվերացի տօնին, եկեղեցւոյ հովիւ Տ. Եզնիկ
Քինյ., Թորգոմ Պատրիարք, Տ. Միխայէլ Մ. Վրդ.

11 Սեպտ. 1994, Կիր., Տաթևի վանքի ստորոտը, Սատանի Կամուրջին մօտ
"Զինուորաց Հիւանդանոցը". Սիւնեաց Թեմի Առաջնորդ Տ. Արքահամ Մ. Վրդ.,
Թորգոմ Պատրիարք, Տ. Միխայէլ Մ. Վրդ., հիւանդանոցի բնուորականներ

11 Սեպտ. 1994, Կիր., Տաթևի Վանք բերուած մատաղ-ոչխարի աղի օրհնութիւն

12 Հոկտ. 1994, ԴՇ., Շիրակի Թեմի Սպիտակի նոր կառուցուելիք եկեղեցւոյ 16 հիմնաքարերու օծումը

11 Սեպտ. 1994, Կիր., Տաթևի վանքի Հարաւ Արեւմուտքի համալսարանի
լեռնալանջէն դիտում

4 Հոկտ. 1994, ԳՇ., Նրեւան, Ամերիկայի Արեւելեան Թեմի Հայ Օգնութեան ֆօնտի նոր գրասենեակի բացում. Շինարար ճարտարագէտ Ռաֆֆի, Թորգոմ Պատրիարք, Գրիգորիս Արք. Բունիաթեան Շիրակի Առաջնորդ, Ռոյ Քէլեկեան Վարիչ Գրասենեակի

10 Նոյեմբեր 1994, ԳՇ., Ադլերի օդանաւակայանի մէջ (Սօչի) Զախէն Աջ՝ Միքայէլ Կիւլպէնկեան, Ազատ Կազարի Ասատուրով՝ Ադլերի Քաղաքապետ, Թորգոմ Պատրիարք, Տ. Եզնիկ Մ. Վրդ. Պետրոսեան

4 Հոկտ. 1994, ԳՇ., Երեւան, Բացում Ամերիկայի Արեւելեան Թեմի Հայ Օգնութեան Փոնտի նոր գրասենեակի Խաժակ Արք. Պարսամեան, Թորգոմ Պատրիարք, Փոնտի Յանձնախումբի Ատենապետ Գէորգ Յովնանեան, Տիկին Սիրվարդ Յովնանեան, Վաչէ Արք. Յովսէփեան, Դրասենեակի Վարիչ Ռոյ Քէլէկեան, Շինարար նարտարագէտ Ռաֆֆի

4 Հոկտ. 1994., ԳՇ. Երեւան, Ամերիկայի Արեւելեան Թեմի Հայ Օգնութեան փոնտի նոր գրասենեակի բացման օրհնութեան խօսք Թորգոմ Պատրիարքի.

10 Նոյեմբեր 1994, ԴՇ., Սոչիի Ս. Խաչ Մատուռի մէջ, Զախէն Աջ՝ Տ. Եզնիկ Մ. Վրդ. Պետրոսեան, Թորգոմ Պատրիարք, Բեգլար Ազամիրով հարտարապետ կը ներկայացնէ Տուապսէի Ս. Մեսրոպ-Մաշտոց եկեղեցւոյ մակերը

19 Դեկտ. 1994, ԲՇ., Հայաստանի Արտաքին Գործոց Նախարար Վահան Փափագեանի եւ ընկերակիցներու հանդիպումը Նրուսադէմի Միաբանութեան եւ Հայ Հասարակութեան հետ, Ժող. Վարժարանի սրահին մէջ

19 Դեկտ. 1994, ԲՇ., Երուսաղեմի Հայոց Պատրիարքարանի մէջ. (Չախէն Աջ) Երեւանէն՝ Հէնրիկ Գրիգորեան տեղակալ Արտգործ Նախարարի, Աշոտ Ոսկանեան՝ Գիւղատնտեսութեան Նախարար, Արմէն Սարգսեան՝ Անգլիոյ Հայ Դեսպան, Բագրատ Աստրեան՝ Երեւանի Կենսալանքի տնօրէն, Վահան Փափագեան՝ Հայաստանի Արտգործ Նախարար, Դաւիթ Արք. Սահակեան Լուսարարապետ, Ռազմիկ Վրդ. Պօղոսեան՝ Աւագ Թարգման, Յովակ Մոմեան, Մարտիրոս Նալպանտեան, (Եղուարդ Նալպանտեան՝ Եգիպտոսի Հայ դեսպան), Յակոբ Շէօհմէլեան (Իսրայէլի մէջ հայ դեսպանատուն հաստատելու Կարգադիր Յանձնախումբէն երեք անդամներ)

19 Դեկտ. 1994, ԲՇ., Նօթըր Ծամի մէջ ի պատիւ հիւրերուն տրուած ճաշկերոյթին (Չախէն Աջ) Յուսիկ Եսս. Պաղտասեան, Սեւան Եսս. Ղարիպեան, Բագրատ Աստրեան, Դաւիթ Արք. Սահակեան, Վահան Փափագեան, Աշոտ Ոսկանեան, Արմէն Սարգսեան

19 Դեկտ. 1994, ԲՇ., Հայաստանի Արտաֆին Գործոց Նախարար Վահան Փափագեանի եւ ընկերակիցներու այցը Երուսաղէմի Ս. Յարութեան Տաճարին

19 Դեկտ. 1994, ԲՇ., Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց Տաճար, Գանձատունէն խոյրի եւ այլ իրերու ցուցադրում. (Զախէն Աջ)՝ Բարսեղ Վրդ. Գալէմտէրեան, Արտաֆին Գործոց Նախարար՝ Վահան Փափագեան, Գիւղատնտեսութեան Նախարար՝ Աշոտ Ոսկանեան, Երեւանի Կենտպանի տնօրէն՝ Բագրայտ Աստրեան, Լուսարարապետ Դաւիթ Արք. Սահակեան, Անգլիոյ Դեսպան՝ Արմէն Սարգիսեան, Եգիպտոսի մէջ հայ դեսպան՝ Նեդուարդ Նալպանտեան